Гі де МОПАССАН

ЛЮБИЙ ДРУГ

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

І

Взявши в касирки решту зі ста су, Жорж Дюруа вийшов з ресторану.

Від природи він був добре збудований, ще й поставу мав колишнього унтер-офіцера, отже, вирівнявся по-військовому, й недбайливо покрутив вуса, й скинув на запізнілих одвідувачів швидким, побіжним поглядом, тим поглядом гарного хлопця, що падає прудко, як шуліка.

До нього підвели голови жінки — три маленькі робітниці, вчителька музики, немолода, кепсько зачесана, неохайна, в пилявому капелюшкові й обсмиканій сукні, та дві міщанки з чоловіками, завсідниці цього шинку з цінами без заправи.

Вийшовши на вулицю, він спинився на мить, міркуючи, що далі робити. Було двадцять восьме червня, і до кінця місяця йому лишилось у кишені рівно три франки сорок сантимів. Тобто два обіди без сніданків чи два сніданки без обідів — на вибір. Він подумав, що вранці поїсти коштує двадцять два су, а ввечері — тридцять, отже, коли відмовитися від обідів, то вигадає франк двадцять сантимів, тобто він зможе двічі повечеряти хлібом з ковбасою і випити пару шклянок пива на бульварі. А то найбільша в нього витрата й найбільша втіха, що він дозволяє собі вечорами. Він пішов униз вулицею Нотр-Дам-де-Льорет.

Ішов він так, ніби й досі на ньому була ще гусарська уніформа, — випнувши груди й розставивши ноги, мов допіру зліз із коня, грубо простував людною вулицею, зачіпаючи й штовхаючи перехожих, щоб не звертати з дороги. Досить потертого циліндра він носив трохи набакир і стукотів закаблуками по каменю. Виглядав так, немов завжди щось зневажав — перехожих, будинки, все місто, — від пихи солдата-красеня, що потрапив у цивільні.

Хоч костюм був на нім шістдесятифранковий, він не втрачав, проте, якоїсь елегантності, трошки хвацької, підкресленої, проте елегантності. Високий, стрункий, білявий, певніш, трохи русявий шатен, із закрученими вусами, що ніби пінилися на губі, ясними очима та маленькими зіницями, з кучерявим від природи волоссям, зачесаним на проділ посередині, він дуже нагадував героя-спокусника з бульварних романів.

Стояв той літній вечір, коли в Парижі нема чим дихати. Гаряче, як та парня, місто, здавалось, пітніло вночі від задухи. Гранітові пащі ринв дихали смородом, а з підвальних кухонь крізь низькі віконця на вулицю лився гидкий дух помиїв та скислої страви.

Швейцари в самих сорочках сиділи коло воріт верхи на солом’яних стільцях й палили люльки; перехожі важко ступали, поскидавши капелюхи.

Дійшовши до бульвару, Жорж Дюруа знову спинився, вагаючись. Йому хотілося тепер піти на Єлісейські Поля до Булонського Лісу й трохи подихати свіжим повітрям під деревами; та й ще одне бажання мучило його, бажання любовної зустрічі.

Як це станеться? Він не знав, але чекав уже три місяці щодня й щовечора. Правда, кілька разів завдяки принадній зовнішності й галантним манерам він уривав там і там трохи кохання, але завжди сподівався більшого й кращого.

Кишеня його була порожня, а кров кипіла, і він спалахував від кожного дотику повій, що шепотіли на розі вулиці: "Ходімо, красунчику?" — але йти за ними не смів, бо не міг заплатити; та й чекав він чогось іншого; інших поцілунків, не таких вульгарних.

Проте любив місця, що кишіли публічними жінками, їхні бали, кав’ярні та вулиці; любив штовхати їх, розмовляти з ними, казати їм "ти", дихати їхніми гострими пахощами й триматися коло них. Це були жінки — жриці кохання. Він не почував до них зневаги, властивої жонатим чоловікам.

Він звернув до церкви св. Мадлени й пустився за млявою хвилею натовпу, знеможеного від задухи. Великі перелюднені кафе виступали аж на пішохід, осяваючи питущу публіку ясним, різким світлом вітрини. Перед одвідувачами на чотирикутних і круглих столиках стояли шклянки з різнобарвною, червоною, жовтою, зеленою та брунатною рідиною, а в карафках виблискували прозорі шматки льоду, що вихолоджували прекрасну, ясну воду.

Дюруа стишив ходу, бо йому пересохло в горлі.

Його мучила гаряча спрага літнього вечора, і він думав про чарівне відчуття холодного питва в роті. Та коли він тільки дві шклянки зараз вип’є — прощай тоді взавтра суха вечеря, а йому аж надто відомий був голодний час наприкінці місяця.

Він подумав: "Перечекаю до десятої, тоді вип’ю шклянку в "Американському". Сто чортів. Як же пити хочеться!" — і дивився на людей, що пили коло столиків, на людей, що могли досхочу заспокоювати спрагу. Ішов зухвало й весело повз кав’ярні, зміряючи оком, по вигляду й одежі, скільки кожен одвідувач має при собі грошей. І гнів займався в нім проти людей, що так спокійно сиділи. Коли потрусити їхні кишені, знайдеш золото, срібло й дріб’яки. Кожен має пересічно щонайменше два луї, а їх у кафе добра сотня; сто разів по два луї буде чотири тисячі франків! Він пробурчав: "Свині!", все так само грацiйно

вихиляючись. Коли б перестрів якого край вулиці в темряві, слово честі, скрутив би йому шию, не вагаючись, як робив із селянською дробиною під час великих маневрів.

І пригадав, як жив два роки в Африці й як утискував арабів на глухих південних фортах. Жорстока й весела посмішка пробігла йому на устах, коли згадав про одну забавку, що коштувала життя трьом чоловікам з племені улед-алан, а йому й товаришам його дала два десятки курей, пару баранів і золота, ще й сміховини на півроку.

Винуватих не знайшли, та й не шукали, бо араба там вважають до певної міри за природну військову здобич.

У Парижі інша річ. Тут уже не грабуватимеш одверто, з шаблею при боці та револьвером у руці, як у далечині від цивільного правосуддя, на волі. В серці його ворушились усі інстинкти унтера, що допався до переможеного краю. Звичайно, він жалкував за двома роками, що пробув у пустині. Шкода, що там не лишився! Але ж надіявся на краще, вертаючись. А тепер… От тепер і маєш.

Він ворушив у роті язиком, приклацуючи, мов хотів переконатись, що піднебіння його справді сухе.

Круг нього котилась виснажена, повільна юрба, і він думав усе про те саме: "Наволоч. У всіх же йолопів цих є гроші в жилеті". Він штовхав плечем перехожих і свистів веселі пісеньки. Чоловіки, яких зачіпав, обертались до нього й бурчали; жінки казали: "От тварюка!"

Він пройшов повз Водевіль і спинився коло "Американського" кафе, міркуючи, чи не випити ту шклянку, — так мучила його спрага. Але раніш, ніж зважитись, глянув на годинника, що світився серед вулиці. Чверть на десяту. Себе він знав, тільки-но буде перед ним шклянка пива, він зразу ж її вип’є. А що тоді робити до одинадцятої?

Пішов. "Пройду до Мадлен й помалу вернусь назад".

Дійшовши до рогу Оперової площі, він перестрінув грубенького молодика, котрого постать невиразно видалась йому знайомою.

Він пішов за ним, перебираючи спогади й промовляючи пошепки:

— Де в чорта бачив я цього типа?

Він рився в думках, але пригадати не міг; аж зненацька, від дивного діяння пам’яті, побачив цю людину худішою, молодшою, в гусарській уніформі. Він голосно скрикнув: "Це ж Форестьє!" — і, надавши ходи, ударив перехожого по плечі. Той обернувся, глянув і спитав:

— Що ви маєте до мене, пане?

Дюруа засміявся:

— Не пізнаєш мене?

— Ні.

— Жорж Дюруа з шостого гусарського.

Форестьє простягнув руки:

— А, друзяко! Як живеш?

— Гаразд, а ти?

— Ох, не дуже. Уяви, в мене груди тепер, як клоччя. Кашляю шість місяців з дванадцяти через бронхіт, що схопив у Бужівалі, коли вертався в Париж, тому вже чотири роки.

— Диви! А виглядаєш добре!

І Форестьє, взявши колишнього товариша під руку, розповів йому про свою недугу, про лікування її, про думки та поради лікарів, про те, як важко їх додержуватися з його достатком. Йому казали жити взимку на півдні, а хіба ж змога? Він одружений, журналіст, на доброму становищі.

— Я керую політичним відділом у "Французькому житті", веду сенатські звіти в "Порятункові" і вряди-годи даю літературну хроніку до "Планети". Уже вибився.

Дюруа здивовано дивився на нього. Він дуже змінився, дуже змужнів. Тепер у нього була хода, постава й костюм поважної, певної себе людини, а черевце людини, що добре обідає. Колись був худий, тонкий і гнучкий, легковажний гультяй, жартун, заводіяка. За три роки Париж геть переробив його; він став грубенький, серйозний, і волосся на скронях де-не-де посивіло, хоч мав тільки двадцять сім років.

Форестьє спитав:

— Куди ти йдеш?

Дюруа відповів:

— Нікуди, гуляю перед тим, як додому йти.

— То коли хочеш, ходімо до "Французького життя", там коректу треба проглянути. А потім вип’ємо по шклянці вкупі.

— Гаразд.

І вони пішли, взявшись під руку, вільно й незмушено, як буває між шкільними товаришами та полковими приятелями.

— Що ж робиш у Парижі? — спитав Форестьє.

Дюруа знизав плечима.

— З голоду дохну, та й годі. Як одбув у війську, схотілось приїхати сюди… щастя пошукати чи, певніш, щоб у Парижі пожити. А от уже півроку служу в конторі Північної залізниці за півтори тисячі франків на рік, та й усе.

Форестьє буркнув:

— Незавидно.

— Знаю. Та як же мені, по-твоєму, вибитись? Я самотній, нікого не знаю і звернутись ні до кого. Бажання є, тільки засобів бракує.

Товариш оглянув його з голови до п’ят поглядом практичної людини, що зважує можливості, й переконливо сказав:

— Чи бачиш, любий, тут усе залежить від сміливості. Хитрому тут легше стати міністром, ніж начальником контори. Треба брати, а не просити. Та якого ж біса ти не знайшов чогось кращого, як служити на залізниці?

Дюруа відповів:

— Скрізь шукав, та нічого не здибав. А тепер маю дещо на оці, — пропонують поступити їздцем на Пелеренський манеж. Матиму там, у всякому разі, три тисячі франків.

Форестьє урвав його:

— Покинь цю дурницю, хоч би й десять тисяч тобі давали. Так ти майбутнє своє занапастиш. У конторі тебе нікому не видно, ти можеш покинути її при нагоді і вибитись на шлях. А в їздцях уже край. Однаково, що маршалком у домі, де обідає весь Париж. Якщо вчитимеш їздити світських та їхніх синів, то вже ніколи вони не вважатимуть тебе за рівню.

Він замовк, подумав трохи і спитав:

— Ти бакалавр?

— Ні, зрізався двічі.

— Дарма, все-таки науку ти кінчив. Коли говорять про Цицерона або Тіберія, розумієш приблизно, що воно?

— Та приблизно.

— Добре, ніхто більшого й не знає, крім двох десятків дурнів, яким знання однаково ні до чого. Бути за розумного зовсім не важко: треба уникати труднощів, обходити перешкоди та іншим носа втирати за допомогою словника. Люди ж дурні, як гуси, а нетямущі, як коропи.

Він говорив, як спокійний жартун, що знає життя, і посміхався, поглядаючи на юрбу. Але зненацька закашлявся, спинився, поки минеться напад, тоді промовив підупало:

— Хіба ж не прикро, що бронхіту ніяк не здихаюсь? А ще ж літо. О, взимку конче поїду лікуватись до Ментони. Тим гірше для мене, слово честі, бо здоров’я — передусім.

На бульварі Пуасоньєр вони підійшли до великих засклених дверей, де зсередини була приліплена розгорнута на обидві сторони газета. Якихось троє стояли, читаючи її.

Над дверима, мов гасло яке, горів полум’ям великий напис: "Французьке життя". І перехожі, раптом трапляючи у світло, що лилось від блискучих слів, ставали зненацька видимі, ясні й виразні, як удень; потім зразу ж зникали в мороку.

Форестьє штовхнув двері.

— Заходь! — сказав він.

Дюруа зійшов за ним пишними й брудними сходами, які видно було з вулиці, пройшов передвітальню, де два кур’єри вклонились його приятелеві, і спинився десь ніби в почекальні, пилявій та обшарпаній, оббитій брудно-зеленим трипом, заплямованим та прогризеним де-не-де, мов його миші поточили.

— Сідай! — сказав Форестьє. — Я вернусь через п’ять хвилин.

І зникнув в одних з трьох дверей, що виходили в цей кабінет.

Чудний, особливий, нез’ясований дух стояв у кімнаті, дух редакційних зал. Дюруа сидів нерухомо, трохи боязко, а найголовніше — здивовано. Вряди-годи повз нього пробігали люди з одних дверей до інших, — так прудко, що він не встигав на них роздивитись.

Заклопотано сновигали зовсім ще юнаки, тримаючи в руці аркуш паперу, що тріпотів від їхнього бігу. Робітники-складачі, що в них з-під заплямованої чорнилом блузи видно було біленький комір сорочки та сукняні штани, пошиті, як і у світських, обережно несли довгі смуги відбитків, свіжі, вогкі ще коректи. Часом проходив панок, одягнений аж надто елегантно, в занадто вузькому сурдуті, занадто обтягнутих штанях і занадто гострих черевиках — певно, світський репортер із вечірніми новинами.

Проходили й інші, поважні й величні, у циліндрах із пласкими крисами, немов відзначались цими капелюхами від решти людей.

Форестьє вийшов під руку з високим худим хлопцем, віком між тридцятьма й сорока роками, у чорному фракові та білій краватці, з гострозакрученими вусами, дуже чорнявим, недбайливим з вигляду й самозадоволеним.

Форестьє сказав йому:

— Прощайте, любий учителю.

Той стиснув йому руку: "До побачення, любий", — і пішов геть сходами, посвистуючи, з ціпочком під пахвою.

Дюруа спитав:

— Хто це?

— Це Жак Ріваль, — чув, мабуть, славетний хронікер і дуеліст. Приходив коректу виправити. Гарен, Монтель і він — три найкращі в Парижі хронікери, вони пишуть найцікавіше і найдотепніше. Ріваль заробляє тридцять тисяч франків на рік за дві статті на тиждень.

Ідучи, вони здибали довговолосого, грубого і неохайного чоловіка, що важко сходив по приступках.

Форестьє низько йому вклонився.

— Норбер де Варен, — сказав він, — поет, автор "Мертвих сонців", знову-таки людина в ціні. Кожне оповідання, що він нам дає, коштує триста франків, а в найдовшому немає й двохсот рядків. Та ходімо в "Наполітен", помираю від спраги.

Коли сіли до столика в кафе, Форестьє крикнув: "Пару шклянок!" — і спорожнив свою хильцем, а Дюруа пив пиво поволі, смакуючи його, розкуштовуючи, ніби щось дорогоцінне й рідкісне.

Товариш його мовчав, немов міркуючи, потім спитав відразу.

— А чого б тобі не взятись до газетярства?

Дюруа здивовано глянув на нього:

— Та… бачиш… я ніколи нічого не писав.

— Чи ба! Пробують же, починають. Я міг би взяти тебе для доручень, їздити за справами та з візитами. Мав би на початок двісті п’ятдесят франків і оплачений екіпаж. Хочеш, побалакаю з директором?

— Та звісно, хочу!

— Тоді зроби так: приходь до мене завтра обідати. Буде душ шестеро, не більше: патрон, пан Вальтер з дружиною, Жак Ріваль та Норбер де Варен, яких ти зараз бачив, та ще приятелька моєї дружини. Згода?

Дюруа зніяковів і почервонів. Пробурмотів нарешті:

— Та… одежі відповідної немає.

Форестьє геть здивувався.

— Немає фрака? Отаке! А це ж річ конечна. В Парижі, бачиш, краще ліжка не мати, ніж фрака.

Потім відразу, порившись у кишені в жилеті, видобув купу золота, взяв два луї, поклав перед колишнім товаришем і сказав щиро та просто:

— Віддаси, коли зможеш. Візьми під заставу або купи на сплату потрібну одежу; роби, як знаєш, тільки приходь завтра обідати о сьомій з половиною, на вулицю Фонтен, сімнадцять.

Дюруа схвильовано взяв гроші, бурмочучи:

— Який ти ласкавий, дуже дякую тобі, повір, що не забуду…

Той урвав його:

— Ну гаразд! Ще по шклянці, чи що? — й крикнув: — Хлопче, пару шклянок!

Коли випили, журналіст спитав:

— Хочеш, погуляємо трохи з годинку?

— Залюбки!

І знову пішли до Мадлени.

— Що ж нам робити? — спитав Форестьє. — Кажуть, що в Парижі не гуляють без діла. Неправда. Я, коли йду ввечері, ніколи не знаю, куди саме. В лісі тільки з жінкою цікаво гуляти, а не завжди маєш яку-небудь під рукою: концерти по кафе можуть розважити мого аптекаря й дружину його, але не мене. Що ж робити? Нема чого. Тут треба було б улаштувати літній сад, як парк Монсо, щоб уночі був відкритий, де можна було б послухати гарної музики й випити чогось холодного під деревом. Це було б не місце розваги, а місце гуляння; за вхід брати дорого, щоб привабити гарненьких дам. Щоб можна було походити по алеях,

посипаних піском та освітлених електрикою, і посидіти, коли хочеш послухати музику, зблизька чи здалеку. Щось подібне було колись у Мюзара,{1} але там тхнуло шинком — забагато танців, а мало місця, тіні й затишку. Якби гарний величезний сад. Розкіш була б. Куди ти хочеш піти?

Дюруа зніяковів, не знав, що казати. Потім зважився:

— Я не був у Фолі-Бержер. Охоче погуляв би там.

Товариш його скрикнув:

— Фолі-Бержер, кажеш? Там же задуха, як у печі. Проте ходімо, там завжди втішно.

І пішли назад на вулицю Фобур-Монмартр.

Ілюмінований фасад закладу освітлювало чотири вулиці, що коло нього сходились. Низка візників чекали роз’їзду.

Форестьє рушив до вхідних дверей, але Дюруа спинив його:

— Ми забули придбати квитки.

Той поважно відповів:

— Зі мною не платять.

Коло контролю йому вклонились три контролери. Середній дав йому руку. Журналіст спитав:

— Є гарна ложа?

— Звичайно, пане Форестьє.

Він узяв поданий йому купон, відчинив оббиті повстю та шкірою двері, і вони опинились у залі.

Тютюновий дим прозорим туманом оповив сцену й другий бік театру. Невпинно знімаючись тонкими білястими цівками з цигар та цигарок, що всі курили, цей легкий туман підносився, збирався при стелі й стояв під широкою банею, круг люстри й над галереєю другого ярусу цілими хмарами диму.

В широкому коридорі, що виходить у кругойдуче фойє, де серед чорної юрби чоловіків тиняються розмальовані дівчата, одвідувачів чекав гурт жінок коло одного з трьох прилавків, де тронували три намазані й бляклі продавниці напоїв та кохання.

Форестьє швидко йшов крізь юрбу, як людина, що має право на увагу.

Підійшовши до капельдинерки, сказав:

— Сімнадцята ложа?

— Сюди, пане.

І вона замкнула їх у дерев’яній, розкритій згори, оббитій червоним скрині, де так тісно стояло четверо стільців того самого кольору, що між ними ледве можна було просунутись. Приятелі сіли; праворуч і ліворуч од них, вигинаючись луком аж до сцени, тяглася ціла низка таких самих кліток, і там також сиділи чоловіки й жінки, яких видно було тільки по груди.

На сцені троє молодиків у тісних трико — високий, середній та малий — по черзі вправлялись на трапеції.

Спочатку, дрібно й швидко ступаючи, вийшов високий і вклонився, махнувши рукою, мов посилав поцілунок.

Під трико вимальовувались м’язи його рук та ніг; він випинав груди, щоб приховати надмірне черево, і обличчям нагадував голярчука, бо ретельний проділ був якраз посеред голови. До трапеції він діставався грацiйним стрибком і, повисши на руках, крутився, як пущене колесо; або, напруживши руки й випроставшись усім тілом, спинявся в повітрі, держачись тільки за поперечку силою своїх кулаків.

Потім сплигнув додолу, знову, посміхаючись, уклонився під оплески перших лав і відійшов до декорації, за кожним кроком граючи м’язами своїх ніг.

Другий, нижчий та кремезний, виступав і собі і проробив ту саму вправу, а за ним і третій, якого публіка прийняла прихильніше.

Та Дюруа вистава зовсім не цікавила: повернувши голову, він раз у раз озирався позад себе у велике фоє, повне чоловіків та повій.

Форестьє сказав йому:

— Зверни увагу на перші лави — самі міщани з жінками та дітьми, йолопи, що приходять сюди дивитись. У ложах — бульварники, кілька артистів, кілька півпристойних дівчат; а позаду — найцікавіша в Парижі суміш. Хто вони? Подивись. Тут усякі, усіх верств і звання, але гультяїв найбільше. Тут службовці з банків, крамниць, міністерств, репортери, сутенери, офіцери в цивільному, панички у фраках, що обідають по кабаре й з Опери ходять до італійців,{2} та ще безліч всякого непевного люду, бозна-хто. А жінки всі одного ґатунку — ті, що вечеряють у "Американському" кафе, повії ціною від одного до двох луї, що пильнують чужинців, які заплатять і п’ять, та попереджають своїх завсідників, коли вони вільні. Всі їх знають уже літ із шість, цілий рік вони крутяться

щовечора в тих самих місцях, хіба що на лікування потрапляють у Сен-Лазар{3} або Лурсіну.{4}

Дюруа не слухав. Одна з таких жінок дивилась на нього, спершись ліктем на їхню ложу. Це була повна чорнявка з набіленим обличчям, чорними, довгастими, підведеними очима й величезними намальованими бровами. Пишні груди напинали її чорну шовкову сукню, а намащені, як рана, червоні губи надавали їй чогось тваринного, жагучого, перебільшеного, а проте збудного.

Вона покликала, кивнувши головою, якусь свою приятельку, що якраз проходила, — рудоволосу, теж гладку, біляву, — та й сказала їй голосно, щоб почули:

— Дивись, який гарний хлопець! Коли б він схотів мене за десять луї, то я б не відмовилась.

Форестьє обернувся і, посміхаючись, плеснув Дюруа по коліні:

— Це про тебе — маєш успіх, мій любий. Вітаю.

Колишній унтер почервонів, несамохіть мацаючи пальцем пару золотих у жилетній кишені. Завісу спущено: оркестр заграв вальса. Дюруа сказав:

— Може, пройдемось по коридору?

— Як хочеш.

Вони вийшли, і потік людей їх зразу ж підхопив, їх тиснули, штовхали, душили, пхали, і перед очима їхніми колихалось ціле море капелюхів. Серед цієї чоловічої юрби сновигали попарно дівчата, легко просуваючись між ліктями, грудьми та спинами, немов почували себе вдома, вигідно, як риби у воді, в цій хвилі самців.

Дюруа захоплено йшов, п’яно дихаючи важким тютюновим повітрям, людським духом та пахощами повій. А Форестьє пітнів, задихувався й кашляв.

— Ходімо в сад, — сказав він.

І, звернувши ліворуч, вони зайшли в критий сад, де било два лихенькі фонтани, а коло цинкових столиків під тисами й туями в кадубах пили чоловіки та жінки.

— Ще по шклянці? — спитав Форестьє.

— Залюбки.

Вони сіли, роздивляючись на публіку.

Вряди-годи коло них спинялась повія й питала, завчено посміхаючись: "Може, почастуєте мене чимсь, пане?" І коли Форестьє відповідав: "Шклянкою води з фонтана", відходила мурмочучи: "Ач, яка пика!"

Аж ось з’явилась повна чорнявка, що недавно стояла за ложею приятелів; вона пихувато виступала, взявшись під руки з повною білявкою. Це справді була прекрасна добірна жіноча пара.

Постерігши Дюруа, вона посміхнулась, немов очі їхні вже порозумілись на чомусь інтимному й таємному, і, взявши стільця, спокійно сіла проти нього, посадовивши поруч і подругу, тоді дзвінко крикнула:

— Хлопче, пару гренадинів!

Форестьє здивовано сказав:

— А ти не соромишся!

Вона відповіла:

— Це приятель твій мене зачарував. Справді, з нього гарний хлопець. Здається, нароблю через нього дурниць!

Дюруа нічого не зміг сказати від збентеження. Крутив кучеряві вуса й дурнувато посміхався. Хлопець приніс сиропу, й жінки випили хильцем; потім підвелися, і чорнява сказала Дюруа, по-приятельськи кивнувши головою й злегка вдаривши його віялом по руці:

— Дякую, котику. Ти важкий на розмову.

І пішла, крутячи стегнами.

Форестьє тоді засміявся:

— Та ти справді, друже, маєш успіх у жінок! Не зневажай цього. Це може далеко тебе повести.

Хвилину помовчавши, він додав замислено, ніби вголос думаючи:

— Знову ж таки, з жінками найшвидше висунешся.

А що Дюруа все посміхався, не відповідаючи, спитав:

— Ти ще лишишся? Я йду, з мене досить.

Дюруа пробурмотів:

— Так, лишуся трохи. Ще не пізно.

Форестьє підвівся:

— Ну, то прощай. До завтра. Не забув? Вулиця Фонтен, сімнадцять, о сьомій з половиною.

— Згода. До завтра. Дякую.

Вони потиснули руки, й журналіст пішов.

Тільки він зник, Дюруа почувся вільним і знову радісно помацав пару золотих у кишені; потім підвівся й став блукати в юрбі, шукаючи в ній очима.

Незабаром постеріг їх обох, біляву й чорняву, що все походжали, як гордовиті жебрачки, серед натовпу чоловіків.

Він пішов просто на них, а коли підійшов, знову зніяковів.

Чорнява сказала йому:

— Язик твій уже працює?

Він буркнув: "От морока!", не здолаючи нічого іншого мовити.

Вони стояли втрьох, спиняючи рух юрби, що круг них вирувала.

Тоді вона раптом спитала:

— Підеш до мене?

І він, тремтячи з жаги, грубо відповів:

— Так, але в мене тільки один луї.

Вона байдуже посміхнулась:

— То дарма.

І взяла його за руку на знак володіння.

Виходячи, він думав, що на решту двадцять франків, звичайно, дістане собі завтра вечірнього костюма.

II

— Де живе пан Форестьє, будь ласка?

— На четвертому, двері ліворуч.

Консьєрж відповів ласкавим тоном, виявляючи пошану до свого пожильця. І Жорж Дюруа пішов по сходах.

Він почував себе трохи ніяково, боязко й незручно. Фрака він одяг уперше в житті, та й усе вбрання непокоїло його. Скрізь він добачав хиби: черевики нелаковані, а проте доладні, бо він любив кокетувати ногою; сорочку куплено вранці за чотири франки сорок у Луврі, і занадто тонка маніжка на ній уже ламалась. Інші, щоденні сорочки його були потріпані, і навіть найцілішої з них він не міг надіти.

Штани були трохи заширокі, кепсько облягали ногу, на литках немов скорчувались і виглядали поношеними, як усяка випадкова, пошита не на фігуру одежа. Тільки фрак сидів непогано, прийшовшись на нього майже вміру.

Він поволі йшов сходами, згнітивши серце, почуваючи млявість у думках, а найбільше боявся бути смішним, і зненацька побачив проти себе пана в пишному вбранні, що на нього дивився. Вони так близько

одне з одним зійшлися, що Дюруа хотів оступитись, але вражено спинився — це був його власний відбиток у високому стінному дзеркалі, що відсвічувало на помістку другого поверху і ніби створювало довгу перспективу коридора. Він затремтів від радісного піднесення, визнавши себе за кращого, ніж гадав.

Маючи вдома тільки маленьке люстерко, він не міг оглянути себе всього та й окремі частини свого імпровізованого вбрання теж бачив у ньому дуже кепсько, отже, прибільшував огріхи й жахався від думки, що виглядає кумедно.

А зараз, зненацька уздрівши себе в дзеркалі, він навіть не пізнав себе, визнав себе за іншого, за світську людину, що з першого погляду видалась йому дуже доладною й дуже шикарною.

І тепер, пильно роздивляючись на себе, переконувався, що загалом убрання його задовільне.

Тоді почав перевіряти себе, як актор, вивчаючи роль. Посміхався, простягав руку, робив жести, виявляв почуття — подиву, втіхи, вдоволення, — добирав відповідної посмішки та поглядів, щоб бути галантним з дамами й показати, що захоплюється ними й бажає їх.

На сходах розчинилися двері. Він злякався, щоб його не застали зненацька, і мерщій пішов, боячись, що хтось з гостей товариша побачить, як він крутиться коло дзеркала.

Зійшовши на третій поверх, наглядів друге дзеркало й стишив ходу, роздивляючись на себе. Власна постать видалась йому цілком елегантною. Ішов він добре. І безмежна самовпевненість сповнила йому душу. Звичайно, він доскочить успіху з таким обличчям, з таким бажанням висунутись, рішучістю, яку в собі знав, та незалежністю думки. Йому хотілось бігти, стрибати, сходячи на останній поверх. Він спинився перед третім дзеркалом, завченим рухом закрутив вуса, скинув

капелюха, щоб опорядити зачіску, і прошепотів півголосно, як часто робив: "Це чудова вигадка". І подзвонив.

Двері розчинились майже зразу. І він побачив лакея в чорному фракові, поважного, голеного й так добре вдягненого, що Дюруа знову занепокоївся, не розуміючи навіть причини цього невиразного хвилювання — може, він мимоволі порівняв стрій їхньої одежі. Цей лакей, узутий у лаковані черевички, спитав, беручи пальто, що Дюруа держав у руці, щоб не показувати плям:

— Як доповісти?

І гукнув ім’я за піднесену портьєру, у вітальню, куди треба було зайти.

Але Дюруа зненацька втратив сміливість і завмер від страху, задихаючись. Він мав зробити перший крок у сподіване, омріяне життя. Проте пішов. У великій освітленій кімнаті, де повно було рослин, як у оранжереї, стояла, чекаючи його, молода білява жінка.

Він спинився, відразу зніяковівши. Хто ця усміхнена жінка? Потім згадав, що Форестьє одружений, і вкінець спантеличився від думки, що ця гарна, елегантна білявка і є дружина його приятеля.

Він пробурмотів:

— Пані, я…

Вона подала йому руку.

— Знаю, пане, Шарль казав мені про вашу вчорашню зустріч, я дуже рада, що він догадався запросити вас на обід.

Він почервонів до вух, не знаючи вже, що казати, почуваючи тільки, що його оглядають, обдивляються з голови до п’ят, зважують і оцінюють.

Йому хотілося перепросити, добрати якоїсь причини, щоб з’ясувати недбалість свого вбрання, але нічого не добрав і не зважився торкнутися цього делікатного питання.

Він сів у крісло, на яке вона показала, і коли відчув, як утнулось під ним пружне й ніжне оксамитове сидіння, коли відчув, як підхопив і оповив його пестливий фотель, м’яко підтримуючи спинкою й набитими ручками, йому здалось, що він входить у нове чудове життя, опановує щось чарівне, стає чимось і знаходить порятунок; і глянув на пані Форестьє, що не зводила з нього очей.

Вона була в блідо-синій кашеміровій сукні, що добре облягала її гнучкий стан та опуклі груди.

Голі руки й шия виступали їй з-під піни мережива, яким були оздоблені корсаж та короткі рукава, а зачесане високо волосся, що кучерявилось трохи на потилиці, лежало над шиєю легкою хмаркою білявого пуху.

Дюруа заспокоївся від її погляду, що не знати чому нагадував йому погляд дівчини, здибаної вчора у Фолі-Бержер. Очі мала сірого, блакитно-сірого кольору, що надавав їм чудного виразу, ніс тонкий, губи міцні, підборіддя трохи м’ясисте, обличчя неправильне й принадне, миле й лукаве. Це було те жіноче обличчя, якого кожна риса має особливий чар і значення, якого кожен рух ніби каже щось або ховає.

Трохи помовчавши, вона спитала:

— Давно ви вже в Парижі?

Він відповів, опановуючи себе:

— Лише кілька місяців, пані. Я служив на залізниці, але Форестьє подає мені надію, що завдяки йому я зможу взятись до газетярства.

Вона всміхнулась виразніше й прихильніше і промовила, знизивши голос:

— Знаю.

Дзвінок знову задзвонив. Лакей оповістив:

— Пані де Марель.

Це була маленька чорнявка, з тих, що звуть чорнухами.

Вона моторно ввійшла і була ніби змальована, вилита з голови до п’ят у темній простенькій сукні.

Тільки червона троянда в чорному волоссі непереможно приваблювала очі, немов відтінюючи її обличчя, підкреслюючи її особливий характер і надаючи їй потрібної жвавості й раптовості.

За нею йшла дівчинка в короткій спідниці. Пані Форестьє схопилась:

— Добридень, Клотільдо.

— Добридень, Мадлено.

Вони поцілувались. Потім дитина з певністю дорослої підставила чоло.

— Добридень, кузино, — сказала вона.

Пані Форестьє поцілувала її, потім почала знайомити гостей:

— Пан Жорж Дюруа, щирий приятель Шарлів, — пані де Марель, подруга моя, трохи й родичка. — І додала: — Знаєте, в нас по-простому, без церемоній і пишнот. Згода, правда ж?

Молодик уклонився.

Але двері знову розчинились, і ввійшов присадкуватий товстун, куций і круглий, під руку з високою вродливою жінкою, вищою за нього й багато молодшою, вишуканою в манерах і з поважною ходою. Це був пан Вальтер, депутат, фінансист, людина грошовита й ділова, єврей-південець, директор "Французького життя" зі своєю дружиною, вродженою Базиль-Равальо, дочкою банкіра.

Потім, одне по одному, з’явились Жак Ріваль, дуже елегантський, та Норбер де Варен, що в нього комір фрака блищав, натертий довгим волоссям, яке спадало на плечі, посипані дрібною білою лупою.

Краватка на нім була кепсько пов’язана та й не вперше надівана. Він підійшов з грацією старого красеня і, взявши руку пані Форестьє, поцілував її долоню. Коли нахилявся, довге волосся його, ніби хвилею, вкрило голу руку молодої жінки.

З’явився й Форестьє, перепрошуючи за спізнення. Але його затримала в редакції справа Мореля. Пан Морель, радикал-депутат, зараз зробив запит міністерству з приводу вимоги кредиту на колонізацію Алжиру.

Слуга оповістив:

— Обід подано!

І всі пішли до їдальні.

Дюруа посадили між пані де Марель та її дочкою. Він знову почував себе ніяково, боячись якось помилитись на вживанні виделки, ложки та шклянок. Їх було четверо, одна синенька. Що з неї пити?

Суп усі їли мовчки, потім Норбер де Варен спитав:

— Ви читали про процес Готьє? Сміх, та й годі!

І почали обговорювати цей випадок адюльтеру з домішкою шантажу. Говорили про нього не так, як говорять у родинному колі про читані в газетах події, а як про недугу говорять серед лікарів або про овочі серед городників. Не обурювались і не дивувались на факти, а дошукувались їхніх глибоких, потайних причин з професійною цікавістю й цілковитою байдужістю до самого злочину. Силкувались точно з’ясувати коріння вчинків, визначити всі мозкові явища, що призвели до драми, наукового висліду певного духовного стану.

Потім і інші свіжі події обговорено, розтлумачено, оглянуто на всі боки й зважено щодо вартості з практичним ставленням і спеціальним підходом торгівців новинами, які продають людську комедію від рядка, — так само, як оглядають, випробують та важать комерсанти крам, що йде на продаж.

Потім мова пішла про дуель, і слово забрав Жак Ріваль. Це був його фах — ніхто інший не міг так обійняти справу.

Дюруа не зважувався вкинути й слова. Часом поглядав на сусідку, круглі груди якої вабили його. Край уха в неї висів на золотій ниточці діамант, мов крапля води, що скотилась по тілу. Кожне її зауваження викликало в усіх посмішку. У неї був веселий, милий, гострий розум бідової дівчинки, що дивиться на речі недбало й важить їх трохи скептично, але зичливо.

Дюруа даремно намірявся сказати їй якийсь комплімент і, не вигадавши нічого, взявся до її дочки, наливав їй пити, подавав страви, прислужував їй. Дівчина, ще й за матір суворіша, поважно дякувала йому, уривчасто кивала головою: "Ви дуже ласкавий, пане" — і по-дитячому замислено слухала дорослих.

Обід був чудовий, всі ним захоплювались. Пан Вальтер їв, як людожер, майже не розмовляв та скоса поглядав з-під окулярів на страви, що йому подавали. Норбер де Барон від нього не відставав і часом ляпав соусом на свою маніжку.

Форестьє поважно всміхався, всього пильнував та скидався з дружиною вдоволеними поглядами, ніби змовники, що роблять укупі важке діло і воно йде чудово.

Обличчя червоніли, голоси підносились. Слуга раз у раз шепотів гостям на вухо:

— Кортон? Шато-Ляроз?

Дюруа до смаку припав кортон, і він щоразу підставляв свою шклянку. В ньому прокидалась чарівна веселість, гаряча веселість, що підіймалась йому з шлунка до голови, бігла по тілу й проймала його всього. Почував, що його обгортає глибока щасливість, щасливість життя й думки, тіла й душі.

І йому схотілось говорити, звернути на себе увагу, схотілось, щоб його теж слухали й відзначили, як і всіх, чиє кожне слово підхоплювали тут на льоту.

Розмова, що точилась безперестань, перебираючи думку по думці, легко плигаючи з теми на тему, обійшла злободенні події, побіжно торкнулась безлічі справ і вернулась до великого запиту пана де Мореля про алжирську колонізацію.

Пан Вальтер висловив між двома стравами кілька жартів, розум маючи скептичний і масний. Форестьє розповів про свою завтрашню статтю. Жак Ріваль вимагав військового уряду й земельних концесій, щоб старшину наділяти ґрунтом після тридцяти років колоніальної служби.

— Таким чином, — казав він, — можна створити діяльне суспільство, що знатиме й любитиме країну й розумітиметься на тих важливих місцевих справах, з якими неминуче доведеться стикатись заходцям.

Норбер де Варен спинив його:

— Так… вони знатимуть усе, крім хліборобства. Розмовлятимуть по-арабському, а не тямитимуть, як садити буряки та сіяти хліб. Будуть вправні у фехтуванні, але неуки в угноєнні. Навпаки, треба широко відкрити цю нову країну для всіх охочих. Розумні витримають, решта загине. Це соціальний закон.

Настала мовчанка. Посміхались.

Жорж Дюруа розкрив рота й промовив, дивуючись на свій голос, ніби ніколи його не чув:

— Найбільше бракує там доброї землі. Родючі маєтки коштують не дешевше, як у Франції, та багаті парижани вже й розкупили їх, як певне приміщення капіталу. Справжніх колоністів, що мандрують туди з голоду, відтиснуто в пустелю, де ніщо не росте, бо немає води.

Всі на нього дивились. Він почервонів. Пан Вальтер спитав:

— Ви знаєте Алжир, пане?

Він відповів:

— Атож, пане, був там два з половиною роки й жив у всіх трьох округах.

І зненацька, забувши про запит Мореля, Норбер де Варен заходився розпитувати його про деякі звичаї, почуті ним від одного офіцера. Зокрема, його цікавив Мааб, чудернацька, маленька арабська республіка, що створилась серед Сахари, в найсухішому місці палючого краю.

Дюруа двічі бував у Маабі. І розповів про звичаї цієї дивної країни, де крапля води має цінність золота, де кожний мешканець відбуває всі громадські повинності й чесність у торгівлі сягає вище, ніж у цивілізованих народів.

Він говорив з хвастовитим захватом, збудившись від вина та бажання подобатись; розповів полкові анекдоти, розказав про особливості арабського життя й про військові пригоди. Навіть добрав кілька барвистих слів, щоб змалювати ту жовту, голу країну, безмежно спустошену під палючим полум’ям сонця.

Жінки не зводили з нього очей. Пані Вальтер промовила своїм повільним голосом:

— З вашими спогадами можна написати низку чудових нарисів.

Тоді Вальтер глянув на молодика поверх окулярів, як робив завжди, щоб роздивитись на чиєсь обличчя. А на страви дивився спіднизу.

Форестьє використав момент.

— Любий патроне, я зараз казав вам про Жоржа Дюруа і просив його собі в помічники для збирання політичної інформації. Відколи Марабо нас покинув, мені нема кого послати в негайних і таємних справах, а газета на цьому терпить.

Пан Вальтер споважнів і підняв зненацька окуляри, щоб роздивитись на Дюруа безпосередньо. Тоді сказав:

— Безперечно, в пана Дюруа оригінальний розум. Коли він зайде до мене побалакати завтра о третій, ми полагодимо справу.

Потім, помовчавши трохи, знову раптом звернувся до молодика:

— Але кілька мальовничих нарисів про Алжир дайте нам зразу ж. Розкажете свої спогади й зв’яжете їх з колонізаційними питаннями, як зараз. Вони на часі, дуже на часі, і я певен, що сподобаються читачам. Але не гайтесь. Перший нарис мені треба на завтра або на післязавтра, поки ця справа обговорюється в парламенті, — щоб принадити публіку.

Пані Вальтер сказала з тією поважною грацією, що вона вкладала в усе й що надавало якоїсь прихильності її словам:

— І назву маєте чудову: "Спогади африканського стрільця" — правда ж, пане Норбере?

Старий поет, що пізно зажив слави, зневажав і боявся новаків. Він сухо відповів:

— Чудово, з умовою, що й зміст триматиметься тієї самої ноти, бо це найважче, — вірної ноти, що в музиці зветься тоном.

Пані Форестьє ущедряла Дюруа прихильними посмішливими поглядами, знавецькими поглядами, що ніби казали: "Ти доб’єшся свого!" Пані де Марель кілька разів оберталась до нього, а діамант у її вусі тремтів безперестанно, ніби та краплина ось-ось одірветься і впаде.

Дівчинка сиділа нерухомо й поважно, схилившись над тарілкою.

Слуга обходив стіл, наливаючи в сині шклянки йоганізберзького вина, і Форестьє виголосив тост, вітаючи пана Вальтера:

— За довгий добробут "Французького життя"!

Всі клонились патронові, він посміхався, а Дюруа, сп’янівши від успіху, випив хильцем. Йому здавалось, що випив би цілу бочку, з’їв би бика, задушив би лева. В тілі почував нелюдську силу, в душі — непереможну рішучість та незглибну надію. Тепер серед людей цих він був ніби вдома, бо допіру посів тут становище, здобув тут собі місце. Його погляд спинився на обличчях з новою певністю, і він уперше зважився звернутись до сусідки:

— Кращих сережок, як у вас, пані, я ніколи не бачив.

Вона обернулась до нього, усміхаючись:

— Це мені спало на думку повісити отак діаманти, просто на ниточці. Нагадує росинку, правда?

Він пробурмотів, ніяковіючи від сміливості й боячись сказати дурницю:

— Чудово… але вухо їх ще більше прикрашує.

Вона подякувала йому поглядом, тим ясним жіночим поглядом, що проходить у серце.

Одвертаючи голову, він знову скинувся очима з пані Форестьє, і її доброзичливий, як і раніш, погляд видався йому веселішим, лукавим якимсь і підбадьорливим.

Всі чоловіки говорили вже разом, жестикулюючи та вигукуючи, — сперечались про великий проект підземної залізниці. Тему вичерпано

тільки наприкінці десерту, бо кожний мав що сказати про повільність сполучення в Парижі, незручність трамваїв, нудотність омнібусів та грубість візників.

Потім пішли пити каву. Дюруа ради жарту запропонував руку дівчинці. Вона поважно подякувала і стала навшпиньки, щоб дістати рукою до його ліктя.

Коли ввійшли до вітальні, йому знову здалося, що він потрапив до оранжереї. По чотирьох кутках кімнати буяли пишним листом високі пальми, підносячись угору й розкидаючись, як водограй.

Обабіч коминка стояли круглі, як колони, каучукові дерева з нанизаним одне на одне темно-зеленим довгим листом, а дві невідомі рослини на піано, круглі й уквітчані — одна рожевим, друга білим цвітом, — здавались штучними, неправдоподібними, надто прекрасними для справжніх дерев.

Повітря було свіже, повите легкими та ніжними пахощами, невимовними і невловимими.

І молодик, уже краще опанувавши себе, уважно оглянув помешкання. Воно не було велике, нічого, крім рослин, не вбирало в нім очі, нічого не було в нім яскравого, але почувався затишок, спокій, спочинок; воно горнулось, подобалось, оповивало чимось тіло, мов пестощами.

Стіни оббито старовинною тканиною збляклого фіалкового кольору, засіяною дрібними квітами з жовтого шовку, завбільшки з муху.

На дверях висіли портьєри з сіро-синього сукна, солдатського сукна, вишитого гвоздиками з червоного шовку, а стільці різних форм і різні завбільшки, недбало розставлені по кімнаті — шезлонги, величезні й крихітні крісла, тумбочки й дзиґлики, — оббито шовком Луї XVI та

чудовим утрехтським оксамитом з гранатовим узором по кремовому полю.

— Хочете кави, пане Дюруа?

І пані Форестьє з дружньою усмішкою, що не сходила з її уст, подала йому повну чашку.

— Так, пані, дуже дякую.

Він узяв чашку і, коли непевно нахилився, беручи срібними щипцями грудочку цукру з цукерниці, що піднесла дівчинка, молода жінка шепнула йому:

— Походіть же коло пані Вальтер.

І перш ніж він устиг їй що-небудь відповісти, одійшла.

Спочатку він випив каву, боячись розлити її на килим, потім, з вільнішою вже головою, почав добирати, як підійти до дружини свого нового директора та розпочати з нею розмову.

Раптом побачив, що вона тримає в руці порожню чашку й не знає, де її поставити, бо сиділа далеко від столу.

Він кинувся до неї.

— Дозвольте, пані.

— Дякую, пане.

Він одніс чашку й вернувся.

— Коли б ви знали, пані, які гарні хвилини дало мені "Французьке життя", коли я жив у тій пустині. Це справді єдина газета, яку можна читати поза Францією, бо вона цікавіша, дотепніша й не така одноманітна, як інші. В ній усього знайдеш.

Вона усміхнулася з приязною байдужістю і відповіла поважно:

— Пан Вальтер великої праці доклав, щоб створити цей тип газети, який відповідає новим вимогам.

І вони почали розмовляти. Слова його були легкі й банальні, голос чарівний, погляд дуже граційний, вуса непереможно принадні. Вони були пишні, кучеряві, гарні, русяві на колір, а на закручених кінцях трохи світліші.

Розмовляли про Париж, про околиці, береги Сени, курорти, літні розваги та всякий дріб’язок, про який можна говорити без кінця, не стомлюючи розуму.

Та коли підійшов Норбер де Варен із чаркою лікеру в руці, Дюруа скромно відступився.

Пані де Марель, що розмовляла з пані Форестьє, покликала його:

— Так ви, пане, — сказала вона, — хочете взятися до газетярства?

Він невиразно розповів їй про свої наміри, потім розпочав з нею ту розмову, що провадив допіру з пані Вальтер, але, краще вже розуміючись на речі, показав себе справжнім знавцем, переказуючи від себе те, що сам зараз почув. І весь час дивився своїй сусідці у вічі, мов щоб надати словам своїм глибшого змісту.

Вона й собі легко та захоплено розповіла йому кілька анекдотів, як жінка, що почуває себе дотепною й любить жартувати, і, мов давня

знайома, клала йому руку на плече та говорила пошепки абищиці, що від цього набували інтимності. Він палав у душі від дотиків молодої жінки, що цікавилась ним. Йому хотілося зразу ж довести їй свою відданість, обороняти її, показати свою вартість. Дюруа щоразу барився з відповіддю, і ці запинки свідчили, що його думки захоплені чимось іншим.

Та зненацька, без ніякої причини, пані де Марель гукнула:

— Лоріно!

Дівчинка підійшла до матері.

— Сідай тут, дитино, коло вікна ти застудишся.

І Дюруа охопило шалене бажання поцілувати дівчинку, немов з цього поцілунку щось могло передатись і матері. Він спитав чемно й по-батьківськи:

— Чи можна мені поцілувати вас, панно?

Дитина здивовано підвела на нього очі. Пані де Марель сказала, сміючись:

— Відповідай, — сьогодні можна, а вдруге вже ні.

Дюруа сів, узяв Лоріну на руки й торкнувся устами її хвилястого й ніжного волосся.

Мати здивувалась:

— Гляньте, вона не втекла, дивна річ! Звичайно вона дозволяє цілувати себе тільки жінкам. Ви невідпорний, пане Дюруа.

Він мовчки почервонів, тихо колихаючи дитину на коліні. Підійшла пані Форестьє й здивовано скрикнула:

— Гляньте, Лоріну приручено, що за диво!

Підійшов і Жак Ріваль із цигаркою в роті, але Дюруа почав прощатись, боячись якимсь недоречним словом зіпсувати все, що вже завойовано.

Він уклонився, ніжно потиснув жіночі ручки, потім міцно потряс руки чоловікам. Зауважив, що в Жака Ріваля рука була суха, гаряча й щиро відповіла на його потиск; у Норбора де Варена — вогка, холодна й вислизала між пальцями; у пана Вальтера холодна, м’яка, млява й невиразна; у Форестьє тепла й масна. Його приятель шепнув йому:

— Не забудь же: завтра о третій.

— О ні, не бійся.

Коли вийшов на сходи, йому схотілося бігти вниз від буйної радості, й він пустився, плигаючи за раз через дві приступки, аж раптом побачив у великому дзеркалі на третьому поверсі хапливого пана, що стрибцем біг йому навпроти, і враз соромливо спинився, немов його на злочині спіймали.

Потім довго й зачаровано на себе дивився, що з нього таки справді гарний хлопець; потім радісно усміхнувся і, прощаючись зі своїм відбитком, уклонився йому низько й церемонно, як значній особі.

III

Вийшовши на вулицю, Жорж Дюруа завагався, що далі робити. Йому хотілося бігти, мріяти, йти куди очі, гадаючи про майбутнє, й дихати теплим нічним повітрям; але думка про статті, що вимагав пан Вальтер,

не давала йому спокою, і він вирішив іти зразу ж додому та братись до праці.

Він швидко дійшов до крайнього бульвару й рушив на вулицю Бурсо, де жив. В його семиповерховому будинкові мешкало двадцять робітничих та міщанських родин, і, йдучи сходами, освітлюючи вощаним сірником брудні приступки, де валялись клапті паперу, недокурки та кухонні покидьки, він відчув страшну огиду й бажання мерщій вибратись звідси та жити, як багатії, в чистих помешканнях, вистелених килимами. Важкий сморід їжі, убиралень та житла, загуслий сморід бруду й старих стін, якого жоден протяг не міг вивітрити, проймав помешкання згори донизу.

Його кімната була на шостому поверсі й виходила, як у глибоку безодню, на безмежну колію Західної залізниці, якраз над виходом з тунелю коло вокзалу Батіньйоль. Дюруа розчинив вікно й оперся ліктями на ржаве залізне підвіконня.

Внизу, на дні темної ями, три червоні нерухомі вогні семафорів нагадували величезні звірячі очі, а далі знову видно було вогні, ще далі — знову й знову. Щохвилини серед ночі лунали довгі й короткі посвисти, які близько, інші ледве чуті, що доходили аж з боку Аньєра. Вони мінились, як людський голос. Один з них ближчав, весь час жалібно кричачи та щомить голоснішаючи, і ось раптом виринуло велике жовте світло, що мчало з гуркотом і шумом. Дюруа бачив, як довга низка вагонів зникла в тунелі.

Потім сказав сам собі: "Ну, до праці!" Поставив свічку на стіл, але, зібравшись уже писати, побачив, що має тільки папір до листів.

Тим гірше, він використає його, розгорнувши аркуш на всю широчінь. Умочив перо в чорнило й написав угорі, виводячи літери:

СПОГАДИ АФРИКАНСЬКОГО СТРІЛЬЦЯ

Потім почав добирати, як почати перше речення.

Сидів, підперши чоло рукою, втопивши очі в білий чотирикутник, перед ним розгорнутий.

Що сказати? Тепер він не знаходив нічого з того, що допіру розповідав, — ні анекдотів, ні фактів, нічогісінько. Зненацька подумав: "З від'їзду треба починати". І написав: "Було це 1874 року, приблизно в середині травня, коли виснажена Франція спочивала після страшного року…"

І зразу спинився, не знаючи, як зв'язати з цим відплиття, подорож і перші враження.

Хвилин з десять поміркувавши, він вирішив вступ відкласти на завтра, а зараз узятися до опису Алжира.

І написав на папері: "Алжир — це зовсім біле місто…", але ще щось сказати не міг. Бачив у спогадах гарне, ясне місто, що спадає приступками пласких будинків з верховини до моря, й не знаходив слів, щоб висловити те, що бачив і почував.

Після великого напруження думки додав: "Почасти в ньому живуть араби…" Потім кинув перо на стіл і підвівся.

На маленькому залізному ліжку, де тіло його вилежало яму, він побачив свою щоденну одежу, що валялась жужмом, зібгана й гидка, як збіжжя мерця у трупарні. А на солом'яному стільці його шовковий капелюх, єдиний капелюх його, лежав понуро, ніби милостині чекаючи.

На стінах, обліплених сірими шпалерами з блакитними букетами, було що плям, що квіток, — давніх, непевних плям, походження яких важко визначити: почавлені блощиці чи олійні краплі, сліди пальців, намащених помадою, чи бризки змилок від прання. Тут тхнуло ганебними

злиднями, злиднями паризьких мебльованих кімнат. І розпач узяв його від убозтва життя. Він подумав, що треба негайно звідси вибратись і завтра ж покінчити з цим нужденним існуванням.

Запал до праці знов охопив його, він сів і знову почав вишукувати речення, щоб гаразд змалювати дивне й чарівне обличчя Алжиру, передпокою таємничої й далекої Африки, тієї Африки, де живуть мандрівні араби й незнані негри, Африки недослідженої й принадної, звідки привозять до наших громадських садів несвітських тварин, тільки для казки, здається, створених: чудернацьких курей-страусів, божественних кіз газелей, дивних і химерних жирафів, поважних верблюдів, дивовижних гіпопотамів, незграбних носорогів та горил, страшних братів людини.

Він невиразно почував, як зринають у ньому думки, може, навіть висловив би їх, але не міг укласти в писані рядки. Безсилість дратувала його, він знову підвівся зі спітнілими руками, почуваючи в скронях стугоніння крові.

Очі його спинились на рахунку від пралі, що швейцар цього вечора йому приніс, і зненацька безтямний розпач опанував його. Вся радість його вмить зникла разом із самовпевненістю та вірою в майбутнє. Кінець, усьому кінець, нічого він не зробить, нічого з нього не буде; він почував себе порожнім, нездатним, нікчемним, пропащим.

Він знову сперся на підвіконня, якраз коли потяг якийсь вирвався з тунелю з раптовим і скаженим гуркотом. Він мчав туди, степами й долинами, до моря. І зненацька спогад про батьків заворушився в серці Дюруа.

Цей потяг пройде коло них, за якихось кілька льє від їхньої хати. Він побачив ту хатку на верховині горба, що стоїть над Руаном та безмежною долиною Сени при в’їзді в село Кантеле.

Батьки його держали шинок "На доброму місці", де в неділю сходились поснідати міщани з передмість. Вони хотіли в пани вивести свого сина й віддали його до колежу. Кінчивши науку, але бакалаврства не здобувши, він пішов у військо, гадаючи стати офіцером, полковником, генералом. Але військовщина обридла йому раніше, ніж він свої п’ять років одбув, і він почав мріяти про фортуну в Парижі.

Добувши термін, приїхав сюди, не зважаючи на благання батьків, що хотіли хоч при собі його лишити, коли розвіялись їхні мрії. Він і собі надіявся на майбутнє, передбачав перемогу завдяки пригодам, яких виразно уявити не міг, але певен був, що зуміє їх викликати й використати.

У полку він мав успіх серед залогових кіл, траплялись навіть пригоди у трохи вищому світі — спокусив дочку збірчого, що все ради нього була ладна покинути, та дружину повіреного, що й топитись пробувала від розпачу, як він її покинув.

Товариші казали про нього: "Це хитряк, пройда й крутій, він з усякої справи виплутається". І він вирішив справді хитряком, пройдою й крутієм стати.

Його нормандське сумління, вишаруване буднями залогового життя, розбещене звичайним у Африці мародерством, здирством та шахрайством, настренчене військовою уявою про честь, військовим заводіяцтвом, патріотичними чуттями, геройськими пригодами, що серед унтерів розповідають, та чванькуватістю військового стану, — стало якоюсь бездонною скринею, де можна всього знайти.

Але бажання висунутись панувало над усім.

Він непомітно почав мріяти, як це бувало з ним щовечора. Уявляв чудову любовну пригоду, що відразу здійснить усі його надії. Дружився з

дочкою банкіра або великого пана, яку здибав на вулиці й з першого погляду зачарував.

Пронизливий свист паровоза, що вибіг сам-один із тунелю, як кріль із нори, й помчав по рейках повним ходом до депо на спочинок, урвав його марення.

Тоді його знову охопила невиразна й радісна надія, що таїлась у його душі, і він послав навмання в ніч поцілунок, любовний поцілунок образові сподіваної жінки, палкий поцілунок жаданому багатству. Потім зачинив вікно й почав роздягатись, шепочучи:

— Дарма, вранці кращий настрій буде. Зараз у мене голова тяжка. Та й випив, може, забагато. Яка ж праця в таких умовах!

Він ліг, задув свічку й майже відразу заснув.

Прокинувся він рано, як прокидаються в день палкої надії чи турботи, і, схопившись з ліжка, розчинив вікно, щоб випити кухлик свіжого повітря, як він казав.

Будинки на Римській вулиці, по той бік широкої залізничної колії, стояли світлі й білі в блискучому сяєві східного сонця. Далеко праворуч, у синястому легкому тумані, що плавав на обрії прозорим серпанком, видко було горби Аржантейля, верховини Сануа та млини Оржемона.

Дюруа споглядав кілька хвилин на далекі поля й прошепотів: "Як же гарно там у таку годину". Потім згадав, що треба працювати й негайно ж послати за десять су швейцарчука сказати в конторі, що він занедужав.

Він сів до столу, вмочив у чорнило перо, підпер рукою чоло й замислився. Даремно. Нічого йому на думку не спадало.

Проте він не занепав духом. Він подумав: "Не звик я, он що. Цього треба навчитись, як і всякого діла. На перший раз потрібна допомога. Піду до Форестьє, так він за десять хвилин мені статтю направить".

І вдягнувся.

На вулиці він подумав, що рано ще йти до приятеля, який, певно, спить допізна. Тож він почав тихенько гуляти під дверима на крайньому бульварі.

Ще не було й дев’ятої, коли він дійшов до парку Монсо, повитого вогкістю від ранкового поливання.

Там він сів на лаву й знову почав мріяти. Коло нього туди й сюди походжав дуже елегантний молодик, чекаючи, мабуть, жінку.

Вона швидко підійшла, у вуалі, взяла його руку, хутко потиснула, і вони пішли.

Бурхлива жадоба любові пройняла серце Дюруа, жадоба вишуканої, напахченої, ніжної любові. Він підвівся і пішов, думаючи про Форестьє. О, цьому пощастило!

Коло дверей він перестрінув приятеля, що якраз вийшов з дому.

— Це ти! Так рано! Що маєш?

Дюруа, стурбований тим, що зустрів його вже на вулиці, пробурмотів:

— Та… та… ніяк не можу написати статті, ти ж знаєш, що пан Вальтер просив у мене про Алжир. Воно й не дивно, бо я ж ніколи не писав. Для цього, як і скрізь, треба практики. Я швидко вивчусь, певен

цього, але на початку не знаю, як узятись. Думки є, багато думок, тільки висловити їх не можу.

Він спинився, зніяковівши, Форестьє лукаво усміхався:

— Мені це знайоме.

Дюруа підхопив:

— Авжеж, це кожному мусить трапитись на початку. Так от я прийшов… прийшов попросити, щоб ти трохи допоміг… Ти за десять хвилин направиш мені це, покажеш мені, з чого починати. Даси мені добру лекцію стилю, бо без тебе мені не впоратись.

Той весь час весело усміхався. Він ударив товариша свого по плечі й сказав:

— Іди до моєї дружини, вона порадить тобі не гірш за мене. Я вимуштрував її до цієї роботи. Мені часу зараз немає, а то я сам тобі охоче допоміг би.

Дюруа, зніяковівши раптом, вагався й не міг зважитись:

— Не можу ж я з’явитись до неї в такий час…

— Чудово можеш. Вона вже встала. Сидить у моєму кабінеті й упорядковує мої нотатки.

Дюруа відмовлявся йти:

— Ні… це неможливо…

Форестьє взяв його за плечі, повернув і пхнув до дверей.

— Та йди ж, тюхтію, коли кажу! Не сходити ж мені на четвертий поверх, щоб привести тебе й викласти твоє прохання.

Тоді Дюруа наважився:

— Дякую, піду. Скажу їй, що ти присилував, зовсім присилував мене йти.

— Гаразд. Вона не кусається, будь спокійний. Головно не забудь: о третій годині.

— О, не бійся!

Форестьє подався, а Дюруа поволі почав ступати з приступки на приступку, добираючи, що йому сказати, й турбуючись тим, як його зараз зустрінуть.

Йому відчинив слуга в синьому фартуху, з віником у руках.

— Пан уже пішов, — сказав він, не чекаючи питання.

Дюруа не відступався:

— Спитайте пані Форестьє, чи може вона прийняти, та перекажіть, що я прийшов від її чоловіка, якого здибав на вулиці.

Почекав. Слуга вернувся, відчинив праворуч двері й оповістив:

— Пані вас чекає.

Вона сиділа в кріслі коло столу до письма в кімнатці, де й стін не видно було за книжками, що доладно стояли на полицях з чорного

дерева. Різноманітні — червоні, жовті, зелені, фіалкові й сині — спинки прикрашали і пожвавлювали монотонну лінію томів.

Вона обернулась, усміхаючись, у білому мереживному пеньюарі, й подала йому руку, що оголилась з-під широкого рукава.

— Уже? — спитала вона й додала: — Це не догана, а звичайне питання.

Він пробурмотів:

— О пані, я не хотів іти, але на вулиці здибав вашого чоловіка, й він присилував мене. Мені так ніяково, що я не зважуюсь навіть сказати, чого прийшов.

Вона показала йому на стільця:

— Сідайте й кажіть.

Між пальцями вона спритно крутила гусяче перо, а перед нею лежав до половини списаний аркуш паперу, — робота, що її молодик урвав своїм приходом.

Вона була ніби вдома коло робочого столу, почувала себе вигідно, мов у вітальні, за звичайною своєю працею. Від її пеньюара віяло ніжними пахощами, свіжими пахощами недавнього туалету. І Дюруа силкувався уявити, побачити молоде й біле тіло, повне та гаряче, ніжно оповите м’якою тканиною.

Він мовчав, і вона знову спитала:

— Ну, кажіть, у чім річ?

Він пробурмотів, вагаючись:

— Бачите… та справді, я не зважуюсь… Бачите, я працював учора пізно… і вранці… дуже рано… хотів написати ту статтю, що пан Вальтер просив… і нічого путнього не вийшло в мене… і чернетки порвав… Не звик я до цієї роботи і от прийшов просити Форестьє, щоб допоміг… на перший раз…

Вона урвала його, сміючись від усього серця, щаслива, радісна, підлещена:

— А він сказав вам до мене звернутись?.. Це дуже мило…

— Так, пані. Він сказав, що ви порятуєте мене краще від нього… Але я не зважувався, не хотів. Розумієте?

Вона підвелася.

— Це буде чарівне співробітництво. Я в захваті від вашої думки. Сідайте на моє місце, а то в редакції мою руку знають. І зараз напишемо вам статтю, але розкішну статтю.

Він сів, узяв перо, поклав перед собою аркуш паперу й чекав.

Пані Форестьє стояла, дивлячись на його приготування, потім взяла з коминка цигарку й закурила.

— Не можу працювати без цигарки, — сказала вона. — Ну, про що ж маємо оповідати?

Він здивовано підвів до неї голову:

— Та не знаю ж, того й прийшов до вас.

— Так, я все вам упорядкую, — сказала вона, — зроблю підливу, але треба ж страви.

Він заклопотано мовчав; нарешті промовив вагаючись:

— Я хочу розповісти про свою подорож з самого початку…

Вона сіла проти нього, по той бік великого столу, й сказала, дивлячись йому в очі:

— Так розкажіть мені спочатку, мені самій, розумієте, поволі, докладно, а я вже виберу, що треба.

А що він не знав, як почати, вона сама почала розпитувати його, як священик у сповідальні, ставлячи точні питання, що нагадували йому про забуті подробиці, про обличчя, які бачив мимохідь.

Отак примусивши його з чверть години розповідати, вона раптом урвала його:

— Тепер починаймо. Припустімо, що ви описуєте свої враження якомусь приятелеві, бо це дозволить вам наплести торбу дурниць, наробити безліч зауважень та бути природним і дотепним, якщо зможемо. Починайте.

"Любий Анрі, ти хочеш знати, що таке Алжир, прошу. Посилатиму тобі зі своєї мазанки щось ніби щоденника, де описуватиму своє життя день по дню, година по годині, бо однаково робити тут нічого. Іноді він здасться тобі грубуватим — то й що — ти ж не зобов’язаний показувати його знайомим жінкам…"

Вона спинилась, щоб запалити погаслу цигарку, і тихе рипіння гусячого пера теж відразу вщухло.

— Далі, — сказала вона.

"Алжирська земля — це велика французька колонія на межі великого невідомого краю, що зветься пустинею Сахарою, Центральною Африкою і таке інше.

Сам Алжир — брама, біла чудова брама в цей чудний суходіл.

Та спочатку треба до нього добитись, а це не кожному приємно. Ти знаєш, що я чудовий верхівець, об’їжджаю полковницькі коні, але можна бути добрим кавалеристом і кепським моряком. Так і зі мною.

Пригадуєш майора Сембрета, якого ми звали доктором Блюво? Коли нам хотілось перепочить добу в благословенній країні — шпиталі, ми йшли до нього на прийом.

Він сидів на стільці, розставивши грубі ноги в червоних штанях, упершись кулаками в коліна та зігнувши в ліктях руки, і поводив банькуватими очима, жуючи сивий вус.

Пам’ятаєш його лікування?

— У цього солдата збурення шлунка. Дайте йому блювотного номер три за моїм рецептом, потім дванадцять годин спочинку, і він вичуняє.

Це блювотне було всемогутнє, всемогутнє й невідпорне. Пили його, бо мусили. Потім, скуштувавши узвару доктора Блюво, мали дванадцять годин щиро заробленого спочинку.

Так от, любий мій, щоб добитись до Африки, треба аж сорок годин терпіти від іншого невідпорного блювотного за рецептом Трансатлантичної пароплавної компанії..."

Вона потирала руки, цілком вдоволена своєю вигадкою.

Підвелася й почала ходити, закуривши другу цигарку, і диктувала, пускаючи цівки диму, що виходили просто з маленького круглого отвору серед стиснутих губ, потім ширились, здіймались, лишаючи де-не-де в повітрі сірі нитки, прозорий туман, ніби випаровини, подібні на павутиння. Часом, махнувши рукою, вона розгонила ці легкі стійкіші плями; іноді розтинала їх вказівним пальцем і дивилась потім зосереджено, як поволі зникало перетяте навпіл пасемце ледве примітної пари.

А Дюруа, підвівши очі, стежив за всіма її жестами, всіма рухами її тіла та обличчя в цій побіжній грі, що аж ніяк не обходила її думки.

Тепер вона придумувала подорожні пригоди, змальовувала вигаданих подорожників і розповіла про роман з дружиною піхотного капітана, що їхала до свого чоловіка.

Потім сіла й почала розпитувати Дюруа про топографію Алжиру, зовсім їй невідому. За десять хвилин вона знала вже стільки, що й він, і вставила до статті маленький розділ з політичної та колоніальної географії, щоб познайомити читача з річчю та підготувати його до розуміння поважних справ, що будуть порушені в дальших уривках.

Далі пішла виправа в Оранську округу, фантастична виправа, де мова йшла здебільшого про жінок — муринок, єврейок та іспанок.

— Тільки це й цікавить читачів, — сказала вона.

Кінчила вона зупинкою в Саїді, коло підгір’я високих плато, та втішною інтригою між унтер-офіцером Жоржем Дюруа та робітницею-іспанкою, що працювала на обробці альфи в Аїн-ель-Гаджарі. Розповіла про їхні побачення на голих скелях вночі, коли шакали, гієни та арабські собаки скавулять, брешуть і виють серед гір.

І сказала весело:

— Далі завтра. — Потім, підвівшись, додала: — От як пишуть статті, добродію. Підпишіть, будь ласка.

Він вагався.

— Та підпишіть же.

Тоді він засміявся і підписав край сторінки: "Жорж Дюруа".

Вона все курила, ходячи, а він усе на неї дивився, не знаючи, як їй подякувати, радіючи від її присутності, свідомий вдячності й чуттєвого щастя від народжуваної інтимності. Йому здавалось, що все навкруг неї є частина її, все, навіть стіни, обставлені книжками. В стільцях, меблях та повітрі, де плавав тютюновий дух, було щось особливе, добре, ніжне, чарівне, саме те, чим віяло від неї. Раптом вона спитала:

— Якої ви думки про мою подругу, пані де Марель?

Він здивувався.

— Та… по-моєму… по-моєму, вона чарівна.

— Правда ж?

— Безперечно.

Йому хотілось додати: "Але не така, як ви", та він не зважився.

Вона провадила:

— А якби ви знали, яка вона весела, своєрідна, розумна! Це богема, справжня богема. За це й чоловік її не любить. Бачить тільки хиби, а вартостей не цінує.

Дюруа вразило, що пані де Марель заміжня. Проте це було дуже природно.

Він спитав:

— Слухайте… вона замужем? А що ж її чоловік робить?

Пані Форестьє тихенько знизала плечима й бровами, вкладаючи в цей рух якийсь невловимий натяк.

— О, він ревізор Північної залізниці. В Парижі він живе тільки тиждень на місяць. Цей час вона зве "трудовою повинністю", або "тижнем панщини", або ще "святим тижнем". Коли знатимете її краще, побачите, яка вона витончена й мила. Навідайте її цими днями.

Дюруа і не думав про те, щоб іти; йому здавалось, що він лишиться тут назавжди, що він удома.

Але двері тихо розчинились, ввійшов високий добродій без жодної оповістки.

Він спинився, побачивши чоловіка. Пані Форестьє на мить ніби зніяковіла, але промовила звичайним своїм голосом, хоч обличчя її трохи зашарілось:

— Заходьте ж, любий. Знайомлю вас із добрим приятелем Шарлевим, паном Жоржем Дюруа, майбутнім журналістом. — І вже іншим тоном: — Найкращий і найближчий з наших друзів, граф де Водрек.

Чоловіки вклонилися, дивлячись одне одному в вічі, і Дюруа зразу ж почав прощатися.

Його не затримували. Він пробубонів слова подяки, потиснув молодій жінці руку, ще раз уклонився новому знайомцеві, що з його обличчя не сходив холодний і поважний вираз світської людини, і вийшов стурбовано, ніби дурницю якусь зробивши.

На вулиці йому стало сумно й неприємно, невиразна туга гнітила його. Він пішов просто, міркуючи, звідки взялася ця раптова меланхолія, але причини добрати не міг, тільки суворе обличчя графа де Водрека, пристаркуватого вже, сивого, що виглядав спокійно й недбало, як людина багата й самовпевнена, раз у раз спадало йому на пам’ять.

І він постеріг, що якраз поява цього невідомого, урвавши чарівну самотність, до якої його серце вже призвичаїлось, і справила на нього те холодне, безнадійне враження, що виникає часом від дрібниць, від слова якогось або догадки.

І ще йому здавалось, що чоловік той теж, не знати чому, був невдоволений, заставши його там.

До третьої години він не мав що робити, а була тільки дванадцята. В кишені його лишилось шість франків, і він пішов поснідати до Дюваля.{5} Потім блукав по бульвару, а коли дзвонили третю, ішов уже парадними сходами "Французького життя".

Кур’єри сиділи на лавці й чекали, поскладавши руки, а за бюрком, схожим на кафедру, швейцар розбирав пошту, що допіру прибула. Видовище було пишне, щоб викликати од відвідувачів пошану. Всі були добре одягнені, поважні, гордовиті, шиковні, як і личить у передвітальні великої газети.

Дюруа спитав:

— Пана Вальтера можна бачити?

Швейцар відповів:

— Пан директор на засіданні. Почекайте трохи, будь ласка, — і показав на приймальню, де було вже повно.

Там були люди поважні, пишні, з орденами, і впосліджені, що ховали білизну під сурдутом, застебнутим аж до шиї й розмальованим на грудях плямами, що нагадували обриси суходолів та морів на географічній мапі. Серед них було троє жінок. Одна з них була гарненька, смішлива, добре вдягнена й виглядала кокоткою; сусідка її, з трагічним, зморшкуватим обличчям, теж була добре, але суворо вдягнена й мала в собі щось пошарпане, штучне, взагалі властиве колишнім акторкам, якусь підробну молоду легковажність, ніби згірклу запашність любові.

Третя була в жалобі й сиділа в кутку з виглядом розпачливої вдови. Дюруа подумав, що вона по милостиню прийшла.

Тим часом нікого не пускали. Хоч минуло вже більше, як двадцять хвилин.

Тоді Дюруа щось надумав і звернувся до швейцара:

— Пан Вальтер призначив мені побачення на третю годину, — сказав він. — У всякому разі, гляньте, чи немає тут мого друга Форестьє.

Тоді його провели довгим коридором до великої кімнати, де четверо добродіїв сиділи й писали коло широкого зеленого столу.

Форестьє стояв коло коминка й курив цигарку, граючи в більбоке. Він був дуже вправний у цій грі й раз у раз наштрикував величезну самшитову кулю на дерев’яний гостряк. Він лічив:

— Двадцять два, двадцять три, двадцять чотири, двадцять п’ять.

Дюруа сказав:

— Двадцять шість, — і приятель його підвів очі, не перестаючи мірно махати рукою.

— А, це ти! Вчора я влучив п’ятдесят сім разів підряд. Тут тільки Сен-Потен дужчий за мене. Бачив патрона? Нема нічого кумеднішого, коли той старий хрін Норбер грає в більбоке. Роззявить рота, мов кулю хоче проковтнути.

Один із співробітників повернув до нього голову.

— Слухай, Форестьє, я знаю, де продається чудове більбоке із тропічного дерева. Кажуть, воно іспанській королеві належало. Правлять шістдесят франків. Це не дорого.

Форестьє спитав:

— Де ж воно? — і, зрадивши на тридцять сьомому разі, розчинив шафу, де Дюруа побачив десятків зо два чудових більбоке, вишикуваних і занумерованих, як безділля в колекції. Поставивши свій прилад на звичайне місце, Форестьє перепитав:

— Де ж ця коштовність?

Журналіст відповів:

— У білетера з Водевіля. Завтра принесу тобі, коли хочеш.

— Звичайно ж. Коли гарне, візьму. Зайве більбоке ніколи не зашкодить.

Потім звернувся до Дюруа:

— Ходімо зі мною, я проведу тебе до патрона, бо так ти нидітимеш тут до сьомої години.

Вони знову вернулись до приймальні, де сиділи ті самі люди в тому самому порядкові. Коли з’явився Форестьє, молода жінка і стара акторка схопились і підійшли до нього.

Він одвів їх, одну по одній, до вікна, і хоч вони розмовляли якнайтихіше, Дюруа почув, що обом їм він казав "ти".

Потім вони зайшли до директора крізь оббиті повстю двері.

Під виглядом засідання Вальтер і дехто з тих добродіїв у пласких капелюхах, що Дюруа вчора бачив, уже цілу годину грали в карти.

Пан Вальтер тримав карти й грав зосереджено, уважно й хитро, а противник його кидав, збирав і крутив у руках легкі барвисті листки гнучко та вправно, з умілістю досвідченого гравця. Норбер де Варен сидів у директорському кріслі й писав статтю, а Жак Ріваль лежав на канапі й курив, заплющивши очі.

У повітрі була затхлість, дух шкіряних меблів, давнього тютюнового диму й друкарні, особливий дух редакційних кімнат, знайомий усім газетярам.

На столі чорного дерева з мідними інкрустаціями лежали несвітські купи паперу: листи, картки, газети, журнали, рахунки постачальників та різні бланки.

Форестьє потиснув руки глядачам, що стояли коло партнерів, і мовчки став дивитись на гру, а коли пан Вальтер виграв, промовив:

— Ось мій друг Дюруа.

Директор раптом глянув на молодика з-під окулярів, потім спитав:

— Статтю принесли? Добре було б пустити її сьогодні з промовою Мореля.

Дюруа видобув з кишені аркуші, складені вчетверо:

— Ось стаття, пане.

Патрон, здавалось, зрадів і сказав усміхаючись:

— Дуже добре, дуже добре. Ви слово тримаєте. Мені треба проглянути це, Форестьє?

Та Форестьє мерщій відповів:

— Не варто, пане Вальтер, я сам допомагав йому писати статтю, щоб привчити його до діла. Вона дуже гарна.

І директор, беручи карти, що здавав високий худий добродій, депутат з лівого центру, байдуже додав:

— Ну й добре.

Форестьє не дав йому почати нову партію й шепнув на вухо:

— Пам’ятаєте, ви обіцяли мені взяти Дюруа замість Марамбо? Дозвольте прийняти його на тих самих умовах?

— Звичайно.

І, взявши приятеля за руку, журналіст потяг його геть, а пан Вальтер знову взявся до гри.

Норбер де Варен навіть не підвів голови, так ніби він не побачив або не впізнав Дюруа. Навпаки, Жак Ріваль підкреслено й зичливо потиснув йому руку, як щирий товариш, на якого можна покластися в разі потреби.

Вони знову вийшли до приймальні, а що всі підвели на них очі, Форестьє сказав наймолодшій жінці так голосно, щоб і інші одвідувачі почули:

— Директор зараз вас прийме. Він розмовляє з двома членами бюджетної комісії.

І пішов швидко, поважно й заклопотано, ніби мав оце зараз писати телеграму надзвичайної ваги.

У редакційній кімнаті Форестьє зразу ж видобув своє більбоке і, беручись знову до гри, сказав Дюруа, уриваючи фрази лічбою:

— Так от. Приходитимеш сюди щодня о третій, я казатиму тобі, куди треба сходити або з’їздити чи вдень, чи ввечері, чи вранці. — Раз! — Я дам тобі передусім рекомендаційного листа до начальника першого відділу поліційної префектури, — два! — а він познайомить тебе з одним із своїх урядовців. Ти діставатимеш від нього всі важливі новини, — три! — звісно, новини офіційні і півофіційні. Докладніше тобі розкаже все це Сен-Потен, він у курсі справ, — чотири! — піди до нього зараз або завтра. Найголовніше, треба вміти живосилом витягувати відомості з тих людей, до кого я тебе посилатиму, — п’ять! — та пролазити скрізь, незважаючи на замкнені двері, — шість! Матимеш за це двісті франків місячно платні, крім того, по два су від рядка цікавої хроніки, що ти зумієш дістати, — сім! — крім того, теж по два су від рядка писатимеш на замовлення всілякі статті, — вісім!

Далі він зовсім захопився грою й тільки поволі лічив:

— Дев’ять, десять, одинадцять, дванадцять, тринадцять.

На чотирнадцятому зрадив і скрикнув:

— А чортова тузина! Завжди вона, проклята, підкує мене! Певно, й помру тринадцятого.

Один із співробітників, кінчивши роботу, й собі взяв із шафи більбоке; це був маленький чоловічок, що виглядав дитиною, хоч мав тридцять п’ять років; і інші журналісти, увійшовши, теж побрали свої більбоке. Незабаром їх було шестеро, вони стояли поруч коло стіни й підкидали в повітря, однаковим і мірним рухом, кулі, червоні, жовті й чорні, залежно від породи дерева. Розпочалося змагання, і два співробітники, що ще працювали, теж повставали й почали лічити удари.

Форестьє виграв одинадцять очок. Тоді чоловічок, схожий на дитину, програвши, подзвонив кур’єрові й наказав:

— Дев’ять кухлів пива.

І всі знову почали грати, чекаючи холодного питва. Дюруа випив кухоль пива зі своїми новими товаришами, потім спитав у приятеля:

— Що маю робити?

Той відповів:

— Сьогодні ти мені не потрібний. Можеш іти, коли хочеш.

— А… наша… наша стаття… увечері сьогодні піде?

— Так, але не турбуйся, — я читатиму коректу. Напиши назавтра далі й приходь о третій, як сьогодні.

І Дюруа, потиснувши всі руки, не знаючи навіть, чиї вони, вийшов прекрасними сходами в радісному й піднесеному настрої.

IV

Вночі Жорж Дюруа кепсько спав, — так мучило його бажання побачити свою статтю надрукованою. Тільки розвиднилось, він уже встав і вийшов на вулицю багато раніше, ніж рознощики починають бігати з газетами від кіоска до кіоска.

Він дійшов до Сен-Лазарського вокзалу, добре знаючи, що "Французьке життя" доходить сюди раніше, як у його квартал.

Але було ще зарано, і він тинявся по пішоходу.

Він побачив торгівку, що відчинила свою скляну крамничку, потім постеріг чоловіка, що ніс на голові купу згорнутого паперу. Він кинувся до нього — були то "Фігаро", "Жіль Блас", "Голуа", "Подія" та ще кілька ранкових газет, але "Французького життя" не було.

Страх обняв його. Що, як "Спогади африканського стрільця" відкладено на завтра або як річ випадково, в останню хвилину, не сподобалась панові Вальтеру?

Вернувшись до кіоска, він побачив, що газету вже продають, хоч він і не бачив, коли її принесено. Він підбіг, розгорнув її, кинувши три су, й переглянув заголовки на першій сторінці. Немає. Серце його почало битись; він перегорнув газету і страшенно схвилювався, прочитавши край шпальти чорними літерами "Жорж Дюруа". Є! Яка радість!

Він пішов, ні про що не думаючи, з газетою в руці, зсунувши набік капелюха, почуваючи бажання спиняти перехожих і казати їм: "Купіть, купіть! Тут моя стаття". Йому хотілось крикнути на все горло, як кричать увечері газетники по бульварах: "Читайте "Французьке життя", читайте статтю Жоржа Дюруа "Спогади африканського стрільця"". Зненацька йому схотілось перечитати статтю самому, перечитати десь у прилюдному місці, в кав’ярні, на видноті. І почав шукати закладу, щоб був би вже відчинений. Довго довелося йому йти. Нарешті зайшов до якоїсь винарні, де сиділо вже кілька одвідувачів, і запитав: "Рому", ніби запитував "Абсенту", зовсім не думаючи про час. Потім гукнув:

— Хлопче, дайте "Французьке життя"!

Підбіг прислужник у білому фартусі:

— Немає, пане, ми одержуємо тільки "Поклик", "Вік", "Ліхтар" та "Малого парижанина".

Дюруа обурено й зневажливо скрикнув:

— Ну й бодня у вас! То підіть купіть.

Хлопець збігав і приніс. Дюруа почав читати свою статтю й кілька разів промовив уголос: "Дуже добре, дуже добре!", щоб притягти увагу сусідів і збудити у них бажання дізнатись, що там у газеті надруковано. Ідучи, він покинув її на столі. Господар зауважив і гукнув йому:

— Пане, пане, газету забули!

А Дюруа відповів:

— Залишаю її вам, я вже прочитав. До речі, сьогодні в ній дуже цікава стаття.

Він не сказав, яка саме, але бачив, що один з одвідувачів узяв з його стола "Французьке життя".

Він подумав: "Що ж тепер робити?" І вирішив піти на роботу; взяти за місяць платню й заявити про звільнення. Він наперед тремтів від утіхи, уявляючи обличчя свого начальника та співслужбовців. Але найбільше тішила його думка, що начальника він спантеличить.

Ішов він поволі, щоб не прийти раніш, як о пів на дев’яту, бо каса відчинялась тільки о десятій.

Контора його містилась у великій темній кімнаті, де взимку майже цілий день треба було палити газ. Проти вікон, що виходили у вузький двір, знову були контори. В ній працювало восьмеро службовців і помічник начальника, що сидів у кутку за ширмою.

Дюруа спочатку одержав свої сто вісімнадцять франків двадцять п’ять сантимів, що лежали в жовтому конверті в касировій шухляді, потім переможно ввійшов до широкої робочої кімнати, де сидів не один день.

Тільки він зайшов, його окликнув помічник начальника, пан Потель.

— А, це ви, пане Дюруа? Начальник уже кілька разів про вас запитував. Знаєте, він не дозволяє слабувати два дні підряд без медичного свідоцтва.

Дюруа, що стояв серед контори, готуючи свою разючу заяву, голосно відповів:

— Та мені начхати на це, щоб ви знали!

Службовці завмерли, і над ширмою виринуло спантеличене обличчя пана Потеля, що сидів за перетинкою, як у скрині.

Він ховався від протягів, бо був ревматичний. Тільки дві дірки проштрикнув у папері, щоб наглядати за службовцями. Чути було, як літали мухи. Нарешті нерішуче спитав:

— Що ви сказали?

— Сказав, що мені чхати на це. Я прийшов заявити про звільнення. Тепер я співробітник "Французького життя", маю п’ятсот франків на місяць, крім тих, що на відрядження. Сьогодні надруковано вже мою статтю.

Хоч він збирався розтягти втіху, але стриматись не міг і бухнув усе відразу.

Та ефект і так був цілковитий. Ніхто не ворушився.

Тоді Дюруа заявив:

— Попереджу пана Пертюї, потім прийду з вами попрощаюсь.

І пішов до начальника, що крикнув, побачивши його:

— А, це ви! Знаєте, я не хочу…

Службовець урвав його на слові:

— Не варт отак горло дерти…

Пан Пертюї, чоловік грубенький і червоний, як півнячий гребінь, аж похлинувся з подиву.

Дюруа провадив:

— Досить з мене вашої крамнички. Я дебютував сьогодні в газеті, де матиму чудову посаду. Маю честь кланятись вам.

І вийшов. Він помстився.

Він справді зайшов попрощатись із товаришами, та вони й розмовляти з ним ледве зважувались, боячись нашкодить собі, бо чули його розмову з начальником крізь причинені двері.

І вийшов на вулицю з платнею в кишені. Замовив собі смачний сніданок у доброму недорогому ресторані, потім, знову купивши й покинувши "Французьке життя" на столі, зайшов у кілька крамниць, де накупив різного дріб’язку, аби тільки надіслати його на свою адресу та назвати своєї ім’я: Жорж Дюруа. І додавав: "Співробітник "Французького життя"".

Потім казав назву вулиці й номер, але конче підкреслював:

— Залиште у швейцара.

Час він ще мав, тож зайшов до літографії, де моментально друкували візитні картки перед очима покупців; і зразу замовив собі сотню, де поруч з прізвищем було позначене і його нове звання.

Потім пішов до редакції.

Форестьє зустрів його холодно, як зустрічають своїх підлеглих.

— А, це ти, дуже добре. Якраз справи для тебе є. Почекай хвилин десять. Спочатку роботу кінчу.

І взявся до початого листа.

По другий бік великого столу сидів присадкуватий, блідий чоловічок, брезклий, грубезний, лисий, з білим блискучим черепом, і писав, уткнувши носа в папір через велику короткозорість.

Форестьє спитав його:

— Скажи, Сен-Потене, коли ти підеш інтерв’ювати наших добродіїв?

— О четвертій.

— Візьмеш із собою ось молодого Дюруа та втаємничиш його у своє ремесло.

— Гаразд.

Потім, звернувшись до приятеля, Форестьє додав:

— Приніс далі про Алжир? Сьогоднішній початок мав великий успіх.

Дюруа нерішуче пробурмотів:

— Ні, думав, що ввечері встигну… така сила справ… я не міг…

Той незадоволено знизав плечима:

— Коли й далі будеш такий точний, то лихо твоєму майбутньому. Вальтер розраховував на твою статтю. Я сказав йому, що буде назавтра. Коли думаєш, що тут тобі гроші дурно платитимуть, так помиляєшся.

Потім, помовчавши, додав:

— Треба кувати залізо, поки гаряче, сто чортів!

Сен-Потен підвівся:

— Я готовий, — сказав він.

Тоді Форестьє відкинувся на стільці, прибрав майже урочистої постави, даючи вказівки, і сказав, звертаючись до Дюруа:

— Так от. У Парижі вже два дні пробувають китайський генерал Лі Ченг-фу, що спинився в "Континенталі", та раджа Тапозагіб Рамадерао Палі, спинився в "Брістолі". Ви візьмете в них інтерв’ю.

Потім звернувся до Сен-Потена.

— Не забудь головних пунктів, що я тобі зазначив. Запитай генерала й раджу, якої вони думки про поведінку Англії на Далекому Сході, про колонізаційну й метропольну систему та про їхні надії на втручання з боку Європи, зокрема Франції.

Він замовк, потім сказав кудись убік:

— Крім того, читачам надзвичайно цікаво було б знати, що думають у Китаї та Індії про ці справи, що зараз хвилюють нашу громадську думку.

І додав для Дюруа:

— Пильнуй, як робить це Сен-Потен, з нього чудовий репортер, та вчись, як треба вивідувати все в людини за п’ять хвилин.

Потім знову поважно взявся до писання з видимим бажанням визначити межу та показати місце своєму давньому товаришеві й новому співробітникові.

Коли вийшли з кімнати, Сен-Потен засміявся й сказав Дюруа:

— От штукар! Морочить нас. Ніби ми його читачі.

На бульварі репортер спитав:

— Може, вип’ємо чого?

— Залюбки. Така спека.

Вони зайшли до кав’ярні й замовили холодного питва. І Сен-Потен пустився в розмову. Розповідав про всіх і про газету з безліччю цікавих подробиць.

— Патрон? Справжній жид! А жида, знаєте, не переробиш. Що за раса!

І розповів про його дивну скупість, властиву синам Ізраїлю, про шагову ощадність, суперечки з куховаркою, про ганебні знижки, яких він добивався, про всі його лихварські, здирницькі нахили.

— А проте гарний ділок, ні в що не вірить і всіма крутить. Газета в нього і офіційна, і католицька, і ліберальна, і республіканська, і роялістська, словом, тістечко з кремом, роздрібна крамничка, що підпирає його біржові операції та різні підприємства. В цьому він дуже тямущий і заробляє мільйони за допомогою товариств, у яких капіталу й на два су немає.

Він говорив безперестанку, називаючи Дюруа "дорогим другом".

— А як скаже щó ця скнара — чисто як у Бальзака. Уявіть, був я колись у його кабінеті з старим хріном Норбером та донкіхотом Рівалем, аж приходить Монтелен, адміністратор наш із сап’яновим портфелем під рукою, тим портфелем, що весь Париж знає. Вальтер носа підводить та й питає:

— "Що нового?"

Монтелен наївно каже:

"Заплатив оце шістнадцять тисяч франків, що ми за папір були винні".

Патрон аж підскочив од здивування:

"Та що ви кажете?"

"Я заплатив панові Пріва".

"Ви збожеволіли!"

"Чому?"

"Чому… чому… чому…"

Він скинув окуляри, протер їх. Потім посміхнувся тією кумедною посмішкою, що смикає його товсті щоки кожного разу, як він хоче щось хитре та розумне сказати, й промовив глузливо й переконано:

"Чому? Бо ми дістали б від чотирьох до п’яти тисяч знижки".

Монтелен сказав здивовано:

— "Але ж, пане директоре, всі рахунки були правильні, я перевірив їх, і ви їх визнали…"

Тоді патрон, споважнівши, заявив:

"Не можна бути таким наївним. Знайте, пане Монтелен, що завжди треба набиратись боргів, а потім миритись". І Сен-Потен додав, по-знавецьки кивнувши головою:

— Га? Як у Бальзака, правда ж?

Дюруа не читав Бальзака, але переконливо відповів:

— Атож, чорт бери.

Потім репортер розказував про здорову гиндичку пані Вальтер, про старого невдаху Норбера де Варена та про Ріваля, бліду копію Фервака. {6} Потім дійшов і до Форестьє.

— А цьому просто пощастило, коли одружився, от і все.

Дюруа сказав:

— А хто така, власне, його жінка?

Сен-Потен потер руки:

— О, це хитра пташка! Коханка старого фертика Водрека, графа де Водрека, що посагом її наділив і заміж віддав.

Дюруа відчув зненацька якийсь мороз, якусь нервову дрож і бажання вилаяти, вдарити цього балакуна. Але тільки спинив його, питаючи:

— Сен-Потен — це ваше ім’я?

Той щиро відповів:

— Ні, мене звуть Тома. А в газеті прозвали Сен-Потеном.[1]

І Дюруа, розплачуючись за питво, додав:

— Здається, вже не рано, а нам ще треба тих двох добродіїв одвідати.

Сен-Потен засміявся:

— Який же ви наївний! Та ви думаєте, я справді піду розпитувати, що вони про Англію думають? Нібито я краще за них не знаю, що вони мусять думати для читачів "Французького життя". Я вже проінтерв’ював з півтисячі таких китайців, персів, індусів, чилійців, японців та інших. Говорять вони, на мою думку, завжди однаково. Мені треба тільки взяти свого дописа про останнього з наших гостей та переписати його слово в слово. Доведеться тільки змінити заголовок, ім’я, титул, вік, почет. О, в цім не можна помилитись, бо "Фігаро" або "Голуа" мене зразу ж спіймають. Але про це я за п’ять хвилин дізнаюся від швейцарів у готелі "Континенталь" та "Брістоль". Підемо туди пішки та покуримо. А потім виправимо з газети сто су за візника. От, дорогий мій, як роблять практичні люди.

Дюруа спитав:

— Коли так, то репортером вигідно бути?

Журналіст таємниче відповів:

— Еге ж, але не заробиш так, як на хроніці, бо то прихована реклама.

Вони встали й пішли бульваром до церкви Мадлен. І Сен-Потен сказав зненацька товаришеві:

— Знаєте, коли у вас діло є, то ви мені не потрібні.

Дюруа потиснув йому руку й пішов.

Думка, що ввечері треба написати статтю, мучила його, і він почав ту статтю обмірковувати. По дорозі він добирав думок, міркувань, анекдотів і так дійшов до вулиці Єлісейських Полів, де гуляльників було обмаль, бо Париж спорожнів цими задушливими днями.

Пообідавши у винарні коло тріумфальної арки Зорі, він помалу вернувся додому крайніми бульварами й сів до столу працювати.

Але тільки він поклав перед собою великого аркуша білого паперу, як весь той матеріал, що він накупчив ідучи, зник із його голови, так ніби мозок його випарував. Він пробував зібрати розкришені спогади та відновити їх, — вони знову зникали, тільки він їх схоплював усуміш, і він не знав, як їх подати, як оформити та з котрого починати.

Цілу годину помучившись і списавши п’ять аркушів паперу вступними реченнями, що не мали продовження, він подумав: "Я ще не наважив руку до цього діла. Треба знову лекцію взяти". І затремтів від бажання, уявляючи ранкову працю з пані Форестьє, передчуваючи довге, інтимне, сердечне й ніжне побачення з нею на самоті. Він хутко й ліг, боячись тепер братись до роботи, щоб йому часом не пощастило.

Другого дня він довго не вставав, відсуваючи й наперед смакуючи втіху від своєї візити.

Минула вже десята, коли він подзвонив до приятеля.

Слуга відповів:

— Пан працює.

Дюруа якось і не думав, що чоловік може бути вдома. Проте сказав:

— Перекажіть йому, що це я, в негайній справі.

Хвилин через п’ять його провели до кабінету, де він перебув учора такий чудовий ранок.

На тому місці, де він був писав, сидів тепер Форестьє в халаті, пантофлях та англійській шапочці на голові, а дружина його, в тому самому білому пеньюарі, стояла, опершись ліктем на коминок, і диктувала з цигаркою в роті.

Дюруа пробурмотів, спинившись на порозі:

— Вибачте, будь ласка, я вам заважаю?

А приятель його, сердито повернувши голову, пробурчав:

— Що тобі ще? Швидше, нам ніколи.

Той ніяково пробурмотів:

— Та нічого, вибачте.

Але Форестьє обурено скрикнув:

— Сто чортів, не гай часу! Не прийшов же ти сюди, щоб привітатись.

Тоді Дюруа дуже схвильовано промовив:

— Ні… бачиш… у мене… не виходить ще стаття… а ти був… ви були такі… такі… ласкаві той раз… що я надіявся… і от прийшов…

Форестьє урвав його на слові:

— Ти глузуєш з людей, зрештою! Так ти уявляєш, що я працюватиму за тебе, а ти тільки до каси в кінці місяця ходитимеш? Ні. Це вже зась!

Молода жінка мовчки курила та посміхалась невиразною ласкавою посмішкою, ніби личкуючи нею свої іронічні думки.

А Дюруа, почервонівши, маячив:

— Вибачте... я гадав... я думав...

І зненацька ясно промовив:

— Прошу ласкаво пробачити мені, пані, і щиро дякую вам ще раз за чудову статтю, що ви мені вчора склали.

Потім уклонився, сказав Шарлеві:

— О третій я буду в редакції.

І вийшов.

Швидко йдучи додому, він бурчав:

— Добре, сам напишу, покажу їм...

Гнів його змагав, і він зразу ж сів писати.

Він продовжив пригоду, що почала пані Форестьє, нагромаджуючи подробиці, позичені з бульварних романів, неймовірні події та пишномовні описи в кострубатому ученському стилі та в унтер-офіцерських виразах. За годину він кінчив статтю, що нагадувала якийсь безглуздий хаос, і впевнено поніс її до "Французького життя".

Перший, кого він здибав, був Сен-Потен, що міцно потиснув йому руку, як спільникові, й спитав:

— Читали мою розмову з китайцем та індусом? Правда ж цікаво? Весь Париж я потішив. А й кінчика їхнього носа не бачив.

Дюруа, нічого ще не читавши, зразу ж узяв газету й переглянув статтю під назвою "Індія та Китай", а репортер показував йому та підкреслював найцікавіші місця.

Прийшов, віддихуючи, Форестьє з діловим і заклопотаним виглядом.

— А, гаразд, ви мені обидва потрібні. — І зазначив їм, які політичні інформації треба здобути на вечір. Дюруа подав йому статтю.

— Ось далі про Алжир.

— Гаразд, передам патронові.

На цьому й кінчилось.

Сен-Потен вивів свого нового товариша й сказав йому в коридорі:

— Ви в касі були?

— Ні, навіщо?

— Навіщо? Щоб вам заплатили. Бачите, завжди треба за місяць уперед брати. Невідомо, що станеться.

— Та… це дуже приємно.

— Я познайомлю вас із касиром. Перешкод не буде. Тут добре платять.

І Дюруа одержав своїх двісті франків та двадцять вісім франків за вчорашню статтю; отже, разом з рештою платні по залізниці в його кишені набігло триста сорок франків.

Такої суми він ще ніколи не мав, і йому здавалось, що забагатів набезрік.

Потім Сен-Потен повів його побалакати до кількох редакцій противницьких газет, сподіваючись, що відомості, які їм зібрати доручили, там уже здобуто і він зуміє їх вивідати своїм хитрим красномовством.

Ввечері Дюруа, не маючи вже що робити, задумав одвідати Фолі-Бержер і, набравшись сміливості, підійшов до контроля.

— Я Жорж Дюруа, співробітник "Французького життя". Колись я приходив з паном Форестьє, і він обіцяв залишити мені перепустку. Не знаю, чи не забув він.

Подивились у список. Його імені там не було. Проте контролер, людина дуже привітна, сказав йому:

— Зверніться все-таки, пане, до директора, і він, певно, уволить ваше прохання.

Його пустили, і він майже зразу ж здибав Рашель, ту жінку, що з собою той раз повів.

Вона підійшла до нього:

— Добридень, котику. Як ся маєш?

— Дуже добре, а ти?

— І я не кепсько. Знаєш, з того дня ти мені двічі наснився.

Дюруа підлещено посміхнувся:

— Ха-ха, що ж це значить?

— Значить, що ти сподобався мені, щиглику, і ми знову почнемо діло, коли тобі до серця.

— Сьогодні, якщо хочеш.

— Гаразд.

— Добре, тільки… — він завагався, трохи зніяковівши від того, що мав казати, — тільки цей раз у мене порожньо: в клубі був і програвся вщент.

Вона глянула йому у вічі, почуваючи брехню інстинктом і досвідом повії, звиклої до крутійства та торгування чоловіків, і сказала:

— Брехун! Знаєш, не добре зі мною так поводитись.

Він ніяково посміхнувся.

— Коли хочеш десять франків, так це все, що в мене лишилось.

Вона відповіла з некорисливістю куртизанки, що задовольняє свою примху:

— Як знаєш, любий, я хочу тільки тебе.

І, глянувши зачарованими очима на молодикові вуса, вона взяла його руку й закохано на неї сперлась:

— Вип’ємо спочатку гренадину. Потім погуляємо трохи. Мені хотілося б піти з тобою до Опери, щоб показати тебе. А додому підемо раненько, правда ж?

Він спав у неї допізна. Уже розвиднилось, коли вийшов, і зараз же загадав купити "Французьке життя".

Тремтячою рукою розгорнув газету, але статті його не було, і він стояв на пішоході, тоскно переглядаючи шпальти, надіючись знайти нарешті те, що шукав.

Прийшов додому й заснув, не роздягаючись.

Кілька годин згодом він прийшов до редакції і з’явився до пана Вальтера.

— Я дуже здивувався, пане, коли не побачив сьогодні в газеті своєї другої статті про Алжир.

Директор підвів голову й сухо відповів:

— Я віддав її перечитати вашому другові Форестьє; він не ухвалив, треба переробити.

Дюруа обурено вийшов, не сказавши й слова, і влетів до кабінету свого приятеля.

— Чому ти не пустив сьогодні мою статтю?

Журналіст курив, одкинувшись на спинку крісла й поклавши на стіл ноги, каляючи закаблуками почату статтю. Він відповів спокійно, стомленим і далеким голосом, що доходив ніби з ями:

— Патрон її не ухвалив і доручив віддати тобі, щоб ти виправив. Он вона.

І показав пальцем на згорнуті аркуші під прес-пап’є.

Дюруа від збентеження не змігся нічого сказати й забрав їх у кишеню. Форестьє тим часом сказав:

— Сьогодні підеш спочатку до префектури…

І зазначив, куди треба сходити й які відомості здобути. Дюруа вийшов, не спромігшись на уїдливе слово, якого марно шукав.

Другого дня він знову приніс статтю. Йому знову було повернуто. Коли її не прийняли і втретє, він зрозумів, що зарвався і тільки Форестьє може йому допомогти.

Тож він не нагадував більше про "Спогади африканського стрільця", вирішив бути гнучким та хитрим, коли так треба, та ревно виконував свої репортерські обов’язки, сподіваючись кращих часів.

Він познайомився з театральними та політичними лаштунками, коридорами та передвітальнями державних діячів і депутатів, з важливими обличчями в міністерствах державних діячів і депутатів, з важливими обличчями в міністерствах та з похмурими фізіономіями заспаних швейцарів.

Мав постійні зносини з міністрами, швейцарами, генералами, поліцаями, князями, сутенерами, куртизанками, послами, єпископами, зводниками, шахраями, світськими людьми, шулерами, візниками,

прислужниками в кав’ярнях та з багатьма іншими, став зацікавленим, але байдужим до всіх приятелем, не відрізняючи їх у пошані, міряючи їх на одну міру, цінуючи їх з одного погляду, бо бачився з ними всіма щодня й щогодини з тим самим наміром і розмовляв з ними всіма про ті самі службові справи. Він сам порівнював себе до людини, що перекуштувала всяких вин і не відрізняє вже шато-марго від аржантейля.

Невдовзі він став визначним репортером, певним у інформаціях, хитрим, моторним, спритним, — справжнім скарбом для газети, як казав пан Вальтер, що знався на співробітниках.

Тим часом платили йому тільки по десять сантимів від рядка й двісті франків утримання, а що життя на бульварах, по кав’ярнях та ресторанах коштує дорого, то грошей він ніколи не мав і впадав у розпуку від злиднів.

"Тут фокус якийсь є", — думав він, бачачи, що в декого з товаришів не переводиться золото, але не міг дорозумітися, яких таємних заходів вони вживають, щоб здобутись на такий добробут. І він заздро підозрював тут невідомі й непевні способи, якісь послуги, цілу вироблену систему контрабанди. Отже, йому теж треба викрити таємницю, пристати до мовчазної спілки й приєднатись до товаришів, що діляться без нього.

І ввечері, дивлячись із вікна на потяги, він часто обмірковував, на які способи і йому б узятись.

V

Минуло два місяці, заходив вересень, а швидка фортуна, якої Дюруа сподівався, щось дуже, на його думку, барилась. Найбільше турбувався він непомітністю свого становища й не добачав шляху, яким вибитись на верховини, де знаходять шанобу та гроші. Він ніби замкнений був у своєму непомітному репортерському ділі, замурований у ньому невихідно.

Його цінили, але поводились з ним відповідно до його рангу. Навіть Форестьє, якому він силу послуг зробив, не запрошував уже його до обіду, ставився до нього, як до підлеглого, хоч і називав на "ти" як приятеля.

Щоправда, вряди-годи Дюруа щастило при нагоді вміщати статейку, і, набувши в роботі легкості пера й такту, якого бракувало йому, коли писав другий нарис про Алжир, він не боявся вже відмови на свої дописи. Але від них до самостійних статей та знавецьких розправ на політичні теми була така ж відстань, як між візником та паном на алеях Булонського Лісу. А найбільше принижувало його, що двері світських домів були йому зачинені; що ніде не трактували його за рівного та й з жінками не випадало йому ближче зійтися, хоч декотрі відомі актриси часом приймали в справах дуже зацікавлено й незмушено.

До того ж він з досвіду знав, що всі вони, світські й комедіантки, мають до нього особливий потяг, раптову приязнь, і почував нетерплячку стриноженого коня, не знаючи тих, від кого його майбутність могла залежати.

Не раз збирався він одвідати пані Форестьє, але згадка про останню зустріч спиняла, принижувала його; та крім того, він чекав, що й сам чоловік його запросить. Тоді згадав про пані де Марель, згадав, що вона просила його заходити, і з’явився до неї якось вільної днини.

— Я завжди до третьої вдома, — казала вона.

Він подзвонив до неї о пів на третю.

Вона жила на вулиці Верней, на п’ятому.

На дзвінок вийшла розпатлана покоївка й сказала, пов’язуючи чепчика:

— Пані вдома, тільки не знаю, чи встала вона.

Й розчинила до вітальні двері, що й так були непричинені.

Дюруа зайшов. Кімната була велика, але мало й недбало умебльована. Вицвілі старі крісла стояли рядком коло стін, як служниця їх упорядкувала, бо ні в чому не почувалось дбайливості елегантної жінки, що своє помешкання любить. Чотири вбогі картини, де змальовано човна на річці, корабля на морі, вітряка серед долини та дроворуба в лісі, висіли на мотузках, ще й косо, крім того. Давно вже, мабуть, висіли вони отак перед байдужими очима господині.

Дюруа сів і почав чекати. Довго чекав. Потім розчинились двері й убігла пані де Марель у японському пеньюарі з рожевого шовку, розшитому золотими краєвидами, синіми квітками й білими пташками, і скрикнула:

— Уявіть, я ще лежала! Як мило, що ви прийшли! Я певна була, що ви мене забули.

Вона в захваті простягла йому обидві руки, й Дюруа, почуваючи себе вільно в скромному помешканні, взяв їх, але поцілував одну, як зробив колись Норбер де Варен.

Вона припросила його сідати, потім сказала, оглядаючи його з голови до п’ят:

— Як ви змінились! Покращали з вигляду. Париж вам на користь. Ну, розповідайте новини.

І зразу ж почали розмову, ніби давніми знайомими були, почуваючи між себе зародження раптової приязні, почуваючи той доплив довір’я, інтимності та захоплення, що за п’ять хвилин робить друзями людей однакової вдачі й походження.

Зненацька молода жінка здивовано спинилась:

— Чудно, що я так з вами розмовляю. Мені здається, ніби знаю вас уже років з десять. Мабуть, ми друзями будемо. Згода?

— Безперечно, — відповів він, а посмішка його сказала ще більше.

Вона здавалась йому дуже спокусливою в блискучому м’якому пеньюарі, не такою витонченою, як пані Форестьє в білому, не такою гнучкою та ніжною, зате збуднішою й гострішою.

Коли бачив пані Форестьє з її нерухомою, граційною посмішкою, що водночас і вабила, і спиняла, що немов казала: "Ви подобаєтесь мені", та заразом: "Бережіться", і якої справжнього змісту не можна було збагнути, — тоді йому хотілось передусім упасти до її ніг, цілувати тонке мереживо на корсажі й дихати пахучим теплом, що знімалось з-над грудей. А коло пані де Марель почував грубіше, певніше бажання, що тремтіло в його руках перед опуклими обрисами легкого шовку.

Вона говорила безперестань, пересипаючи свою балачку легкими дотепами, до них була вправна, як той майстер, котрий уміє опанувати складну роботу, дивуючи інших своєю спритністю. Він слухав її, думаючи: "Добре було б запам’ятати. Можна чудову паризьку хроніку написати, коли навести її на розмову про злободенні події".

Але у двері тихо-тихесенько постукали.

— Можна! — гукнула пані де Марель.

З’явилась дівчинка, підійшла просто до Дюруа й подала йому руку.

Мати здивовано прошепотіла:

— Це справжня перемога. Не пізнаю її.

Молодик, поцілувавши дитину, посадив її поруч і почав серйозно та ласкаво розпитувати, що вона пробляла, відколи вони не бачились. Вона відповідала тоненьким флейтовим голосом з поважністю дорослої.

Годинник продзвонив третю. Журналіст підвівся.

— Приходьте частіше, — сказала пані де Марель, — говоритимемо, як сьогодні; я завжди буду рада. А чому вас у Форестьє не видно?

Він відповів:

— О, це дрібниці! Діла багато. Сподіваюсь, що здибаємось у них цими днями.

І пішов з невиразною надією в серці.

Форестьє він нічого про цей візит не сказав.

Але наступними днями його не покидав спогад, ба більше, ніж спогад, — якесь відчуття нереальної і невідступної присутності тієї жінки. Йому здавалось, що він уже трохи нею заволодів, бо образ її тіла стояв йому в очах і зачарування її вдачею лишилось у його серці, її образ не давав йому спокою, як трапляється це іноді після того, коли перебудеш з кимсь чудові години. Так ніби підпав під дивну, інтимну, невиразну й хвильну владу, чарівну своєю таємничістю.

За кілька днів він зробив і другий візит.

Покоївка провела його до вітальні, і назустріч йому вийшла Лоріна. Вона вже не руку подала, а зразу підставила своє чоло й сказала:

— Мама просила вас почекати. Вона вийде за чверть години, бо ще не одягнена. Тим часом я буду вам до товариства.

Церемонне поводження дівчинки тішило Дюруа, і він одповів:

— Чудово, панно, мені дуже приємно бути з вами чверть години, але попереджаю вас, що я зовсім не серйозний і граюсь цілісінький день; пропоную вам погратися в "кицьку на сідалі".

Дівчинка була вражена, потім посміхнулась, як справжня жінка, на вигадку, що її зніяковила й здивувала.

— В хаті не можна гратися, — прошепотіла вона.

— Мені байдуже, — провадив він. — Я скрізь граюся. Ну, ловіть мене.

І почав кружляти коло столу, підбурюючи її ганятись, а вона ходила за ним, посміхаючись з ввічливою вибачливістю, часом руку простягала, щоб схопити його, але бігати не зважувалась.

Він спинявся, пригинався, а коли вона підходила дрібно й непевно, підплигував, як чортик із скриньки, і прожогом кидався в другий кінець вітальні. Це розворушило її, вона засміялась нарешті й, розпалившись, пустилась за ним бігцем, радісно й боязко гукаючи, коли здавалось їй, що наздогнала. Загороджуючи їй дорогу, він підставляв стілець, вона крутилась коло нього, потім він кидав його й хапав іншого. Лоріна вже бігала, захопившись утіхою нової гри, почервоніла й метушилась у дитячому захваті після кожної втечі, хитрості та виверту свого товариша.

Ось вона вже зовсім спіймала його, а він схопив її на руки, підкинув до стелі і крикнув:

— Кицька на сідалі!

Зачарована дівчинка бовтала ногами, щоб вирватись, і сміялась від щирого серця.

Вийшла пані де Марель, геть спантеличена.

— Ах, Лоріна… Лоріна грається… Ви чарівник, добродію!

Він поставив дитину, поцілував матері руку, і вони сіли втрьох, дівчинка посередині, їм хотілося побалакати, але Лоріна, така мовчазна звичайно, тепер від захвату говорила без угаву, і її довелось вирядити до дитячої.

Вона пішла мовчки, але з слізьми на очах.

Коли лишились самі, пані де Марель знизила голос:

— Ви знаєте, у мене великий план, і я думала про вас. От що: я обідаю щотижня у Форестьє і коли-не-коли частую їх натомість у ресторані. Не люблю приймати в себе, не створена я для цього, та, крім того, й не розуміюсь ні на господарстві, ні на кухні, ні на чому. Люблю вільно жити. Так я запрошую їх вряди-годи до ресторану, але втрьох нам не дуже весело, а мої знайомі з ними не знаються. Ви ж розумієте, я прошу вас бути з нами в суботу, — ми зберемося у кав’ярні Ріш, о пів на восьму. Знаєте, де це?

Він радо погодився. Вона казала:

— Нас буде тільки четверо, пара на пару. Для нас, жінок, ці незвичні маленькі бенкети дуже втішні.

На ній була темно-каштанова сукня, вона визивно й кокетно облягала її стан, стегна, груди та руки, і Дюруа якийсь невиразний подив брав, якась незрозуміла ніяковість від розбрату між її старанним і добірним убранням та видимою недбайливістю до свого помешкання.

Все, що одягало її тіло, що торкалось його інтимно й безпосередньо, було ніжне й тонке, але все інше її не обходило.

Він покинув її, зберігаючи, як і той раз, відчуття її незримої присутності, що іноді доходило до галюцинації. І дедалі нетерплячіше чекав призначеного для обіду дня.

Взявши вдруге в зажиток чорного фрака, бо кошти ще не дозволяли йому придбати вечірнього костюма, він перший з’явився до місця на кілька хвилин передчасно.

Його провели на третій поверх до маленької кімнати в червоних шпалерах, що виходила на бульвар своїм єдиним вікном.

На прямокутному столі, з чотирма накриттями лежала біла скатертина, така блискуча, що здавалась налакованою, а шклянки, срібло та грільня весело мінились під вогнем дванадцяти свічок у двох високих свічниках.

У вікно видко було велику пляму ясного зела — листу на деревах, освітленого яскравим світлом окремих кабінетів.

Дюруа сів на низеньку канапу, червону, під колір шпалер, і старі пружини ввігнулись під ним так безсило, мов він у яму провалився. У всьому розлогому будинкові він чув невиразний гук, той шум великих ресторанів, що створюється від брязкоту посуду та срібла, хапливої й тихої ходи прислужників по килиму в коридорі й стукоту розчинюваних на мить дверей, що з-за них вихоплюється гомін тісних кімнат, де сидять, обідаючи, люди. Увійшов Форестьє і потиснув йому руку з щирою приязню, якої ніколи не виявляв у редакції "Французького життя".

— Дами наші прийдуть разом, — сказав він. — Що за чудова річ оці обіди!

Потім оглянув стола, погасив відразу газовий ріжок, що блимав, як нічник, зачинив одну половину вікна через протяг і вибрав собі затишне місце, заявивши:

— Мушу берегтися; місяць мені краще було, а ось знову погіршало. Застудився у вівторок, коли з театру вийшов.

Двері розчинились, і в супроводі метрдотеля ввійшли жінки в вуалях, закутані, обережні, чарівною таємничою ходою, властивою їм у місцях, що мають непевну славу.

Коли Дюруа вітався з пані Форестьє, вона покартала його, що він не заходить, і додала, посміхаючись до приятельки:

— Звичайно, ви волієте краще пані де Марель, для неї у вас знаходиться час.

Потім усі посідали, і метрдотель подав Форестьє картку вин.

— Давайте чоловікам, що хочете, — скрикнула пані де Марель, — а нам замороженого шампанського, найкращого, ніжного шампанського, та й більш нічого.

А коли слуга вийшов, заявила, збуджено сміючись:

— Хочу сьогодні сп’яніти; ми влаштуємо тут бенкет, справжній бенкет.

Форестьє, ніби й не чуючи її, спитав:

— Ви нічого не маєте, щоб зачинити вікно? Мені уже кілька днів заклало в грудях.

— Ні, прошу.

Він зачинив і другу половинку й сів, заспокоївшись та прояснівши.

Дружина його замислено мовчала й не підводила від столу очей, усміхаючись тією невиразною усмішкою, що, здається, завжди обіцяє й тільки ошукує.

Подали крихітні й масні остендські устриці, схожі на маленькі вушка, — вони танули між піднебінням та язиком, як солоні цукерки.

Потім після супу подали рожеву, як дівоче тіло, форель, і гості почали балачку.

Говорили спочатку про скандальну подію, що наробила шелесту, — історію зі світською жінкою, яку приятель чоловіка її застав у окремому кабінеті, де вона вечеряла з чужоземним князем.

Форестьє дуже з цієї пригоди сміявся, а жінки казали, що той нескромний балакун — негідник і мерзотник. Дюруа теж був їхньої думки і голосно заявив, що в таких справах кожен чоловік — чи дійова особа він там, чи вірник, чи простий свідок, — мусить мовчати, як домовина. Він додав:

— Яке чарівне було б життя, коли б ми могли покладатись на цілковиту обопільну скромність. Часто, дуже часто, майже завжди жінок якраз і спиняє страх, що таємниця їхня виявиться.

І спитав посміхаючись:

— Хіба ж не правда? Скільки жінок віддалося б раптовому бажанню, несподіваній, хвилинній, безтямній примсі й любовній фантазії, коли б не боялись заплатити ганебним скандалом та гіркими слізьми за коротке й легеньке щастя.

Говорив він палко й переконано, немов справу, свою справу обороняв, немов казав:

— Зі мною нема чого боятися. Спробуйте, то побачите.

Вони дивились на нього обидві, заохочуючи його поглядом, уважаючи, що говорить він добре й правдиво, потверджуючи дружньою мовчанкою, що їхня незламна мораль парижанок не довго встояла б перед певністю таємниці.

А Форестьє, що розлігся на канапі, підібгавши під себе одну ногу й заткнувши за жилета серветку, щоб не заляпати фрака, промовив зненацька, переконано й скептично засміявшись:

— Авжеж, вони надолужили б, аби певні були мовчанки. Сто чортів! Бідні чоловіки!

Мова пішла про любов. Не визнаючи її за вічну, Дюруа вважав, що вона може бути довга, може створити щирий зв’язок, ніжну приязнь, довіру! Єднання тіл тільки зміцнює єднання сердець. Але він обурювався на болісні ревнощі, драми, сцени та страждання, що майже завжди супроводять розрив.

Коли замовк, пані де Марель зітхнула:

— Так, це єдина гарна річ у житті, і ми часто псуємо її надмірними вимогами.

Пані Форестьє додала, граючись ножем:

— Так… так… гарно бути любленою.

Здавалось, що мрія її полинула десь далі, що вона думала про щось, чого не зважувалась висловити.

Далі страви не приносили, і вони попивали вряди-годи шампанське, жуючи шкуринку з круглих хлібців. І думка про любов проймала їх поволі й нестримно, п’янила помалу їхні душі, як ясне вино, що падало по краплі їм у горло, запалювало їхню кров і хвилювало душу.

Принесли телячі котлети, ніжні й пухкі, розкладені на густому ложі дрібних гостролистих шпарагів.

— А, чорт, то гарна річ! — скрикнув Форестьє.

Всі їли поволі, смакуючи добірне м’ясо й жирну, як вершки, городину. Дюруа провадив:

— Коли я полюблю жінку, тоді нічого для мене не існує.

Сказав це переконливо, захоплюючись думкою про насолоду кохання під впливом насолоди від смачної їжі. Пані Форестьє прошепотіла, своїм звичаєм, байдуже:

— Ні з чим не можна порівняти щастя від першого рукостискання, коли одна рука питає: "Любиш мене?", а друга відповідає: "Так, люблю".

Пані де Марель, що знову випила хильцем шампанського, весело сказала, ставлячи келих:

— Я не така платонічна.

Всі засміялись, ухваливши її слова, і очі у всіх заблищали.

Форестьє ліг на канапу, розкинув на подушки руки й сказав поважно:

— Така щирість робить вам честь і доводить, що жінка з вас практична. Але дозвольте спитати, якої думки про це пан де Марель?

Вона поволі, з безмежною зневагою знизала плечима й сказала ясно:

— У пана де Мареля немає про це думки. В нього є… тільки здержливість.

І розмова, зійшовши з високих теорій про кохання, вступила у квітучий сад вишуканого соромітництва.

Це була хвилина влучних натяків, коли словами піднімають завіси, як спідниці, хвилина хитрощів мови, вправного й заличкованого зухвальства, сласного лукавства та речень, то показують оголені образи в завішених виразах, що зводять на очі й на думку раптові видива того, чого не можна сказати, й дають світським людям якусь витончену, таємну любов, якісь нечисті дотики думок, хвильно й чуттєво викликаючи в уяві всі соромні й жадані таємниці обіймів.

Принесли печеню, куріпок і перепелів, солодкий горошок і гусячий паштет, а до нього салату з мереживним листом, що лежала в цебровидній салатниці, як зелений мох. Вони їли все це неуважно, між іншим, цілком захопившись своєю мовою, пірнувши в любовну купелю.

Жінки вкінець розійшлися — пані де Марель з властивим зухвальством, що нагадувало виклик, а пані Форестьє з чарівною стриманістю, чесністю в тоні, в голосі, в посмішці й у всій поставі, що своєю скромністю ще дужче підкреслювала її сміливі слова.

Форестьє, розлігшись на подушках, сміявся, пив, їв безперестанку і прикидав часом таке грубе й цинічне слівце, що дами, вражені формою, й для форми ніяковіли на дві-три секунди. Пустивши якогось масного дотепа, він додавав:

— Чудово, діти мої. Якщо й далі так триватиме, то наробите дурниць.

Подали десерт, потім каву, і лікери влили в збуджені голови ще важчого й гарячішого хвилювання.

Пані де Марель, як і заявила перед обідом, була п’яна й визнавала це по-жіночому весело, балакучо й грацiйно, прикидаючись, на втіху гостям, ще п’янішою, ніж насправді була.

Пані Форестьє вже мовчала, може, з обережності, й Дюруа, почуваючи себе надто збудженим та боячись схибити, теж дуже вправно себе стримував.

Закурили, і Форестьє зненацька закашлявся.

Страшенний напад кашлю рвав його горло, обличчя йому почервоніло, він задихався, притискуючи до рота серветку. А коли напад минувся, обурено пробурчав:

— Не про мене ці забавки, яке безглуздя!

Увесь настрій його зник від невідступної думки про страшну недугу.

— Ходімо додому, — сказав він.

Пані де Марель подзвонила прислужника й запитала рахунок. Його негайно подали. Вона спробувала читати, але цифри крутились їй перед очима, й вона передала папірця Дюруа:

— Слухайте, платіть за мене, я нічого не бачу, п’яна дуже.

І кинула йому до рук гаманця.

"Разом" виносило сто тридцять франків. Дюруа переглянув і перевірив рахунки, потім дав дві кредитки, взяв решту й спитав тихо:

— Скільки лишити на чарку?

— Скільки хочете, не знаю.

Він поклав на тарілку п’ять франків і віддав молодій жінці гаманця.

— Дозвольте провести вас? — спитав він.

— Дуже прошу. Я не годна потрапити додому.

Попрощавшись із подружжям Форестьє, Дюруа опинився на самоті з пані де Марель у кареті.

Він почував її близько коло себе, замкнену разом з ним у чорній скрині, яку коли-не-коли освітлювали зненацька газові ріжки з пішоходів. Почував крізь рукав теплінь її плеча, а не знав, що казати, зовсім не знав, бо владне бажання схопити її в обійми паралізувало йому розум.

"Якщо зважусь, що вона тоді?" — думав він. Спогад про сороміцтва, за обідом говорені, підбадьорював його, а острах перед скандалом стримував.

Вона теж мовчала, нерухомо відхилившись у своєму кутку. Він подумав би, що вона спить, якби очі її не блищали раз у раз, коли промінь світла падав у карету.

"Що вона думає?" Він добре тямив, що говорити не можна, що слово, одно слово, урвавши тишу, може зіпсувати все; але сміливості йому бракувало, сміливості на раптовий і грубий вчинок.

Зненацька вона поворухнула ногою. Від цього ледве примітного руху, короткого нервового руху нетерплячки, а може й поклику, його дрожем пройняло з голови до ніг, він обернувся вмить і кинувся на неї, шукаючи устами рота й руками — голого тіла.

Вона скрикнула, тихо скрикнула, хотіла схопитись, пручатись, відіпхнути його, потім здалася, немов сили їй не стало далі опиратись.

Але карета незабаром спинилась коло будинку, де вона жила, й Дюруа від здивування не міг добрати жагучих слів, щоб подякувати їй, благословити її та висловити свою любов. Тим часом вона не підводилась, навіть не ворушилась, приголомшена тим, що сталося. Тоді він, боячись, щоб візник чого не подумав, вийшов перший і подав їй руку.

Нарешті вона вийшла, хитаючись, мовчки. Він подзвонив і, коли двері розчинились, спитав, тремтячи:

— Коли ми побачимось?

Вона шепнула так тихо, що він насилу розібрав:

— Приходьте завтра снідати.

І зникла в темнім передпокої, пустивши важкі двері, що грюкнули, як гармата.

Він дав візникові сто су й пішов просто швидким, переможним кроком, почуваючи в серці повінь радості.

Так він здобув, нарешті, одну! Заміжню жінку! Світську жінку! Із справжнього світу! Паризького світу! Як же легко й несподівано це сталося!

Досі він уявляв, що захопити й перемогти котрусь із цих жаданих створінь можна тільки після безконечних турбот, безкрайого чекання, після вправної облоги чемностями, любовними словами, зітханнями та подарунками. Аж ось з першого разу, з найменшого натиску, перша, котру він зустрів, віддалась йому так швидко, що він навіть здивувався.

"Вона п’яна була, — думав він, — завтра іншої заспіває. Матиму ще сліз". Ця думка непокоїла його, потім подумав: "Тим гірше, слово честі. Коли взяв її, то й удержу".

І в невиразному видиві, де полинули його надії, надії на велич, успіх, славу, гроші й любов, він побачив вервечки елегантних, багатих, могутніх жінок, що, мов ті статистки в якомусь театральному апофеозі, посміхаючись, зникали одна по одній у золотій хмарі, зітканій із його мрій.

Ту ніч його непокоїли сни.

Трохи схвильовано йшов він другого дня сходами до пані де Марель. Як вона прийме його? А коли зовсім не прийме? Коли заборонила його пускати? Коли розповіла?.. Та ні, нічого не могла вона розповісти, щоб не виказати всю правду. Отже, він був господарем становища.

Маленька покоївка відчинила двері. Виглядала вона як звичайно. Він заспокоївся, ніби чекав, що в прислуги буде схвильоване обличчя.

— Як ся пані має? — спитав він.

— Гаразд, пане, як завжди, — відповіла вона.

І провела його до вітальні.

Він підійшов просто до коминка, щоб оглянути свою зачіску та вбрання, і, оправляючи перед дзеркалом краватку, побачив у ньому молоду жінку, що дивилась на нього з порога кімнати.

Він удав, що не бачить її, і вони якусь мить роздивлялись одне на одного в свічаді, пильнували й стежили себе, перш ніж зійтися віч-на-віч.

Він обернувся. Вона не ворухнулась, ніби чекала. Він кинувся до неї й пробурмотів:

— Як я люблю вас! Як люблю!

Вона оповила його й упала йому на груди; потім, підвівши голову, припала до нього в довгім поцілункові.

Він подумав: "Вийшло куди легше, ніж я гадав. Усе дуже добре йде". І коли уста їхні роз’єднались, він усміхався й мовчав, силкуючись висловити своїм поглядом безмежну любов. Вона теж посміхалась тією усмішкою, якою жінки виявляють своє бажання, згоду й волю віддатися. Прошепотіла:

— Ми самі. Лоріну я вирядила снідати до подруги.

Він зітхнув, цілуючи їй руки:

— Дякую, я вас божествлю.

Тоді вона взяла його під руку, немов дружину, і повела до канапи, де вони сіли поруч.

Йому годилося б почати цікаву й чарівну розмову, але, не вигадавши нічого, він пробурмотів:

— Так ви не дуже на мене гніваєтесь?

Вона затулила йому рота рукою:

— Мовчи!

Якийсь час вони сиділи мовчки, не зводячи одне з одного очей, не рознімаючи гарячих пальців.

— Як я бажав вас! — сказав він.

Вона повторила:

— Мовчи!

За стіною покоївка стукотіла тарілками.

Він підвівся:

— Не можу сидіти так близько. Голову трачу.

Двері відчинились:

— Накрито, пані.

Він поважно подав господині руку.

Вони сиділи за столом навпроти, весь час поглядаючи одне до одного, й посміхались, заклопотані тільки собою, оповиті ніжним чаром нового кохання. Не звертали уваги, що́ їли. Він раптом почув доторк ніжки, маленької ніжки, що блукала під столом. Піймав її між свої і щосили стиснув.

Покоївка байдуже входила, виходила, приносила й прибирала страву, так ніби нічого не помічала.

Після сніданку вернулись до вітальні й посідали знову на канапі.

Він потроху пригортався до неї й хотів обійняти. Та вона лагідно відпихала його:

— Обережніш, можуть зайти.

Він прошепотів:

— Коли ж я побачу вас саму, щоб висловити свою любов?

Вона схилилась до нього й тихенько промовила на вухо:

— Я сама прийду до вас цими днями.

Він почервонів:

— Та… у мене… в мене… дуже скромно.

Вона усміхнулась.

— Дарма. Я ж вас хочу побачити, а не помешкання.

Тоді він почав допитуватись, коли вона прийде. Вона призначила день, наприкінці того тижня, а він благав прискорити побачення, бурмотів їй невиразні слова, палко дивився на неї, стискував і крутив їй руки з почервонілим, гарячковим обличчям, перекошеним від бажання, того поривного бажання, що виникає після спільної їжі.

Її тішило, що він так палко її просить, і вона поволі поступалась день по дню. Та він домагався:

— Завтра… скажіть… завтра.

Вона погодилась зрештою:

— Гаразд. Завтра. О п’ятій.

Він радісно зітхнув, і вони розмовляли далі майже спокійно й так інтимно, ніби зналися вже років з двадцять.

Подзвонив дзвінок, вони здригнулись і мерщій розсунулись.

Вона шепнула:

— Це, певно, Лоріна.

Дівчинка ввійшла, спинилась здивовано, потім підбігла до Дюруа, плескаючи в захопленні, що бачить його, і скрикнула:

— А, Любий друг!

Пані де Марель засміялась:

— Любий друг! Лоріна охрестила вас! Це дуже гарне приятельське прізвисько для вас; я теж вас зватиму Любим другом.

Він узяв дівчинку на руки і мусив гратися з нею в усі ігри, яких її навчив.

За двадцять третя він попрощався й вирушив до редакції, та на сходах крізь непрочинені двері ще раз шепнув:

— Завтра, о п’ятій.

Молода жінка відповіла: "Так", посміхнулась і зникла.

Кінчивши газетну роботу, він став думати, як упорядкувати свою кімнату до зустрічі з коханою та приховати скільки можна убозтво помешкання. Йому спало на думку прикрасити стіни японським безділлям, і він купив за п’ять франків цілу колекцію малюнків, маленьких віял і рамок та й прикрив ними найпомітніші плями на шпалерах. На шибки повісив прозорі образки, де змальовано річкові кораблі, птахів на червоному небі, барвистих паній на балконах та гурти маленьких чорних чоловічків серед снігових долин.

Кімнатка його, де місця було тільки спати та сісти, незабаром стала схожа на розмальований паперовий ліхтар. Враження було, на його думку, задовільне, і він цілий вечір ліпив до стелі птахів, вирізаних із кольорових аркушів, що в нього лишились.

Потім заснув, заколисаний свистками потягів.

Другого дня він рано вернувся додому з пакунками тістечок та пляшкою мадери, купленою в бакалійні. Мусив ще раз вийти, щоб придбати пару тарілок та шклянок, і розставив своє частування на туалетному столі, застеливши брудну дошку серветкою, а миску й глечика для води сховав під столом.

Потім став чекати.

Вона прийшла о п’ятій з чвертю і скрикнула, зачарована барвистою рябизною малюнків.

— А у вас гарно! Тільки багацько люду на сходах.

Він обійняв її і пристрасно поцілував їй крізь вуаль волосся між чолом і капелюхом.

Через півтори години він одвіз її до візничої біржі на Римській вулиці. Посадивши в карету, шепнув:

— Вівторок, у той самий час.

Вона сказала:

— В той самий час, вівторок.

Було вже темно, і вона притягла його голову крізь дверці й поцілувала його в уста. А коли візник ударив коня, крикнула: "Прощайте, Любий друже!", і стара карета, запряжена білою шкапиною, покотилась по вулиці.

Три тижні Дюруа приймав отак пані де Марель що два-три дні, коли вранці, коли ввечері.

Якось чекаючи її по обіді, він почув на сходах галас і підійшов до дверей. Ревіла дитина. Обурений чоловічий голос крикнув:

— А чого там заводить оте байстря?

А жіночий розпачливий голос відповів верескливо:

— Та це та шлюха, що до журналіста бігає, звалила Ніколя на сходах. Повилазило їй, що й дитини не бачить.

Дюруа спантеличено відступився, бо почув шелест спідниць та хапливі кроки на сходах поверхом нижче.

Незабаром у двері, що він допіру причинив, постукали. Він одімкнув, і до кімнати вбігла задихана, безтямна пані де Марель.

— Ти чув? — ледве вимовила вона.

Він прикинувся, що нічого не знає.

— Ні, а що?

— Як вони лаяли мене?

— Хто саме?

— Мерзота, що живе внизу.

— Та ні! Що трапилось, кажи?

Вона заридала й не могла говорити.

Він мусив зняти з неї капелюха, розшнурувати її, покласти на ліжко й змочити їй скроні; вона захлиналась; потім, заспокоївшись трохи, зайнялась гнівом і образою.

Хотіла, щоб він зразу ж пішов униз, налупцював їх, повбивав.

Він казав:

— Та це ж робітники, мужва. Подумай, що може дійти до суду, тебе пізнають, заарештують, загублять. На таких не варт зважати.

Її вже інша думка клопотала:

— Що ж нам тепер робити? Я сюди більше не прийду.

Він відповів:

— Дуже просто, я виберусь.

— Так, але це довго, — прошепотіла вона.

Потім раптом добрала способу й промовила, зразу прояснівши:

— Ні, слухай, я вже вигадала, здайся на мене і ні про що не думай. Завтра вранці пришлю тобі синього папірця.

"Синіми папірцями" вона звала закриті телеграми, що ходили в Парижі.

Вона вже усміхалась, захоплена своєю вигадкою, але викривати її не хотіла і безтямно його пестила.

А проте дуже хвилювалась, коли вийшли на сходи, і щосили спиралась на руку коханцеві, бо ноги їй зовсім підгинались.

Вони не перестріли нікого.

Встав він пізно і другого дня об одинадцятій годині був ще в ліжкові, коли листоноша приніс обіцяного синього папірця.

Дюруа розліпив його і прочитав:

"Побачення сьогодні, о п’ятій, на Константинопольській вулиці, 127. Спитаєш помешкання, що найняла пані Дюруа. Кло цілує тебе".

Рівно о п’ятій він зайшов до великого мебльованого дому й запитав у швейцара:

— Тут найняла помешкання пані Дюруа?

— Тут, пане.

— Проведіть мене, будь ласка.

Швейцар, що звик, мабуть, до делікатних ситуацій, де треба бути обережним, глянув йому в вічі й спитав, вибираючи з низки ключа:

— Ви ж пан Дюруа?

— Звичайно.

І одімкнув маленьке помешкання з двох кімнат на першому поверсі, проти швейцарської.

У вітальні, обклеєній новенькими барвистими шпалерами, були меблі червоного дерева, оббиті зеленавим репсом з жовтим малюнком, та лихенький килим у квітки, такий тонкий, що ногою чути було під ним підлогу.

Спальня була така манісінька, що ліжко відбирало в ній три чверті місця. Воно стояло в глибині кімнати, від стіни до стіни, велике ліжко мебльованого дому, прикрите синіми, важкими, теж репсовими завісами й застелене пуховою ковдрою з червоного шовку, де темніли непевні плями.

Дюруа занепокоївся і подумав невдоволено: "Це помешкання коштуватиме мені грошей силу. Знову треба буде позичати. Та й дурницю ж вона вчинила!"

Двері розчинились, і Клотільда влетіла, як вихор, зашелестівши сукнею, простягуючи руки. Вона була захоплена:

— Гарно, скажи, гарно? І сходами не треба ходити, зразу над вулицею, на першому поверсі! Можна влізати й вилізати у вікно, а швейцар навіть не бачитиме. Як же ми любитимемось тут!

Він холодно поцілував її, не вважаючись висловити питання, що крутилось йому на язиці.

Вона поклала великий пакунок на столика посеред кімнати. Розв’язала його й витягла мило, пляшку любенської води, губку, скриньку з пришпильками, гачок для черевиків та маленькі щипці завивати кучері на чолі, що раз у раз у неї розпліталисъ.

І гралась у входини, весело вибираючи місце на кожну річ.

Казала, висовуючи шухляди:

— Треба трохи білизни принести, щоб переодягтись можна було при нагоді. Дуже зручно буде. Якщо випадково дощ на вулиці застане, приходитиму сюди сушитись. Кожне матиме свого ключа, а ще один, крім того, у швейцарській на той випадок, якщо забудемо свої. Я найняла на три місяці на твоє ім’я, бо свого, звісно, не можу називати.

Тоді він спитав:

— Скажи мені, коли треба платити?

Вона просто відповіла:

— Вже заплачено, мій любий!

— Так я тобі винен? — провадив він.

— Та ні, котику, тебе це не обходить, це моя маленька примха.

Він ніби обурився:

— О, в жодному разі! Ніколи не дозволю.

Вона почала умовляти його, поклавши йому руки на плечі:

— Прошу тебе, Жорже, мені так хочеться, щоб наше гніздечко належало мені, тільки мені! Хіба це ображає тебе? Чому? Я хочу принести це в дарунок нашому коханню. Скажи, що ти згоден, Жоржику, скажи, що згоден!

Вона благала його поглядом, устами, всією істотою.

Він дав себе просити, відмовлявся роздратовано, потім згодився, вважаючи, що вона, власне, має рацію.

А коли вона пішла, промовив, потираючи руки й не дошукуючись у глибинах серця, звідки виринула йому того дня ця думка: "Вона все-таки дуже мила".

Через кілька днів одержав ще одного синього папірця, де прочитав:

"Сьогодні ввечері приїздить мій чоловік після півторамісячної ревізії. Доведеться розлучитись на тиждень.

Яка ж нестерпна мука, любий! Твоя Кло".

Дюруа вразило. Він зовсім забув, що вона заміжня. От хотілося б йому побачити того чоловіка хоч би раз, щоб знати, хто він такий!

Він терпляче чекав, поки поїде дружина, але пробув у Фолі-Бержер два вечори, що кінчались у Рашелі.

Потім уранці знову прийшла телеграма з чотирьох слів:

"Сьогодні о п’ятій. Кло".

Обоє прийшли на побачення передчасно. Вона кинулась у його обійми з нестримним поривом кохання і пристрасно поцілувала йому все обличчя; потім сказала:

— Якщо хочеш, коли налюбимось, поведи мене десь обідати. Сьогодні я вільна.

Місяць ще тільки починався, платню він забрав багато вперед і жив з дня на день дрібними позичками, але якраз у нього випадково були гроші; він був вдоволений, що може щось на неї витратити, і відповів:

— Гаразд, моя люба, де хочеш.

Близько сьомої години вони вийшли на крайній бульвар. Вона міцно на нього спиралась і шепотіла йому на вухо:

— Якби ти знав, як мені приємно ходити з тобою під руку, як люблю почувати тебе коло себе.

Він спитав:

— Хочеш, ходімо до Лятуйля?

Вона відповіла:

— О ні, там надто шиковно! Мені хочеться чогось цікавого, простого, якої-небудь пивниці, де ходять службовці та робітники. Страх люблю шинки! О, коли б можна б поїхати за місто!

Він не знав нічого відповідного в цьому кварталі, й вони блукали бульваром, аж поки зайшли нарешті до якоїсь винарні, де давали й обідати. У вікно вона побачила двох дівчаток без капелюхів, що сиділи коло столу з двома військовими.

У кінці довгої вузької кімнати обідало троє візників, а якийсь тип невиразної професії, розсівшись на стільці і застромивши руки за пасок на штанях, курив люльку. Куцина на ньому нагадувала собою музей плям, а з надутих, як черева, кишень стирчала шийка від пляшки, окраєць хліба, загорнутий в газету пакунок та шмат мотузки. Волосся мав густе, кучеряве, розкудовчене, аж сіре від бруду; кашкет валявся долі під стільцем.

Поява чепурно вбраної дами справила сенсацію. Парочки перестали шепотітись, візники припинили суперечку, а тип вийняв з рота люльку, плюнув на підлогу та й собі повернув голову.

Пані де Марель прошепотіла:

— Дуже мило! Нам буде дуже гарно. Другий раз я вберуся робітницею.

І без вагань та огиди сіла до дерев’яного столу, що блищав від масноти, вимитий розлитими напоями та витертий нашвидку серветкою. Дюруа трохи ніяково, трохи соромливо шукав, де б повісити циліндра. Не знайшовши вішалки, поклав капелюха на стільця.

Їли вони баранячу ногу й печеню з салатою. Клотільда приказувала:

— Страх люблю такі страви. Канальські в мене смаки. Мені тут веселіше, як у "Англійському" кафе.

Потім сказала:

— Коли ти вже хочеш мені втіху зробити, то поведи мене на бал у шинок. Я знаю тут один дуже цікавий, недалеко звідси, "Біла королева" зветься.

Дюруа здивовано спитав:

— Хто ж тебе водив туди?

Він глянув на неї й побачив, що вона почервоніла й трохи схвилювалась, ніби це раптове запитання розбуркало в ній делікатний спогад. Після короткого вагання, що його в жінок важко й постерегти, вона відповіла:

— Один приятель...

Потім, помовчавши, додала:

— Він помер.

І опустила очі, справді засмутившись.

А Дюруа вперше подумав, що нічого не знає про минуле життя цієї жінки. Певна річ, вона мала вже коханців, але яких, з якого світу? Невиразні ревнощі, якась ворожість прокидалась у ньому проти неї, ворожість до всього, що він не знав, до всього, що не належало йому в її серці й житті. Він дивився на неї, дратуючись від таємниці, замкненої в її гарненькій, мовчазній голові, що з жалем думала, може, й зараз навіть, про іншого, про інших. Як хотілося б йому зазирнути в той спогад, покопирсатись у ньому і про все довідатись, усе знати!..

Вона знову спитала:

— Поведеш мене до "Білої королеви"? Це буде справжнє свято.

Він подумав: "Чи ба, що там минуле? Дурний, коли про це думаю".

І, посміхнувшись, відповів:

— А безперечно, люба.

На вулиці вона промовила тихенько тим таємничим тоном, яким роблять признання:

— Я не зважувалась досі просити тебе про це, але ти не уявляєш, як я люблю хлоп’ячі пустощі в тих місцях, де жінкам невільно ходити. Коли буде карнавал, приберуся учнем. Я страшенно втішна в цьому вбранні.

Коли вони зайшли до танцювальної зали, вона злякано і вдоволено притиснулась до нього, захоплено поглядаючи на повій та сутенерів, і вряди-годи, коли бачила поважного й нерухомого поліцая, казала, ніби заспокоюючи себе про всякий випадок: "От солідний дядько". За чверть години їй усе це увірилось, і він провів її додому.

З того часу почались походеньки по непевних місцях, де гуляє народ, і Дюруа побачив у своїй коханці пристрасний нахил до безжурної богемної блуканини.

На побачення вона приходила в полотняній сукні та чепці, як театральна покоївка, і, незважаючи на елегантну й навмисну простоту свого вбрання, надівала брильянтові каблучки, обручки та сережки, відповідаючи, коли він благав скинути їх, таким доводом:

— Та всі подумають, що це рейнські камінці.

Вона вважала, що передяглась чудово, хоч насправді ховалась, як ті страуси, і ходила в такій одежі по найгірших притулках.

Хотіла, щоб і Дюруа прибрався робітником; та він відмовився й лишився в пристойному костюмі бульварника, навіть циліндра не перемінив на м’який фетровий капелюх.

Вона заспокоїлась таким міркуванням:

— Подумають, що я покоївка, а ти мій коханець із вищого світу.

І ця комедія здавалась їй чарівною.

Так вони заходили до простонародних шинків і сідали в кінці закуреної комірки на кривих стільцях коло старого дерев’яного столу. Кімнату повивала хмара гіркого диму, де чути було дух смаженої в обід риби; горлали чоловіки в блузах, попиваючи з чарок, а прислужник здивовано роздивлявся на чудну пару, подаючи їм вишнівку.

Вона тремтіла від страху та захоплення й поволі пила червоний сік, поглядаючи навкруги стурбованим і запальним оком. Кожна вишня нагадувала їй про злочин, кожна крапля палющого, приперченого напою давала їй гостру втіху, радість злодійської, забороненої насолоди.

Потім казала тихо:

— Ходімо.

І виходили. Вона жваво, схиливши голову, дрібним кроком, кроком актриси, що сходить із сцени, йшла між питцями — ті, спершись ліктями на столи, поглядали на неї підозріливо й невдоволено; а на вулиці глибоко зітхала, немов уникнула зараз страшної небезпеки.

Іноді, здригаючись, питала в Дюруа:

— Коли б мене образили там, що б ти зробив?

Він хвастовито відповідав:

— Обороняв би тебе, чорт бери!

І вона щасливо стискувала йому руку, може, навіть невиразно бажаючи, щоб її було ображено й боронено, щоб чоловіки, хоч би й такі чоловіки, билися за неї з її коханцем.

Але ці походеньки, що відбувались двічі й тричі на тиждень, починали обридати Дюруа, та й з якогось часу до того ж йому важко було розжитись на десять франків, щоб платити за карету й страви.

Жив він тепер дуже злиденно, злиденніше навіть, ніж коли служив на залізниці, бо першими місяцями газетярства витрачався широко, без ліку, маючи певну надію, що завтра здобуде великі кошти, й вичерпав усі свої джерела й усі способи дістати грошей.

Найпростіший спосіб — брати з каси — дуже швидко було використано, і він завинив уже редакції чотиримісячну платню ще й шістсот франків відрядного. Завинив, крім того, сто франків Форестьє, триста франків Жакові Рівалю, що позичав охоче, й набрався безлічі дрібних, непомітних боргів по двадцять франків та по сто су.

Сен-Потен, що з ним він радився, де дістати ще сотню франків, не міг нічого придумати, хоч і був вигадливий; і Дюруа впадав у розпач від злиднів, ще дошкульніших тепер, бо мав більше потреб. На всіх він почував гнів і постійне роздратування, що виявлялось при всякій нагоді й через різні дрібниці.

Часом питав сам себе, як примудрявся витрачати пересічно тисячу франків на місяць без ніяких розкошів та забаганок, і переконувався, що поснідати за вісім франків та пообідати десь у великому кафе на бульварі за дванадцять уже становить ціле луї, а коли додати сюди десяток франків кишенькових грошей, тих грошей, що пливуть не знати

куди, то разом буде тридцять франків. Отож, з тридцяти франків щодня набігає в кінці місяця дев’ятсот. А він не лічив ще видатків на одежу, взуття, білизну, прання тощо.

Отже, чотирнадцятого грудня він опинився без грошей і без надії їх здобути.

Він зробив так, як часто робив колись, — не снідав і цілий день пильно й сердито працював у редакції.

Коло четвертої години одержав синього папірця від коханки: "Хочеш пообідати вкупі? Потім поблукаємо".

Він відповів: "Обідати неможливо". Потім подумав, що безглуздо ж відмовлятись від приємних хвилин, що вона може йому дати, й додав: "Але чекаю тебе о дев’ятій в нашому помешканні".

Послав цидулку кур’єром, щоб не втрачатись на телеграму, й почав міркувати, як же все-таки розжитись на вечерю.

О сьомій годині він ще нічого не вигадав, а живіт йому судомило від страшного голоду. Тоді зважився на розпачливий спосіб. Почекав, поки розійшлися один по одному всі співробітники, і, лишившись сам, голосно подзвонив. Увійшов швейцар, що стеріг контору.

Дюруа нервово порпався в кишенях і сказав хапливо:

— Чи бачите, Фукаре, забув удома гаманця, а мав їхати обідати до Люксембурзького саду. Позичте мені п’ятдесят су на візника.

Швейцар добув з жилета три франки й спитав:

— Панові Дюруа більше не треба?

— Ні, ні, досить. Дуже дякую.

І схопивши білі монети, Дюруа збіг по сходах та й пішов обідати в шинок, де рятувався під час злиднів.

О дев’ятій годині він чекав коханку біля коминка в невеличкій вітальні.

Вона прийшла дуже жвава, дуже весела, збуджена холодним вуличним повітрям.

— Хочеш, — сказала вона, — підемо спочатку гуляти, потім вернемось сюди об одинадцятій. Розкіш, як гарно надворі.

Він пробурчав:

— Нащо ходити? Й тут дуже добре.

Вона провадила, не скидаючи капелюха:

— Коли б ти знав, як місяць чудово світить. Просто втіха погуляти такого вечора.

— Може бути, але гуляти мені не хочеться.

Він злостиво глипнув. Клотільда була здивована й ображена.

— Що тобі? — спитала вона. — Що означає цей тон? Мені хочеться погуляти — не знаю, чому ти гніваєшся.

Він розпачливо підвівся.

— Не гніваюсь. Просто обридло.

Вона була з тих, кого опір дратує, а неввічливість обурює.

Сказала зневажливо, з холодним гнівом:

— Я не звикла, щоб зі мною так розмовляли. Тоді сама піду, прощай!

Він зрозумів, що тут не жарт, кинувся до неї, взяв її за руки й прошепотів, цілуючи:

— Прости мене, люба, прости, я дуже нервовий сьогодні, дуже дратівливий. Бо неприємності в мене, турботи, знаєш, діла.

Вона відповіла трохи м’якше, але ще не заспокоївшись:

— Мене це не обходить; я не хочу, щоб ви зганяли на мені злість.

Він обійняв її і повів до канапи.

— Слухай, ясочко, я зовсім не хотів тебе образити, не думав навіть про те, що казав.

Присилував її сісти й сам став перед нею навколішки:

— Простила мене? Скажи, що простила.

Вона холодно прошепотіла:

— Хай, тільки годі вже.

І, підвівшись, додала:

— Тепер ходімо гуляти.

Він стояв навколішках, оповиваючи її ноги, й шепотів:

— Прошу тебе, лишімось. Благаю тебе. Зроби ради мене. Так хочеться побути цей вечір з тобою, самому, тут, коло вогню. Скажи "так", благаю тебе, скажи "так".

Вона виразно й суворо відповіла:

— Ні. Хочу гуляти і твоїм примхам не поступлюся.

Він обстоював:

— Благаю тебе, в мене є причина, серйозна причина…

Вона знову сказала:

— Ні. А коли не хочеш іти зі мною, сама піду. Прощай.

Вона випручнулась і підійшла до дверей. Він підбіг і знову обійняв її.

— Слухай, Кло, моя маленька Кло, слухай, поступися мені.

Вона мовчки хитала головою й ухилялась від поцілунків, визволяючись із обіймів, щоб піти.

Він бубонів:

— Кло, моя маленька Кло, є причина…

Вона спинилась і глянула йому в вічі:

— Неправда… Яка?

Він почервонів, не знаючи, що казати. І вона обурено сказала:

— Сам же бачиш, що неправда… негідник…

І гнівно вирвалась із слізьми на очах. Він знову схопив її за плечі і в розпуці, ладний до всього признатись, аби уникнути розриву, розпачливо промовив:

— Та в мене ні шага немає… От що.

Вона раптом спинилась і перепитала, зазираючи йому в вічі, щоб прочитати правду:

— Що ти кажеш?

Він почервонів до волосся.

— Кажу, що ні шага немає. Розумієш? Ні франка, ні півфранка, нема чим платити за чарку смородинівки в кафе, де ми підемо. Ти примушуєш мене казати ганебні речі. Не міг же я йти з тобою, а потім уже, коло столу, спокійно признатись, що не можу платити…

Вона все дивилась йому в вічі:

— Так… це правда?.. Правда?

Він вивернув в одну мить усі свої кишені в штанях, жилеті та піджаці й пробурмотів:

— Ну… задовольнилась… тепер?

Зненацька вона простягла руки в пристрасному пориві й кинулась йому на шию.

— О, мій бідненький… бідненький… коли б я знала була! Як же це сталося?

Посадовила його, сама сіла йому на коліна, оповила руками йому шию, цілуючи раз у раз, цілуючи його вуста, очі, й примусила розповісти, звідки таке нещастя взялося.

Він вигадав зворушливу історію. Йому треба було допомогти батькові, що в скруту трапив. Дав йому не тільки всі свої заощадження, але й напозичався чимало.

Він додав:

— Найменше з півроку голодуватиму, бо всі кошти вичерпав. Дарма, в житті буває усяко. Гроші, зрештою, не варті клопоту.

Вона шепнула йому на вухо:

— Я позичу тобі, хочеш?

Він гордо відповів:

— Ти дуже люба, ясочко, але не говорімо про це, прошу тебе. Ти ображаєш мене.

Вона замовкла; потім стиснула йому руку й прошепотіла:

— Ти й не знаєш, як я тебе люблю.

Це був один з найкращих вечорів їхнього кохання.

Збираючись іти, вона сказала усміхаючись:

— Ех, як приємно було б у твоєму становищі знайти десь у кишені забуту монету, що залізла в підбивку.

Він щиро відповів:

— А звичайно.

Додому вона хотіла йти пішки через те, що місяць чудовий, і весь час на нього захоплено дивилась.

Стояла холодна й ясна ніч на початку зими. Ясний мороз підганяв перехожих і коней. Закаблуки дзвонили по пішоходах.

Прощаючись, вона спитала:

— Хочеш, побачимось позавтра?

— Безперечно.

— У той самий час?

— У той самий.

— Прощай, любенький.

І ніжно поцілувались.

Додому він ішов швидко, міркуючи, що починати завтра, щоб зарадити справі. Відімкнувши двері до кімнати, понишпорив у жилетній кишені, шукаючи сірники, і спинився від дива, бо відчув під пучками монету.

Засвітивши світло, схопив ту монету, щоб роздивитись. Золотий!

Подумав, що збожеволів.

Крутив її в руці, міркуючи, з якого дива опинились там гроші. Не з неба ж вони в його кишеню впали.

Потім відразу догадався й спалахнув благородним гнівом. Коханка справді казала йому про гроші, які добре знайти в скруту за підбивкою. Це вона подала йому цю милостиню. Який сором!

Він побожився:

— Ну, прийде ж вона позавтра! Покажу я їй!

І ліг спати, хвилюючись від гніву та приниження.

Прокинувся пізно. Голодний. Хотів знову заснути, щоб устати тільки о другій. Потім подумав: "Це не допоможе мені, треба ж нарешті грошей роздобути". І пішов, сподіваючись, що на вулиці щось добере.

Не добрав він нічого, але коло кожного ресторану йому рот сповняла голодна слина.

О дванадцятій, знову-таки нічого не вигадавши, раптом зважився: "Чи ба, поснідаю на Клотільдині гроші, це ж не перешкодить мені завтра віддати їх".

Отож він поснідав у пивниці за два з половиною франки. У редакції він віддав ще три франки швейцарові:

— Маєте, Фукаре, ось гроші, що вчора позичали мені на візника.

Працював він до сьомої. Потім пішов обідати й знову взяв три франки з тих грошей. Дві шклянки пива ввечері піднесли його денні видатки до дев’яти франків тридцяти сантимів.

Але ж не міг він за добу поновити свого кредиту або знайти нові джерела і другого дня позичив ще шість франків п’ятдесят із тих двадцяти франків, що мусив віддати ввечері, — отже, прийшов на призначене побачення з чотирма франками двадцятьма сантимами в кишені.

Настрій у нього був, як у скаженого собаки, і він намірявся відразу викласти все навпростець. Він скаже коханці: "Знаєш, я знайшов двадцять франків, що ти поклала мені тоді в кишеню. Не віддаю їх тобі сьогодні, бо становище моє не змінилось, та й часу не було клопотатись грошовою справою. Але віддам першого ж разу, як ми побачимось".

Вона прийшла ніжна, ласкава, побоюючись. Як він зустріне її? І міцно поцілувала його, щоб уникнути розмови в першу хвилину.

Він і собі думав: "Матиму ще час торкнутись цієї справи. Почекаю нагоди".

Нагоди не дочекався й нічого не сказав, не зважаючись підступити до такої делікатної теми.

Вона вже не згадувала за прогулянку й була з ним чарівна.

Розійшлись вони опівночі, призначивши побачення аж у середу на тому тижні, бо пані де Марель мала кілька запрошень на обіди.

Другого дня, коли платив за сніданок і шукав чотири монети, що мали в нього лишитись, Дюруа знайшов п’ять, з них одну золоту.

Спочатку він подумав, що вчора через недогляд дали золотого з рештою, потім зрозумів, і серце йому принижено затремтіло від цієї настирливої милостині.

Як шкодував він, що змовчав! Коли б сказав різко, цього не було б.

Чотири дні уперто й марно бився він, щоб розжитись на п’ять луї, та й другого Клотільдиного золотого проїв.

Вона примудрилась — хоч він і сказав їй обурено: "Знаєш, покинь свої жарти, бо я гніватимусь", — на першому ж побаченні знову втрутити йому двадцять франків у кишеню в штани.

Знайшовши їх, він закляв: "Сто чортів" — і переклав гроші в жилет, щоб мати їх напохваті, бо в нього не водилось і сантима.

Сумління своє заспокоїв таким міркуванням: "Віддам їй усі заразом. Зрештою, це ж тільки позичені гроші".

Нарешті касир у редакції згодився, після його розпачливих прохань, видавати йому по п’ять франків щодня, цього якраз ставало йому на їжу, але замало було, щоб повернути шістдесят франків.

А коли Клотільду знову взяла жадоба на вночішні походеньки по непевних паризьких притулках, він перестав зрештою надміру дратуватись, коли після тих блукань знаходив золотого десь у кишені — одного разу навіть у черевику, другого — у футлярі від годинника.

Якщо в неї були бажання, яких він не міг уволити, то чи ж не природно, що вона сама за них і платила, аби від них не відмовлятись?

До того ж він провадив рахунок її грошей, сподіваючись колись віддати.

Якось увечері вона сказала:

— Знаєш, я ніколи не була у Фолі-Бержер. Поведеш мене?

Він вагався, боячись здибатись із Рашеллю. Але подумав: "Та не жонатий же я врешті-решт. Коли ж і побачить мене, то зрозуміє, в чому річ, і не забалакає. До того ж візьмемо ложу".

Ще одна причина схилила його до згоди. При цій оказії дуже легко було дістати для пані де Марель ложу задурно і таким способом трохи віддячити їй.

Спочатку він покинув Клотільду в кареті й по квитка пішов сам, щоб вона не знала, як його одержано, потім забрав її, і вона пройшла повз контролерів, що їм уклонились.

У фойє було повнісінько. Вони насилу пройшли крізь натовп чоловіків та жінок. Нарешті добились до ложі й сіли в ній між безмовним партером та галасливою гальоркою.

Але пані де Марель і не дивилась на сцену й пильно спостерігала повій, що походжали за її спиною; і раз у раз на них озиралась з бажанням доторкнутись до них, помацати їм корсаж, щоки та волосся, щоб дізнатись, як же ці істоти створені.

Зненацька промовила:

— Он там повна чорнявка весь час на нас поглядає. Мені навіть здалося, що вона хоче заговорити. Бачив її?

Він відповів:

— Ні, ти, певно, помилилась.

Але теж давно вже її примітив. Це Рашель блукала коло них з гнівом у очах та обуреними словами на язиці.

Дюруа зіткнувся був з нею в натовпі, і вона тихенько сказала йому "Добридень" та підморгнула — розумію, мовляв. Але він на це загравання не відповів, щоб не побачила коханка, і пройшов холодно, піднісши чоло й зневажливо стиснувши губи. Повія, вже дратуючись від несвідомих ревнощів, пішла слідком, знову зіткнулась із ним і промовила голосніше:

— Добридень, Жорже.

Він знову нічого не відповів. Тоді вона завзялася, щоб він конче пізнав її і привітався, і походжала весь час за ложею, чекаючи сприятливої хвилини.

Побачивши, що пані де Марель дивиться на неї, вона торкнулась Дюруа пальцем до плеча:

— Добридень. Як ся маєш?

Але він не обернувся.

Вона провадила:

— Ну, чи не оглухнув ти після четверга?

Він нічого не відповів, прибравши зневажливого вигляду, щоб не скомпрометувати себе навіть розмовою з повією. Вона засміялась, гнівно засміялась і сказала:

— Так ти й німий? Чи не пані оця тобі язика одкусила?

Він гнівно обернувся й обурено промовив:

— Як ви маєте право розмовляти? Ідіть собі, а то звелю затримати вас.

Тоді очі її спалахнули, груди заколихались, і вона крикнула:

— А, он воно що! Ах ти ж пика! Коли спиш з жінкою, так хоч вітайся ж. Це не причина, що ти з другою, так уже й не впізнаєш мене сьогодні. Коли б тільки кивнув мені, як я тоді проходила, то дала б тобі спокій. А ти пишного строїш, — почекай же! Я тобі пиху зіб’ю! Ти мені й добридень не сказав, коли побачив…

Кричала б вона ще довго, але пані де Марель розчинила з ложі двері й метнулась у натовп, безтямно шукаючи виходу.

Рашель, коли побачила, що вони тікають, переможно гукнула:

— Держіть її! Держіть! Вона коханця в мене вкрала!

Публіка сміялась. Два добродії ради жарту спіймали втікачку за плечі й потягли, силкуючись поцілувати. Але наспів Дюруа, вирвав її силоміць і вивів на вулицю.

Вона кинулась у карету, що стояла коло ґанку. Він теж скочив за нею, і коли візник спитав: "Куди їхати, пане?" — відповів: "Куди знаєте".

Карета поволі рушила, хитаючись на брукові. Клотільда затулила обличчя руками й захлиналась від хвилювання, а Дюруа не тямив, ні що робити, ні що сказати. А коли почув, що вона плаче, забубонів:

— Слухай, Кло, моя маленька Кло, дозволь з’ясувати тобі! Це не моя вина… Я знав ту жінку дуже давно… коли тільки приїхав…

Вона відразу розтулила лице і з гнівом закоханої, зрадженої жінки, з шаленим гнівом, що вернув їй мову, зашепотіла швидко й уривчасто:

— Ох… Мерзотник… Мерзотник… який же ти подляк!.. Чи можливо ж? Який сором… Ох боже мій… який сором!..

Потім, розпалюючись дедалі більше, в міру, як яснішали їй думки та напливали слова, казала йому:

— Це ти моїми грішми їй платив! А я йому гроші давала… на повію… Ой мерзотник!..

Якусь хвилину вона шукала, здавалось, іншого, міцнішого слова, що не давалось їй, потім зненацька прохрипіла, немов плюнути маючи:

— О! Свиня… свиня… свиня… Ти їй моїми грішми платив… Свиня… Свиня!..

Іншого вигадати не могла й приказувала:

— Свиня… свиня…

Раптом вихилилась у віконце і смикнула візника за рукав: "Стійте!", розчинила дверці й вискочила на вулицю.

Жорж теж хотів злізти, та вона крикнула: "Не сходь!" — так голосно, що круг неї стовпились перехожі; і Дюруа не зворухнувся, боячись скандалу.

Тоді витягла з кишені гаманця, пошукала грошей коло ліхтарика, взяла два з половиною франки і поклала візникові в руку, сказавши тремтячим голосом:

— Ось… за вашу працю… Я сама плачу… І одвезіть цього розпутника на вулицю Бурсо, в Батіньйоль.

Гурт навкруг неї весело заворушився. Хтось сказав: "Браво, мала!", а молодий обідранець, що опинився коло коліс, просунув голову в непричинені двері й верескливо крикнув:

— Добрий вечір, Бібі!

І карета рушила далі під загальний регіт.

VI

Сумний прокинувся Жорж Дюруа вранці.

Він поволі одягся, сів коло вікна й замислився. У всьому тілі почував болісну втому, немов учора його палицями побито.

Нарешті потреба дістати гроші пригнала його до Форестьє.

Приятель прийняв його в кабінеті, де сидів біля коминка, гріючи ноги.

— Чого це ти так рано?

— У мене дуже важлива справа, маю борг честі!

— Програв?

Він завагався, але потвердив:

— Програв.

— Багато?

— П’ятсот франків!

Винен він був тільки двісті вісімдесят.

Форестьє скептично спитав:

— Кому винен?

— Та… та… одному добродієві, Карльвілеві.

— Ага! І де він живе?

— На вулиці… вулиці…

Форестьє засміявся:

— На вулиці "шукай вітра в полі", правда? Знаю цього добродія, мій любий. Хочеш двадцять франків, то можу ще тобі дати, тільки не більше.

Дюруа взяв золотого.

Потім обійшов усіх знайомих і на п’яту годину назбирав вісімдесят франків.

Бракувало ще двохсот, і він побачив безнадійність своїх заходів, але зібрані гроші лишив собі, промовивши: "Що ж мені перериватись ради тієї шльондри? Віддам, коли матиму".

Два тижні він жив ощадно, правильно й чеснотно, пройнявшись найкращими намірами. Потім його охопило жагуче бажання любові. Йому здавалось, що вже не один рік минув, відколи обіймав жінку, і тремтів від кожної спідниці, як матрос, знову побачивши жадану землю.

Отож подався якось увечері до Фолі-Бержер, сподіваючись здибати Рашель. І справді побачив її, тільки ввійшов, бо вона постійно в цьому закладові пробувала.

Він підійшов до неї, посміхаючись, і подав руку. Та вона зміряла його поглядом з голови до п’ят:

— Що це ви хочете від мене?

Він спробував засміятись:

— Ну, не клей дурня.

Але вона відвернулась, сказавши:

— Я не знаюся з сутенерами.

Вона добрала найгрубішої лайки. Обличчя його спалахнуло, і він вийшов геть.

У редакції працювати йому було сутужно, бо Форестьє був хворий, виснажений, весь час кашляв і ніби навмисно вигадував для нього всякі клопітні завдання. Одного разу навіть, у хвилину нервового роздратування, після довгого нападу кашлю, коли Дюруа не приніс йому потрібних відомостей, пробурмотів:

— А, чорт, ти дурніший, ніж я гадав.

Той трохи не ляпнув його в обличчя, але стримався й вийшов, пробурмотівши:

— Я тобі пригадаю.

Раптом у нього виникла думка, й він додав:

— От я тобі роги наставлю, друзяко!

І пішов, потираючи руки, вдоволений своїм планом.

Він хотів зразу ж узятись виконувати його й другого дня пішов на розвідки до пані Форестьє.

Вона лежала на канапі, читаючи книжку.

Подала йому руку, не ворухнувшись, тільки голову повернула й промовила:

— Добрий день, Любий друже.

Він ніби ляпаса дістав:

— Чого ви називаєте мене так?

Вона відповіла посміхаючись:

— Бачила пані де Марель на тому тижні й знаю, як вас там охрестили.

Приязність молодої жінки заспокоїла його. То й чому б йому, зрештою, боятись?

Вона казала:

— Ви її пестите. А до мене заходите тридцять шостого числа або щось коло того.

Він сів поруч і дивився на неї з новою цікавістю, з цікавістю аматора, що побачив коштовність. Вона була чарівна, білява, ніжна й гаряча, мов для пестощів створена, і він подумав: "Вона краща за ту, безперечно". Успіху був цілком певний — тільки руку, здавалось, має простягти, щоб дістати його, як стиглий овоч.

Він рішуче сказав:

— Не приходив до вас, бо так краще.

Вона спитала, не зрозумівши:

— Як? Чому?

— Чому? Ви не догадуєтесь?

— Аж ніяк.

— Бо закохався у вас… о, трошки, тільки трошки… І не хочу зовсім закохуватись.

Вона, здавалось, не здивувалась, не образилась і не зраділа; вона й далі байдуже посміхалась і спокійно відповіла:

— О, приходьте все-таки. В мене надовго не закохуються.

Її тон уразив його більш, ніж самі слова, й він спитав:

— Чому?

— Бо це марна річ, і я зразу ж даю це зрозуміти. Коли б ви раніш розповіли мені за свої побоювання, то я заспокоїла б вас і, навпаки, просила б заходити якнайчастіше.

Він патетично скрикнув:

— Чуттям наказувати не можна!

Вона повернулась до нього:

— Друже, для мене закоханий чоловік викреслюється із числа живих. Він стає ідіотом, та не тільки ідіотом, а й небезпечним. З тими, хто любить мене або вдає любов, я уриваю всякі близькі зносини, бо передусім вони нудні мені, а потім ще й непевні, як скажений собака, що завжди може напасти. Отже, я беру їх у моральний карантин, аж поки не минеться недуга. Не забувайте цього. Я знаю добре, що любов для вас — це щось ніби голод, а для мене, навпаки, це якесь… якесь єднання душ, що в розрахунки чоловіків не входить. Ви розумієте в ній букву, а я — дух. Але… гляньте-но мені в вічі…

Вона вже не посміхалась. Обличчя її було спокійне й холодне, коли казала, підкреслюючи кожне слово:

— Я ніколи, ніколи не буду вашою коханкою, розумієте? Отже, цілком даремно, навіть шкідливо для вас затинатись на цьому бажанні… А тепер, коли… операцію зроблено… якщо хочете, будемо друзями, добрими друзями, але справжніми, без задньої думки.

Він зрозумів, що всяка спроба буде марна після такої безнадійної лекції. Він зразу ж щиро скорився, радіючи, що матиме в житті таку спільницю, й простяг їй руку:

— Я до ваших послуг, пані, коли і як схочете.

Вона відчула сердечність в його голосі й дала свої руки.

Він поцілував їй одну по одній, а коли підвів голову, сказав щиро:

— Боже мій, коли б я знайшов таку жінку, як ви, то з яким щастям одружився б із нею!

Цей раз вона зворушилась, замилувалась його словами, як буває з жінками від компліментів, що проходять їй у серце, й кинула на нього той хуткий, вдячний погляд, що обертає нас у рабів.

А що він не міг добрати переходу до дальшої розмови, вона ніжно промовила, торкнувшись пальцем його руки:

— Я зразу ж почну виконувати свої дружні обов’язки. Ви недогадливий, мій любий…

Повагавшись, вона спитала:

— З вами можна вільно говорити?

— Так.

— Цілком?

— Цілком.

— Ну, так навідайте пані Вальтер, вона дуже вами цікавиться, і постарайтесь сподобатись їй. Отам ваші компліменти будуть доречні, хоч вона чесна, затямте це, цілком чесна. О, там хвацькі наскоки успіху не матимуть. Але ви там кращого знайдете, коли зумієте. Я знаю, що в газеті ви ще й досі маєте незначне становище. Але не бійтесь, вони всіх співробітників приймають дуже приязно. Сходіть, повірте мені.

Він сказав усміхаючись:

— Дякую, ви — янгол, ви мій янгол-охоронець.

Потім розмовляли про всячину.

Він сидів довго, бажаючи довести, що йому приємно коло неї бути; а прощаючись, ще раз спитав:

— Отже, ми — друзі?

— Звичайно ж.

Відчувши тоді враження своїх слів, він додав, щоб підсилити їх:

— А якщо будете колись удовою, то я на черзі.

Й швиденько вийшов, щоб не дати їй часу розгніватись.

Візит до пані Вальтер трохи турбував Дюруа, бо він не мав жодного приводу з’явитись до неї, а допускатись незручності не хотів. Директор ставився до нього прихильно, відзначав його послуги, доручав йому переважно перед іншими складні справи: чом же йому не скористуватись із цієї ласки, щоб доступитись до директорського дому?

Одного дня, вставши раненько, він пішов на базар і купив за кільканадцять франків два десятки чудових груш. Старанно запакував їх у кошика, так ніби їх здалеку прислано, він одніс їх швейцарові патронеси зі своєю карткою, де написав:

"Жорж Дюруа

ласкаво просить пані Вальтер прийняти ці овочі, що він одержав уранці з Нормандії".

Другого дня знайшов у редакції, в своїй скриньці для листів, конверта з відповіддю пані Вальтер, котра "дуже дякувала панові Жоржу Дюруа" й сповіщала, що "буває вдома щосуботи".

Наступної суботи він з’явився.

Пан Вальтер жив на бульварі Мальзерба у великому власному будинкові, якого частину віддавав у найми ради ощадності. Між двома парадними стояв єдиний швейцар, що охороняв підступи й до господаря, і до пожильця, а його показна, як у церковного придверника, постать, грубі литки в білих панчохах і пишна ліврея з золотими ґудзиками та чорвоно-гарячими закотами на кожного справляла враження, що тут дім багатий і виборний.

Вітальні були на другому поверсі за передпокоєм з шпалерами на стінах і портьєрами на дверях. На стільцях дрімало два лакеї. Один із них узяв пальто Дюруа, другий забрав його ціпка, розчинив двері, провів трохи одвідувача й зник, викрикнувши його ім’я в порожнечу помешкання.

Молодик ніяково озирався навколо, аж ось побачив у дзеркалі людей, що сиділи, здавалось, дуже далеко. Спочатку він не туди втрапив — його ошукало свічадо, потім пройшов іще дві зали й опинився в маленькому будуарі, оббитому блакитним шовком з золотими цятками, де четверо паній тихо розмовляли між собою коло круглого столу з чайним посудом.

Дарма що набув певності в паризькому житті, зокрема в репортерському ділі, раз у раз маючи стосунки із особами значними, Дюруа трохи збентежився від поводження лакеїв та блукання по порожніх залах.

— Пані, я дозволив собі… — пробурмотів він, шукаючи очима господиню.

Вона подала йому руку, що її він узяв, уклонившись, мовила:

— Ви дуже ласкавий, пане, що навідали мене.

Й показала йому на крісло, де, сідаючи, він трохи не впав, бо воно здалося йому багато вищим.

Всі замовкли. Потім одна з жінок знову почала розмову. Говорили про холод, що лютішав дедалі, але не міг ще спинити пошесть тифоїдної пропасниці, ні на ковзанах не дозволяв бігати. І кожна висловила свої думки про паризький мороз, а також про те, яка пора року краща, наводячи затерті докази, що водяться в головах, як пил у помешканнях.

Рипнули тихенько двері, Дюруа обернувся й побачив крізь прозорі дверні шибки, що йшла пані. Коли вона з’явилась у будуарі, одна з відвідувачок підвелася, попрощалась і вийшла; Дюруа провів поглядом через порожні зали її чорну спину, де блищали штучні камінці.

Коли хвилювання від зміни осіб затихло, розмова зненацька, без жодного зв’язку, пішла про Марокканське питання, війну на сході та про труднощі Англії в Південній Африці.

Панії обговорювали ці важливі справи так, ніби грали добре вивчену світську, цілком пристойну комедію.

Прийшла ще маленька кучерява білявка, а за нею висока худа жінка середнього віку.

Заговорили про те, чи потрапить Ліне до академії. Нова гостя переконано доводила, що його переможе Кабанон-Леба, автор чудової віршової переробки "Дон-Кіхота" для сцени.

— Знайте, її ставлять в "Одеоні" цю зиму!

— От що! Неодмінно піду подивитись цю дуже цінну літературну роботу.

Пані Вальтер відповідала ласкаво, спокійно та байдуже, висловлювалась не вагаючись, бо думка її завжди була готова наперед.

У будуарі стало темно. Вона веліла засвітити лампи, але весь час слухала балачку, що котилась, як солодкий струмок, і згадувала, що забула до друкаря сходити по запросні квитки на майбутній обід.

Вона була трохи грубенька, вродлива ще, в тих небезпечних літах, коли занепад уже близький. Підтримувала себе доглядом, дбайливістю, гігієною та косметикою. Здавалась обережною у всьому, поміркованою й розважливою, належала до тих жінок, що душу мають підстрижену, як французький сад. Ходиш там без несподіванок, але почуваєш своєрідний чар. Мала гострий, спокійний, певний розум, що заступав їй фантазію, була добра, віддана і незмінно зичлива до всіх.

Вона постерегла, що Дюруа мовчить, що ніхто з ним не розмовляє, що почуває він себе, здається, трохи ніяково. А оскільки панії ті ніяк не могли покінчити з академією — ця цікава тема завжди надовго спиняла їхню увагу, — то вона спитала:

— Ви, пане Дюруа, певно, краще за всіх обізнані в цій справі — кому ж ви даєте перевагу?

Він відповів не вагаючись:

— У цьому питанні, пані, я цікавився б не заслугою кандидатів, про яку завжди можна сперечатись, а їхнім віком і здоров’ям. Питав би не за титули їхні, а за недуги. Не дошукувався б, чи зробили вони віршованого перекладу з Лопе де Вега, але довідався б про стан їхньої печінки, серця, нирок та спинного мозку. Про мене розширення серця, діабет, а ще краще початок м’язевої атрофії важили б у сто разів більше, ніж сорок

томів довільних міркувань про патріотичні мотиви в поезії варварських народів.

Всі здивовано мовчали.

Пані Вальтер спитала посміхаючись:

— Чому ж це?

Він відповів:

— Бо в усьому я шукаю тільки втіхи для жінок. Справді ж, академія цікавить вас, пані, тільки тоді, коли помре якийсь академік. Що більше їх помиратиме, тим буде для вас приємніше. А щоб вони швидше помирали, треба вибирати старих та недужих.

Але всі були ще трохи здивовані, і він додав:

— Та й я не кращий за вас, і мені теж дуже приємно прочитати про смерть академіка в паризькій хроніці. Я зразу ж думаю: "А хто його заступить?" І перебираю кандидатів. Ця гра, дуже мила гра, в яку грають по всіх паризьких салонах після кожного сконання безсмертного: гра в смерть та сорок дідів.{7}

Панії ті, трохи ще збентежені, починали вже посміхатись, бо зауваження його було дуже правдиве.

Він підвівся й закінчив:

— Ви ж їх, панії, призначаєте і призначаєте тільки на те, щоб вони вмирали. Отже, вибирайте старих, старезних, якнайстаріших і ні на що більше не зважайте.

І, невимушено вклонившись, Дюруа пішов собі.

— Цікавий хлопець, — скоро він вийшов, сказала одна пані. — Хто це?

Пані Вальтер відповіла:

— Співробітник наш. Поки він провадить у газеті дрібну роботу, але я певна, що швидко висунеться.

Дюруа весело, швидко пританцьовуючи, йшов униз бульваром Мальзерба, задоволений своєю спритністю, і бурмотів: "Початок непоганий!"

Того вечора помирився з Рашеллю.

Наступного тижня йому трапилось дві події. Його призначено на завідувача хроніки й запрошено на обід до пані Вальтер. Він зразу ж добачив зв’язок між обома новинами.

"Французьке життя" було передусім газетою для грошей, бо патрон був грошовитий, і преса й депутатство правили йому тільки за знаряддя. Прикидаючись добрягою, він завжди орудував під щирою личиною, але до всякої роботи брав тільки людей, яких добре дізнав та випробував, здібних на хитрощі, нахабство й крутійство. Дюруа, призначений на завідувача хроніки, здавався йому хлопцем цінним.

Обов’язки ці досі виковував секретар редакції Буаренар, старий журналіст, точний, ретельний і несміливий, як урядовець. Тридцять років секретарював він по редакціях одинадцяти різних газет, але не змінився аж ніяк ні в праці своїй, ні в думках. Переходив з редакції до редакції, мов ресторан міняв, майже не помічаючи, що кухня не всюди однакова. Питання політики й релігії його не обходили. Був відданий газеті незалежно від її напрямку, тямущий у роботі й цінний своїм досвідом. Працював, як сліпий, що нічого не бачить, як глухий, що не чує, як німий,

що ніколи не розмовляє. Проте з професійного боку був дуже чесний і ніколи не йшов на справу, що йому з ділового погляду незаконною або непристойною здавалася.

Пан Вальтер цінував його, але не раз уже збирався передати хроніку комусь іншому, бо це, казав, осередок газети. Якраз хронікою пускаєш новини, збуджуєш шелест і впливаєш на публіку та на біржу. Між двома дописами про світські вечірки треба вміть притулити, ніби ненароком, якусь важливу звістку, точніше — тільки натякнути на неї. Треба, щоб з натяків догадувались, у чім річ, треба спростовувати таким чином, щоб підтвердити здогади, й потверджувати так, щоб жодна душа написаному не повірила. Треба подавати в хроніці щодня хоч один цікавий для будь-кого рядок, і тоді всі її читатимуть. Треба думати за все й за всіх, за всі верстви суспільства, за Париж і за провінцію, за армію і за малярів, за духовенство й за університет, за магістрати й за куртизанок.

Керівник цього відділу — командир загону репортерів — мусить завжди матись на осторозі, бути обережний, завбачливий, спритний та викрутний, бути всіма способами лукавий і мати непомильний нюх пізнавати брехливі новини з першого погляду, розуміти, що добре сказати, а що замовчати, тямити, що саме читачів зацікавить, ще й подати його так, щоб враження збільшити якомога.

Буаренарові, хоч і мав він велику практику, бракувало певності й блиску, а найбільше бракувало йому природжених хитрощів, щоб передчувати раз у раз таємні патронові думки.

Дюруа міг повести справу досконало й був чудовим надбанням для редакції газети, що "плавала на глибокому в комерції і на мілкому в політиці", як казав Норбер де Варен.

Натхненниками й справжніми редакторами "Французького життя" були з півдесятка депутатів, зацікавлених у всіх спекуляціях, що розпочинав або підтримував директор. У парламенті їх звали

"Вальтеровою бандою" і заздрили їм, бо вони, певно, гроші заробляли з ним і через нього.

Політичний редактор, Форестьє, був маріонеткою для тих дільців, виконавцем їхньої волі. Вони накреслювали передові статті, він писав удома, в спокійних обставинах, як казав він, але за їхніми вказівками.

А щоб надати газеті столичного розмаху, завербовано було двох відомих письменників, майстрів у своїй царині, — Жака Ріваля, злободенного фейлетоніста, та Норбера де Варена, поета й автора художніх нарисів чи, певніш, оповідань, написаних у новій манері.

Крім того, з численної зграї писарчуків на всі руки задешево поєднано художніх, музичних і театральних критиків, а також судового та спортивного репортерів. Дві жінки з вищого товариства, під прибраними іменами "Рожеве доміно" й "Біла лапка", постачали світські новини, писали про світські звичаї, про моди, про етикет, добрий тон та обговорювали плітки про великих паній.

І "Французьке життя" "плавало на глибокому й мілкому" під орудою цих різноманітних рук.

Дюруа ще не стямився з радощів від призначення на завідувача хроніки, коли дістав картку, де прочитав: "Пан і пані Вальтер ласкаво просять пана Жоржа Дюруа завітати до них на обід у четвер 20 січня".

Нова ласка, що впала на нього слідом за першою, так його врадувала, що він поцілував запрошення, ніби то був любовний лист. Потім пішов до касира обговорити важливу грошову справу.

Завідувач хроніки має звичайно власний бюджет, з якого оплачує всі відомості, гарні й посередні, що їх репортери приносять, як садівники первістки до овочевої крамниці.

На початок Дюруа приділено тисячу двісті франків, що з них він сподівався притримати собі добру частину.

Після всяких його настирливих доводів, касир видав йому врешті-решт чотириста франків авансом. Дюруа спершу був твердо поклав собі відіслати двісті вісімдесят франків пані де Марель, але хутко зміркував, що на руках у нього лишиться тільки сто двадцять франків — сума зовсім не достатня, щоб поставити діло на широку ногу, — і відклав борг надалі.

Два дні він улаштовувався на новому місці, бо дістав у спадок окремого стола й шухляди з дописами у великій, спільній для всіх співробітників, редакційній кімнаті. Він посів куток у кімнаті, а в другому сидів, завжди схилившись над паперами, Буаренар — чуб у того й на старість лишився чорний як смола.

Довгий стіл посередині призначався для "літучих" співробітників. Звичайно він правив за лаву, де сідали, чи то звісивши ноги, чи просто підібгавши їх по-турецькому. Часом збиралось душ з півдесятка та й грали зосереджено в більбоке, присівши на тому столі в позі хінських бовванців.

Дюруа теж прилюбився зрештою до цієї розваги й швидко опанував її під проводом і завдяки порадам Сен-Потена.

Форестьє, нездужаючи щодня більше, віддав йому чудове більбоке з тропічного дерева, те, що останнє купив, заважке, казав він, для нього, і Дюруа підкидав міцною рукою велику чорну кулю на мотузці й тихенько лічив:

— Один-два-три-чотири-п’ять-шість…

На перший раз він викинув двадцять очок підряд, саме того дня, як мав обідати в пані Вальтер. "Чудовий день, — подумав він, — у всьому

мені щастить". Бо вправність у більбоке була в якійсь пошані в редакції "Французького життя".

З редакції він пішов раненько, щоб устигнути одягнутись, і на Лондонській вулиці побачив перед себе маленьку жінку, що постаттю нагадувала пані де Марель. Обличчя йому зашарілось і серце застукотіло. Перейшов на другий бік вулиці, щоб побачити профіль. Вона спинилась і теж почала переходити. Помилка. Він зітхнув.

Він часто думав, як йому поводитись, коли здибається з нею. Привітатись чи прикинутись, що не бачить?

"Не побачив би", — подумав він.

Було холодно, калюжі замерзли. Пішоходи були сірі й ясні від газового світла.

Прийшовши додому, він подумав: "Треба помешкання перемінити. Тепер мені жити тут не годиться". Почував себе збудженим та веселим, ладен був бігати по дахах і приказував уголос, походжаючи від ліжка до вікна:

— Доля прийшла? Доля! Треба татові написати.

Вряди-годи він писав батькові, і його лист завжди приносив ясну радість у маленький нормандський шинок, що стояв при дорозі на високому горбі, звідки видко Руан та широку долину Сени.

Так само вряди-годи одержував синього конверта, де адресу надряпано невправною тремтячою рукою, незмінно читав ті самі рядки на початку батьківського листа:

"Любий сину, пишу тобі, що я й мати твоя здорові. Новин ніяких у нас немає. Одначе повідомляю тебе..."

І в серці його збереглась цікавість до сільських подій, до новин у сусідів та до врожаю.

Він приказував, пов’язуючи білу краватку перед дзеркальцем: "Треба завтра ж татові написати. Коли б побачив мене сьогодні ввечері в тому домі, куди я йду, то здивувався б старий! Сто чортів, та я зараз так обідатиму, що йому й не снилось". І зненацька побачив їхню чорну кухню за порожньою крамницею, каструлі, що блищали жовтим світлом по стінах, кота коло груби, що в позі химери примостився біля вогню, дерев’яного стола, масного від часу й розлитої рідини, супницю, що на ньому парувала, та запалену свічу між двома тарілками. Побачив і батьків своїх, повільних селян, що їли суп маленькими ковтками. Знав найдрібніші зморшки на їхніх обличчях, найдрібніші рухи їхніх рук та голови. Знав навіть, що вони кажуть щовечора, коли вдвох вечеряють.

Знову подумав: "Треба таки навідати їх якось". Але кінчивши вбиратись, погасив світло й вийшов.

На крайньому бульварі його обпали повії. Він відповідав їм, вириваючи руки: "Дайте спокій мені!" — так зневажливо й гнівно, мов його ображено. За кого вони мають його? Ці шлюхи зовсім у людях не розбираються! В чорному фракові, йдучи обідати до багатющих, відомих і важливих людей, він почував себе новою особою, немов зразу став іншою, світською, великопанською людиною.

Він певно ввійшов до передпокою, освітленого високими бронзовими ставниками, й незмушено віддав свого ціпка та пальто двом лакеям, що до нього підійшли.

Всі зали були освітлені. Пані Вальтер приймала у другій, найбільшій. Вона зустріла його з чарівною усмішкою й познайомила з двома чоловіками, що прийшли перед ним, депутатами Фірменом та Лярошем-Матьє, неписаними редакторами "Французького життя". Зокрема,

Ляpош-Матьє мав силу над газетою завдяки великому впливові в палаті. Ніхто не сумнівався, що він вийде колись у міністри.

Потім прийшло подружжя Форестьє, вона в рожевому, чарівна. Дюруа здивувався, що вона так близько знається з народними представниками. З Ляpошем-Матьє вона хвилин з п’ять тихенько розмовляла біля коминка. Шарль зовсім, здавалось, підупав. Дуже схуд за місяць, кашляв раз у раз та приказував:

— Конче мушу кінець зими прожити на півдні.

Норбер де Варен та Жак Ріваль прийшли вкупі. Потім розчинились двері кімнат, і ввійшов пан Вальтер з двома дорослими дочками віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років — з них одна бридка, друга гарненька.

Дюруа знав, що в патрона є діти, але щиро здивувався. Він ніколи не думав про директорових дочок, як не думають про далекі краї, яких ніколи не побачиш. До того ж уявляв їх малими, а побачив дорослими дівчатами. Навіть схвилювався трохи, мов перед очима його сталася раптова зміна.

Вони одна по одній подали йому руки, коли їх знайомили, й сіли коло столика, певно, для них і призначеного, та й почали перебирати коточки шовку в кошикові.

Чекали ще когось, і всі мовчали від тієї ніяковості, що буває перед обідом між людьми, які сходяться після різної праці в різному настрої.

Дюруа знічев’я глянув на стіну, а пан Вальтер мовив йому здалеку, видимо бажаючи похвалитись своїм добром:

— Ви мої картини дивитесь? — На "мої" він натиснув. — Ось зараз покажу вам.

Він узяв лампу, щоб можна було краще роздивитись.

— Тут краєвиди, — сказав він.

Серед стіни висіло велике полотно Гійєме{8} — нормандський берег під грозовим небом. Під ним — ліс Арпіньї{9} та алжирська рівнина, робота Гійоме,{10} з верблюдом на обрії, великим верблюдом на високих ногах, що нагадував чудернацького пам’ятника.

Пан Вальтер перейшов до сусідньої стіни й промовив поважним тоном церемоніймейстера:

— Визначне малярство.

Тут було четверо полотен: "Одвідини шпиталю" Жервекса,{11} "Жниця" Бастьєна-Лепажа,{12} "Вдова" Бугро{13} та "Страта" Жана-Поля Лоранса.{14} На ній змальовано вандейського священика, що його під церквою розстрілював загін "синіх".{15}

Посмішка промайнула на поважному обличчі патрона, коли він показував дальшу стіну:

— Тут фантазисти.

Найперше впадала в очі невеличка картина Жана Беро,{16} що звалась "Угорі й унизу". Гарненька парижанка сходить драбинкою на трамвай під час руху. Голова її вже з’явилась над рівнем імперіалу, і добродії, що сидять у ньому на лавах, з жадібним задоволенням бачать молоде обличчя своєї майбутньої сусідки, а чоловіки, що внизу стоять, споглядають на її ноги з виразом прикрості й жадання.

Пан Вальтер підніс лампу й приказував, масно посміхаючись:

— Га? Втішно? Правда, втішно?

Потім показав "Рятування потопленици" Ламбера.{17}

На прибраному по обіді столі сидить кошеня й здивовано та вражено дивиться, як муха топиться в шклянці з водою. І лапку піднесло, ось-ось комашинку раптом підхопить. Та ще не зважилось. Вагається. Що ж зробить?

Потім патрон показав "Лекцію" Детая:{18} солдат у казармі вчить пуделя бити в барабан.

— Оце дотепно! — мовив Вальтер.

Дюруа похвально й захоплено сміявся:

— Чудово, чудово, чуд…

І враз спинився, бо почув позаду голос пані де Марель, що допіру ввійшла.

Патрон далі освітлював та з’ясовував картини.

Тепер він показував акварель Моріса Лелуара{19} "Перешкода". Посеред вулиці зчинили бійку двоє легінів, двоє геркулесів, і через них зупинилися криті ноші. А з вікон ношів висунулось чарівне обличчя жінки, вона дивиться… дивиться… без нетерплячки, без страху, з якимсь захопленням навіть на змагання цього бидла.

Пан Вальтер приказував:

— Ще маю картини в дальших кімнатах, тільки не таких відомих та визнаних малярів. Тут у мене тільки обрані. Тепер я купую молодих,

зовсім молодих, та й вішаю їх тим часом десь у кімнаті, поки їхні автори слави не заживуть. — І тихо промовив: — Тепер якраз час купувати картини. Художники з голоду мруть. У кишені в них свистить, свистить…

Та Дюруа нічого не бачив і слухав, не тямлячи. Пані де Марель була тут, позад нього. Що йому робити? Якщо він привітається, то чи не одвернеться вона або скаже щось образливе? А коли не підійти до неї, то що подумають?

Вирішив: "Почекаю ще". Він так схвилювався, що на мить йому в голову спало раптової хворості вдати та й зовсім звідси піти.

Оглядати стіни кінчено. Патрон поставив лампу й привітався з новою гостею, а Дюруа знову почав на картини роздивлятись, мовби не навтішався ще ними досить.

У голові йому паморочилось. Що робити? Він чув голоси, розмову. Пані Форестьє покликала його:

— А йдіть-но, пане Дюруа!

Він підбіг до неї. Вона познайомила його з приятелькою, що бенкет улаштовувала, й хотіла, щоб про нього з’явився допис у хроніці "Французького життя".

— Безперечно, пані, безперечно… — бурмотів він.

Тепер пані де Марель була вже зовсім близько. Він не зважувався відійти.

Зненацька йому здалося, що він збожеволів; вона голосно сказала йому:

— Добридень, Любий друже. Чи ви не пізнаєте вже мене?

Він хутко обернувся. Вона стояла коло нього, усміхаючись, дивилась на нього весело й привітно. І подала йому руку.

Він взяв її, тремтячи, бо ще боявся якоїсь хитрості й віроломства. Вона приязно додала:

— Що це вам сталося? Ніде вас не видно.

Він бубонів, не здолаючи ще опанувати себе:

— Сила роботи, пані, сила роботи. Пан Вальтер доручив мені нову посаду, і клопоту від неї багато.

Вона дивилась весь час йому в вічі, і в її погляді він нічого, крім прихильності, не бачив. І відповіла:

— Знаю. Тільки це не причина, щоб забувати друзів.

Далі розмовляти їм перешкодила поява гладкої декольтованої пані з червоними руками й щоками, претензійно вдягненої й зачесаної, яка ступала так важко, що за кожним кроком почувалась вага й грубизна її стегон.

Ставились до неї всі, здавалося, з великою пошаною, тож Дюруа спитав у пані Форестьє:

— Що це за особа?

— Віконтеса де Персемюр, та сама, що підписується "Біла лапка".

Він здивувався й трохи не засміявся:

— Біла лапка! Біла лапка! Я ж думав, що це молода жінка, як ви! Так це Біла лапка? Ну та й гарна вона, ну й гарна!

У дверях з’явився лакей і оповістив:

— Накрито, панове.

Обід був банальний і веселий, той обід, де про все розмовляють і нічого не кажуть. Дюруа сидів між старшою донькою патроновою, бридкою панною Розою, та пані де Марель. Оце сусідство трохи ніяковило його, дарма що вона почувала себе, здавалось, дуже вигідно й балакала, як завжди, дотепно. Спочатку він хвилювався, вагаючись, як той музика, що з тону збився. А втім, певність потроху до нього верталась, і скидаючись раз у раз очима, вони запитували одне одного, поєднували свої погляди якось інтимно, майже чуттєво, як було колись.

Раптом йому здалося, ніби щось торкнулось під столом його ноги.

Він тихо посунув ногу й натрапив на сусідчину, що від цього дотику не поступилась. У цю мить вони не розмовляли, обернувшись до інших сусідів.

Серце Дюруа кинулось, і він посунув, проте, далі своє коліно. Легенький притиск відповів йому. Тоді він зрозумів, що кохання їхнє поновлюється.

Про що ж вони потім розмовляли? Про дріб’язок; але уста їхні тремтіли за кожного погляду.

Тим часом молодик, бажаючи бути ввічливим з дочкою патрона, коли-не-коли озивався до неї. Вона відповідала, як і мати, — ніколи не вагаючись над своїми словами.

Віконтеса де Персемюр сиділа праворуч від пана Вальтера і вдавала з себе принцесу. Дюруа без посмішки не міг на неї дивитись.

— А ви знаєте ту, що підписується "Рожеве доміно"? — тихенько спитав він пані де Марель.

— Звичайно! Баронесу де Лівар?

— Вона теж такого ґатунку?

— Ні. Але теж цікава. Висока, худюща, шістдесят років, кучері фальшиві, зуби штучні, погляди часів Реставрації, й убрання тієї самої доби.

— Звідки ж видряпали таких письменниць?

— Безпритульну шляхту завжди пригріває якийсь вискочень-буржуа.

— Оце й уся причина?

— Всенька.

Потім патрон, обоє депутатів, Норбер де Варен та Жак Ріваль засперечалися про політику, й суперечка тривала аж до десерту.

Коли вернулися до вітальні, Дюруа знову підійшов до пані де Марель і спитав, дивлячись їй у вічі:

— Дозвольте провести вас сьогодні?

— Ні.

— Чому?

— Бо Лярош-Матьє, сусіда мій, завжди завозить мене додому, коли ми обідаємо.

— Коли ж я вас побачу?

— Приходьте завтра снідати.

І розійшлись, нічого вже не сказавши.

Дюруа хутко пішов, бо вечірка здавалась йому нудною. На сходах догнав Норбера де Варена. Старий поет узяв його під руку. Він не боявся вже суперництва в газеті, бо праця їхня надто різна була, й ставився тепер до молодика з прихильністю старшого родича.

— Проведете мене трохи по дорозі? — спитав він.

— Залюбки, дорогий учителю, — відповів Дюруа.

І вони помалу пішли вниз бульваром Мальзерба. Париж був майже пустинний цієї ночі, холодної ночі, тієї ночі, що здається неосяжнішою, ніж звичайно, коли зорі горять ніби вище, а крижані подихи вітру немов несуть щось із надзоряної далечини.

У першу хвилю чоловіки не розмовляли. Потім Дюруа сказав, аби не мовчати:

— А Лярош-Матьє здається дуже розумним і знаючим.

Старий поет буркнув:

— Вам здається?

Молодик здивовано завагався:

— Авжеж; та й у палаті, кажуть, він один з найздібніших.

— Може бути. В сліпому царстві й одноокий цар. Чи бачите, всі вони посередності, бо душа їхня загрузла між двома мурами — грошима та політикою. Це педанти, мій любий, з якими не можна ні про що, ні про що дороге нам розмовляти. Розум їхній замулений, заболочений, як Сена під Аньєром. Ох, як же важко здибати людину, що б мала простір у думках, що коло неї чути було б ті великі подихи, якими дихаєш на березі моря. Знав я кілька таких, та померли.

Норбер де Варен говорив виразним, але стриманим голосом, що залунав би серед нічної тиші, якби він дав йому волю. Сам здавався збудженим і сумним — від того смутку, що обпадає раптом душі й робить їх дзвінкими, як замерзла земля. Він додав:

— А втім, байдуже, чи трохи більше, чи трохи менше в людини розуму, коли для всього кінець один!

І замовк. Дюруа, почуваючи себе весело сьогодні, сказав посміхаючись:

— Не в гуморі ви сьогодні, дорогий учителю.

— Ніколи в ньому не буваю, дитино моя, та й ви не будете через кілька років. Життя — це гора. Поки вгору йдеш, дивишся на верховину й буваєш щасливий; а коли зійдеш, побачиш зненацька схил і кінець, тобто смерть. Нагору сходити поволі, а згори швидко. У ваших літах радієш. Сподіваєшся на багато що, тільки не здійснюється воно ніколи. А в моїх нічого вже не чекаєш… саму смерть.

Дюруа засміявся:

— Чорт, від ваших слів холод боре.

Норбер де Варен відповів:

— Ні, просто не розумієте мене зараз, але пригадаєте колись усе, що я казав. Чи бачите, настає день, і для багатьох дуже швидко, коли годі вже сміятись, мовляв, бо позад усього, що бачиш, постерігаєш смерть. О, та ви навіть слова цього — смерть — не розумієте! У ваші літа це порожній звук! А в мої воно страшне. Так, кожен зрозуміє це відразу, не знати, чому та з якої нагоди, і тоді все на світі змінює свій вигляд. Я вже п’ятнадцять років почуваю, що вона точить мене, так ніби в мені сидить який гризун. Почуваю поволі, місяць у місяць, година в годину, як розхитувала вона мене, мов будинок, що ось-ось завалиться. Вона так глибоко мене змінила, що я сам себе не пізнаю. Нічого вже не лишилось у мене від того, який я радісний, свіжий та міцний був у тридцять років. Я бачив, як вона фарбувала в сивину моє чорне волосся, та ще з якою жорстокістю, вправною повільністю! Забрала в мене тугу шкіру, м’язи, зуби, все моє колишнє тіло, а мені лишила саму розпачливу душу, та й ту відніме незабаром. Так, знівечила мене, проклята, нишком, зрадницьки, хвилина по хвилині зруйнувала мою істоту. І тепер я почуваю її в усьому, що роблю. Кожен крок наближає мене до неї, кожен рух, кожен подих сприяє її гидкій роботі. Дихати, спати, пити, їсти, працювати, мріяти, все те, що ми робимо, це значить умирати. Та, зрештою, жити, значить умирати! О, і ви це дізнаєте! Поміркуйте тільки чверть години — й побачите її. Чого ви сподіваєтесь? Кохання? Ще кілька поцілунків, і ви виснажитесь. Ще чого? Грошей? Навіщо? Щоб жінкам платити? Добре щастя! Щоб жерти, салом обрости та кричати цілі ночі від нападів подагри? А ще чого? Слави? Навіщо вона, коли кохання вже не верне? А ще чого? Завжди смерть, як неминучий кінець. Тепер я так зблизька бачу її, що хочеться іноді руку простягти, щоб її відіпхнути. Вона вкриває землю й виповнює простір. Скрізь її знаходжу. Кузьки, розчавлені на шляху, опалий лист, сива волосина в приятелевій бороді гнітять мені серце й гукають: "Ось вона!" Вона псує мені все, що я роблю, що бачу, їм, п’ю, все, що люблю, — місячне сяйво, світанки, широке море, прекрасні береги й повітря літніх вечорів, яким так легко дихати!

Він ішов тихо, трохи засапавшись, і мріяв уголос, майже забуваючи, що його слухають. Він казав:

— І ніхто ніколи не вернеться, ніколи… Є форми для статуй, є зліпки, що завжди дають ті самі відбитки; але моє тіло, обличчя, мої думки та бажання не воскреснуть уже ніколи. А проте народяться мільйони, мільярди істот, що на кількох квадратових сантиметрах матимуть носа, очі й чоло, як і в мене, тільки чогось навіть подібного на мене не виникне ніколи в безлічі різних створінь, невимовно різних, хоч би й однакових приблизно. За що ж ухопитись? До кого звернути розпачливі зойки? І в що можемо ми вірити? Всі релігії безглузді зі своєю дитячою мораллю, егоїстичними обіцянками, дивовижно дурні. Тільки смерть певна.

Він спинився, взяв Дюруа обома руками за закоти пальта й поволі промовив:

— Думайте про це, юначе, думайте дні, місяці, роки, і ви станете зовсім по-інакшому дивитися на життя. Спробуйте вирватись з усього, що вас обплутує, зробіть надлюдське зусилля, щоб живим відкинутись свого тіла, своїх інтересів, цілої людськості та щось інше спізнати, і зрозумієте тоді, як мало важить змагання романтиків із натуралістами та дискусія про бюджет.

Він хутко пішов далі.

— Але відчуєте й страшний розпач. Безтямно, захлинаючись, пручатиметесь у безнадії. Кричатимете скрізь "рятуйте", і ніхто вам не відповість. Простягатимете руки, благатимете про допомогу, любов, розраду, підтримку, і ніхто не прийде. Чому ж ми так мучимось? Бо народжені ми, мабуть, більше для матеріального, ніж для духовного життя; але маємо здатність мислити, і наш розвинений розум не хоче миритися з косністю буття. Гляньте на пересічних людей — аби тільки наглого нещастя над ними не сталося, от їм і добро, і загальне лихо їм не болить. А тварини й зовсім його не почувають.

Він знову спинився, поміркував хвилинку й промовив стомлено й покірно:

— Я людина пропаща. Немає в мене ні батька, ні матері, ні брата, ні сестри, ні дружини, ні дітей, ні Бога.

Помовчавши, додав:

— Тільки рима є.

Потім, підвівши голову до неба, де блищало бліде лице повного місяця, продекламував:

На місяць дивлячись на темнім небокраю,

Я ро́згадки життя даремно все шукаю.

Вони мовчки перейшли міст Згоди, поминули Бурбонський палац. Норбер де Варен знову заговорив:

— Одружіться, друже, ви не знаєте, що значить самому жити в мої літа. Самотність нагонить тепер на мене гнітючу тугу, вечірня самотність у помешканні біля коминка. Мені здається тоді, що я сам на землі; жахливо сам, оточений невиразними небезпеками, чимось невідомим і страшним, і стіна, що стоїть між мною та сусідою моїм, якого я не знаю, віддалює мене від нього не менше, ніж той простір до зір, що дивляться у вікно. Якась гарячка охоплює мене, гарячка туги та страху, і тиша стін мене жахає. Яка ж вона глибока й сумна, ота тиша кімнати, де живеш сам! Це не тільки тиша круг тіла, але й тиша круг душі, і коли десь рипнуть меблі, стенаєшся до серця, бо всякий шелест — несподіваний у цьому похмурому помешканні.

Знову замовк, потім додав:

— Добре все-таки на старості мати дітей!

Вони пройшли половину Бургонської вулиці. Поет спинився коло високого будинку, подзвонив, потиснув руку Дюруа й сказав:

— Забудьте про старечу балаканину, юначе, і живіть так, як ваші літа вимагають. Прощайте.

І зник у чорному коридорі.

Дюруа пішов далі, згнітивши серце. Йому ніби показали зараз яму, повну кісток, неминучу яму, де він муситиме колись упасти. Він прошепотів:

— Чорт, невесело, мабуть, йому живеться. Ні, я б не сів у перший ряд під час вистави його думок, хай йому грець!

Та коли спинився, даючи пройти напахченій жінці, що зійшла з карети коло ґанку, глибоко, жадібно вдихнув запах вербени та ірису, що від неї полинув. Груди й серце відразу затремтіли йому з надії та радості, і спогад про пані де Марель, яку має побачити завтра, пройняв його з голови до п’ят.

Все всміхалось йому, життя приймало його привітно. Яка ж гарна річ — здійснення надій!

Заснув він, мов сп’янілий, і рано встав, щоб погуляти перед побаченням в Булонському Лісі.

Вітер змінився, за ніч розгодинилось, було тепло, сонце гріло, як у квітні. Всі завсідники Лісу з’явились цього ранку на поклик ясного тихого неба.

Дюруа йшов поволі, п’ючи легке, солодке, як весняні ласощі, повітря. Пройшовши тріумфальну арку Зорі, він пустився по великій алеї навпроти вершників. Дивився на чоловіків та жінок, світських багатіїв, що їхали вклус і вчвал, тільки мало що на них тепер заздрив. Знав їх майже всіх на ім’я, знав розміри багатства й таємну історію їхнього життя, бо посадові обов’язки зробили з нього якусь збірку паризьких знаменитостей та скандалів.

Проїздили стрункі, немов виточені у вузькому вбранні, амазонки, з тим гордовитим, неприступним виглядом, властивим багатьом жінкам на коні, і Дюруа для розваги називав півголосно, як псаломник у церкві, імена, титули та чини їхніх справжніх чи гаданих коханців: причім один ряд імен: "Барон де Танкеле, князь де ля Тур Ангеран..." — іноді замінював іншим; "Уродженка острова Лесбос: Луїза Мішо з Водевіля, Роза Маркетен з Опери".

Така гра дуже його розважала, немов він викривав під суворою зовнішністю вічне й глибоке людське нечестя, і це його тішило, бадьорило й розважало.

Потім промовив голосно:

— Зграя лицемірів!

І почав шукати очима вершників, про яких розповідали найганебніші історії.

Побачив багатьох, підозрюваних у шулерстві, що для них клуби, в усякому разі, були невикритим єдиним, непевним, але вірним джерелом прибутку.

Інші, дуже славетні, жили виключно на жінчині кошти, це всі знали: про інших казали, що на коханчині. Багато хто платив свої борги (благородний вчинок), тільки дорозумітись ніхто не міг, звідки в них гроші

беруться (непевна таємниця). Бачив фінансистів, яких незмірне багатство з крадіжки почалося, але їх скрізь, у найшляхетніших домах приймали; бачив людей таких шановних, що дрібна буржуазія шапки перед ними скидала, хоч їхні нахабні спекуляції у великих державних підприємствах не були таємницею ні для кого, хто знає виворіт світу.

У всіх був пишний вигляд, гордовита посмішка, недбалий погляд — і в тих, що з бурцями, і в тих, що з вусами.

Дюруа весь час сміявся, приказуючи:

— А й правда, що зграя мерзотників та наволочі!

Аж ось промчала вклус відкрита коляса, низька й чудова, запряжена парою білих конят, що маяли гривами та хвостами: кіньми правила маленька білява жінка, відома куртизанка, з двома грумами позаду. Дюруа спинився, і йому схотілося уклонитись, привітати оплесками цю гендлярку від кохання, що зухвало пишалась на гульбищі святенників-аристократів безумною, під ковдрою заробленою розкішшю. Може, невиразно відчував, що між ними є щось спільне, якийсь природний зв’язок, що мають вони один корінь і душу і що своїх успіхів він теж дійде таким самим зухвальством.

Назад ішов тихше, з теплим задоволенням у серці й до своєї колишньої коханки з’явився трохи завчасно.

Вона зустріла його поцілунком, ніби нічого між ними й не сталося, бо навіть забула за кілька хвилин ту мудру обережність, що проти пестощів у себе вдома виявляла. Потім сказала, цілуючи йому закручені кінці вусів:

— Ти не знаєш, яке лихо мені сталося, любий? Я надіялася на смачний медовий місяць, аж це чоловік на мою голову приїздить на півтора місяці, — відпустку взяв. Але я не хочу півтора місяці без тебе лишатись, особливо після нашої сварочки, і ось якої ради я добрала. Ти

прийдеш обідати в понеділок, я вже йому про тебе казала. Познайомлю вас.

Дюруа трохи ніяково вагався, бо ніколи ще не доводилось йому так близько знайомитися з чоловіком, жінкою якого він володів. Боявся, щоб щось не зрадило його — непевність, погляд або якась дрібниця. Він пробурмотів:

— Ні, мабуть, краще мені з твоїм чоловіком не знайомитись.

Вона стояла перед ним, наївно розплющивши очі, й дуже здивовано домагалась свого:

— Та чому ж? Що ж тут дивного? Таке щодня трапляється! Не думала, що ти такий дурень, їй-богу.

Він образився:

— Ну гаразд, прийду обідати в понеділок.

Вона додала:

— А щоб усе було як слід, покличу Форестьє. Це не дуже приємно мені, бо не люблю вдома приймати.

До понеділка Дюруа зовсім не думав про це побачення: але на сходах у пані де Марель страшенно схвилювався — не те, щоб йому відразно було потиснути тому чоловікові руку чи пити його вино та їсти хліб, але страшно було чогось, не знати, чого саме.

Його провели до вітальні, де він почекав, як завжди. Потім з кімнат розчинились двері, й він побачив високого чоловіка з сивою бородою, з

орденом у петлиці, поважного й чемного, що привітався до нього надзвичайно ввічливо.

— Дружина часто казала мені про вас, пане, і мені дуже приємно з вами познайомитись.

Дюруа підвівся, силкуючись надати своєму обличчю виразу глибокої щирості, й трохи надміру потиснув господареві руку.

Пан де Марель підкинув дровину в коминок і спитав:

— Давно ви вже працюєте в газеті?

— Лише кілька місяців, — відповів Дюруа.

— А, то ви швидко посуваєтесь.

— Так, досить швидко.

І почав розмовляти навмання, мало думаючи про те, що казав, рясно використовуючи загальники, що звичайно між малознайомими людьми вживаються. Він заспокоювався тепер, і становище починало здаватись йому вельми втішним. Дивився на поважне й шановне обличчя пана де Мареля, ледве стримуючи сміх, і думав: "Я ж роги тобі ставлю, старий, роги ставлю!" І глибоке, порочне задоволення проймало його, радість злодія, що чисто працює, облудна, чарівна радість. Йому зненацька схотілося стати приятелем цього чоловіка, здобути його довіру й дізнатись про найтаємніше в його житті.

Раптом увійшла пані де Марель, глянула на них лукавим, непроникливим оком і підійшла до Дюруа, що при чоловікові не зважився поцілувати їй руку, як робив завжди.

Вона була спокійна й весела, як людина, що до всього звикла й через своє природжене й щире лукавство уважає цю зустріч за природну й просту. Ввійшла й Лоріна, але стриманіш, ніж звичайно, підставила Дюруа чоло, ніяковіючи при батькові. Мати сказала їй:

— Ти вже не звеш його Любим другом сьогодні?

І дівчина почервоніла, немов тут велику необачність зроблено, сказано те, чого не можна казати, викрито інтимну й трохи злочинну таємницю її серця.

Коли прибули Форестьє, всі вжахнулись на Шарлів вигляд. За тиждень він страшенно схуд і зблід й кашляв безперестанку. Проте він заявив, що в той четвер вони їдуть до Канн з пильної вимоги лікаря.

Пішли вони рано, і Дюруа сказав, хитаючи головою:

— Здається, на тонку вже він пряде. Не довго протягне.

Пані де Марель спокійно потвердила:

— О, він пропащий! От кому пощастило жінку знайти!

Дюруа спитав:

— Вона дуже йому допомагає?

— Та вона все робить. Вона в курсі всього, всіх знає, хоч ніби й не бачить нікого; дістає все, що хоче, як хоче й коли хоче. О, це хитра, спритна інтриганка! Справжній скарб для того, хто хоче висунутись.

Жорж провадив:

— Вона, мабуть, швидко й удруге заміж вийде?

Пані де Марель відповіла:

— Звичайно. Я не здивуюся, якщо вона вже когось має на оці… одного депутата… аби тільки… він схотів… бо… бо… можуть трапитись великі перешкоди… моральні… Та що там, нічого я не знаю.

Пан де Марель нетерпляче, хоч і поволі, пробурчав:

— Ти завжди думаєш на інших те, що мені не подобається. Ніколи не варт втручатися в чужі справи. Кожен хай своїм розумом живе. Добре було б, якби всі так робили.

Дюруа пішов з хвилюванням у серці й невиразними сподіванками в думках.

Другого дня він навідав Форестьє, а ті вже кінчали складатись. Шарль лежав на канапі, дихав прибільшено важко і приказував:

— Уже місяць тому мусив я виїхати.

І дав Дюруа цілу низку розпоряджень по газеті, хоч усе вже погоджено й умовлено з паном Вальтером.

Прощаючись, Жорж міцно потиснув товаришеві руку:

— Ну, друзяко, до побачення!

Але пані Форестьє, що провела його до дверей, він палко сказав:

— Ви не забули нашої угоди? Ми — друзі й спільники, правда ж? Так коли я буду потрібний, все одно в якій справі, — не вагайтесь. Телеграма чи лист — і я до ваших послуг.

Вона прошепотіла:

— Дякую, не забуду.

А очі її теж сказали: "Дякую", тільки глибше й ніжніше.

На сходах Дюруа перестрів пана де Водрека, якого бачив уже раз у неї. Граф ішов поволі й ніби засмучено — чи не через цей від'їзд?

Бажаючи виказати себе людиною світською, журналіст пильно вклонився.

Той відповів чемно, але трохи згорда. Подружжя Форестьє виїхало в четвер увечері.

VII

Через відсутність Шарля Дюруа набув більшої ваги в редакції "Французького життя". Він дав за своїм підписом кілька передових статей, підписуючи так само й хроніку, бо патрон хотів, щоб кожен відповідав за свої дописи. Провадив він і полеміку, яка щасливо для нього закінчувалася, а постійні зносини з державними діячами помалу готували і його до ролі політичного редактора, вправного та завбачливого.

Одну тільки хмарку бачив він на своєму обрії. На нього нападала постійно противницька газета, чи певніш нападала в його особі на завідувача хроніки "Французького життя", хроніки "на втіху панові Вальтеру", як казав анонімний співробітник тієї газетки, що звалась "Перо". Щодня були підступи, колючки та всякі інсинуації.

Жак Ріваль сказав якось Дюруа:

— Ви дуже терплячий.

Той пробурчав:

— Що ж поробиш, прямого нападу немає.

Аж ось одного дня, коли він зайшов до редакційної зали, Буаренар подав йому число "Пера".

— Гляньте, ось тут знову неприємна для вас замітка.

— А! З якого приводу?

— Дурниця, з приводу якоїсь дами Обер — її заарештував агент моральної поліції.

Жорж узяв газету й прочитав під заголовком "Дюруа бавиться":

"Знакомитий репортер "Французького життя" повідомляє сьогодні, ніби пані Обер, що її, як ми писали, заарештував агент гидкої моральної поліції, існує тільки в нашій уяві. Але згадана пані живе на вулиці де л’Екюрей, на Монмартрі. А втім, нам аж надто добре відомо, який інтерес чи інтереси спонукають агентів банку Вальтера захищати агентів префекта поліції, що дивиться крізь пальці на їхню комерцію. Що ж до самого репортера, то краще було б йому подавати нам ті прекрасні сенсаційні новини, яких секрет він знає: повідомлення про смерть, другого дня спростовувані, про бої, яких зовсім не було, про важливі слова державців, що нічого не казали, — отже, всі ті повідомлення, що йдуть на "прибуток Вальтерові", або навіть пліточки про вечірки в модних жінок, чи відомості про високу добротність деяких продуктів, що правлять за велике джерело декому з наших товаришів".

Молодик не так обурився, як здивувався, розуміючи тільки, що в рядах тих є щось вельми для нього неприємне.

Буаренар провадив:

— Хто вам подав цю хроніку?

Дюруа думав і не міг припам’ятати. Потім раптом згадав:

— А правда, це Сен-Потен!

І знову прочитав замітку в "Пері" й почервонів зненацька, обурений обвинуваченням за хабарництво. Він скрикнув:

— Та що, вони думають, що мені платять...

Буаренар урвав його:

— Авжеж. Це дуже прикро для вас. Патрон дуже пильний до таких справ. У хроніці це може часто траплятись...

Якраз зайшов Сен-Потен. Дюруа підбіг до нього.

— Читали замітку в "Пері"?

— Так, я зараз від тієї пані Обер. Вона справді існує, але ніхто її не арештовував. Поголоска ця не має жодної підстави.

Тоді Дюруа пішов мерщій до патрона, що зустрів його трохи холодно й непевно. Вислухавши справу, пан Вальтер сказав:

— Сходіть самі до тієї жінки й дайте гостре спростування, щоб такого про вас не писали. Я маю на увазі наслідки. Це дуже прикро для газети,

для мене й для вас. Ще більше, як Цезарева жінка,{20} журналіст не повинен бути в підозрі.

Дюруа сів на візника, взявши Сен-Потена в провідники, й крикнув:

— Монмартр, вулиця де л’Екюрей, вісімнадцять!

Довелося зійти на сьомий поверх величезного будинку. Відчинила їм стара жінка у вовняній кофті й спитала, побачивши Сен-Потена:

— Що вам ще від мене треба?

Той відповів:

— Я привів до вас ось інспектора поліції, ви повинні розповісти все, що вам сталося.

Тоді вона впустила їх, приказуючи:

— Тут іще двоє після вас приходило з газети, не знаю, з якої. — Потім звернулась до Дюруа. — Так це ви хочете довідатись?

— Так. Чи правда, що вас заарештував агент моральної поліції?

Вона аж руки підняла:

— Та ніколи у світі, добродію, ніколи у світі! Ось як було. Є в мене різник, і м’ясо гарне в нього, тільки обважує. Я вже не раз помічала, тільки мовчу, а коли ото запитала собі два фунти на котлети — дочки, бач, із зятем сподівалася, — аж дивлюсь, важить мені покидьки та маслаки, правда, відбивних без маслаків не буває, але мені він кладе самі маслаки. Можна було б, правда, рагу з нього зробити, та коли я питаю на котлети, так мені требіжа не давай. Я брати не хочу, він на

мене тоді — пацюк старий, а я на нього — злодюка, і от, знаєте, потроху та як вчепились ми, так народу коло крамниці з’юрмилось більш як сотня, та в регіт, та в регіт! Аж поки поліцай не прийшов та до комісара нас миритись не повів. Побули ми, та й випущено нас. А я вже після в другому місці купую — і близько туди не підходжу, щоб сварки, знаєте, не було.

Вона замовкла. Дюруа спитав:

— Оце й усе?

— Оце й уся правдонька, добродію, — відповіла стара.

Хотіла ще наливкою його почастувати, але він одмовився, і попросила згадати в протоколі, що різник людей обважує.

Вернувшись до редакції, Дюруа написав відповідь:

"Якийсь анонімний писака з "Пера", висмикнувши з себе пірце, чіпляється до мене за стару, яку нібито заарештував агент моральної поліції, що я заперечую. Я сам бачив пані Обер, якій років шістдесят найменше, і вона докладно розповіла мені про свою сварку з різником за недоважені котлети — сварка та кінчилась порозумінням у поліційного комісара.

От і вся справа.

Що ж до інших натяків співробітника "Пера", то я вважаю нижче своєї гідності відповідати на них. Та ще коли їх писано під машкарою.

Жорж Дюруа".

Пан Вальтер та Жак де Ріваль, що якраз надійшов, ухвалили цю замітку, й вирішено пустити її того самого дня в кінці хроніки.

Дюруа рано прийшов додому, трохи схвильований і стурбований. Що ж той відповість? Хто він? За віщо такий ганебний напад? Звичаї газетярські були тверді, і ця дурниця могла далеко, дуже далеко сягнути. Він кепсько спав.

Коли другого дня перечитав свою замітку в газеті, вона видалась йому в друкові гострішою, ніж у рукопису. Йому здавалось, що деякі вислови можна було б пом’якшити.

Цілий день він хвилювався, а вночі знову кепсько спав. Устав удосвіта, щоб купити число "Пера", де мала бути йому відповідь.

Надворі знову похолоднішало, стояв великий мороз. Струмки позамерзали на бігу й оповивали пішоходи льодовими стрічками.

Газет іще не продавали, і Дюруа згадав той день, коли з’явилась його перша стаття — "Спогади африканського стрільця". Руки та ноги його мерзли, починали щеміти, особливо пучки; і він пустився ходити підбігцем круг заскленого кіоска, де крізь віконце видко було тільки ніс, та червоні щоки, та вовняну хустку продавниці, що присіла коло обігрівача.

Нарешті газетник просунув у віконце сподіваний пакунок, і ласкава жінка подала Дюруа розгорнуте число "Пера".

Він шукав поглядом своє ім’я і не знайшов спочатку. Уже зітхнув полегшено, аж ось побачив відповідь між двома рисками:

"Пан Дюруа з "Французького життя" подає нам спростування і, спростовуючи нас, бреше. Проте він визнає, що пані Обер таки існує і що

агент водив її до поліції. Отже, лишається тільки додати слово "моральної" перед словом "поліції", і справа буде ясна.

Але сумління деяких журналістів дорівнюється їхньому хистові.

Я підписуюсь:

Луї Лангремон".

Тоді серце Жоржеве застукотіло, й він пішов додому, щоб переодягтись, не тямлячи добре, що робить. Отже, його ображено, та що й так, що вагатись далі не можна. За що? За абищицю. За стару бабу, що посперечалася з різником.

Він швиденько одягся й пішов до пана Вальтера, хоч була ще тільки восьма вранці.

Пан Вальтер уже встав і читав "Перо".

— Ну, — промовив він поважно, побачивши Дюруа, — відступати не можна!

Молодик нічого не відповів. Директор провадив:

— Ідіть зразу ж до Ріваля, він вам усе влаштує.

Дюруа пробубонів щось невиразне й подався до фейлетоніста, той ще спав. На дзвінок він схопився з ліжка.

— Чорт, треба йти туди, — сказав він, прочитавши замітку. — Кого ви хочете за другого свідка?

— Не уявляю.

— Буаренара! Як на вашу думку?

— Гаразд, Буаренара.

— На шпагах ви вправні?

— Аж ніяк.

— Ох, чорт! А на пістолетах?

— Трохи стріляю.

— Добре. Будете вправлятись, поки я за все клопотатимусь. Почекайте мене хвилинку.

Він пішов до вбиральні й незабаром з’явився вмитий, поголений, прибраний.

— Ходімо зі мною, — сказав він.

Він жив на першому поверсі маленького будинку й повів Дюруа в льох, величезний льох, обернутий у фехтувальну залу та тир, де всі отвори на вулицю були затушковані.

Запаливши цілу низку газових ріжків, що тяглись аж до западини, де стояла залізна постать, пофарбована в червоне та синє, він поклав на стіл пару пістолів нової системи, що набивалися з казенної частини, і почав уривчасто командувати, немов вони були вже на бойовиську:

— Готові? Паль! Раз, два, три!

Спантеличений Дюруа слухався, підносив руки, цілився і стріляв, а що часто влучав манекена просто в живіт, бо змолоду чимало птиці перебив

у дворі зі старого батьківського пістоля, то Жак Ріваль задоволено скрикував:

— Добре, дуже добре, дуже добре, так, так.

Потім покинув його.

— Стріляйте отак до полудня. Ось набої, не шкодуйте їх. Я вернусь, тоді підемо снідати, й усе розкажу.

І пішов.

Лишившись сам, Дюруа ще кілька разів стрельнув, потім сів і замислився:

"Яке ж це все-таки безглуздя! Для чого воно? Хіба шахрай меншим шахраєм стане після дуелі? Яка користь порядній людині після образи ставати під кулю негідника?"

І в чорному смуткові, що його душу оповив, він пригадав усе те, що Норбер де Варен казав про розумове убозтво людей, про нікчемність їхніх ідей і прагнень та глупоту їхньої моралі!

І він голосно промовив:

— А його ж правда, сто чортів!

Потім йому схотілось пити і, почувши позад себе дзюркіт, побачив рукомийник. Він підійшов та й напився з-під крана. Потім знову замислився. Сумно було в льохові, сумно, як у домовині. Глухий стукіт візників на вулиці здавався далеким гуркотом грози. Котра може бути година? Години минали тут, як у в’язниці, де ніщо їх не значить і ніщо не мітить, хіба що тюремник страву принесе. Він чекав довго-довго.

Потім почув зненацька кроки та голоси, і з’явився Жак Ріваль разом з Буаренаром. Він крикнув, побачивши Дюруа:

— Полагоджено!

Той подумав, що справа кінчилась якимсь вибачним листом, серце йому кинулось, і він пробурмотів:

— А… дякую.

Фейлетоніст провадив:

— Цей Лангремон не з полохунів, погодився на всі наші умови. Двадцять п’ять кроків, стріляти після команди, піднімаючи пістоля. Так багато певніше стріляти, ніж коли спускати його. Ось я зараз вам, Буаренаре, покажу.

І, взявши зброю, почав стріляти, показуючи, що цілити далеко краще, коли піднімаєш руку. Потім сказав:

— Тепер ходімо снідати, уже за дванадцяту.

І пішли до ресторану поблизу. Дюруа мовчав, їв, щоб не подумали, що йому страшно, потім пішов з Буаренаром до редакції і неуважно, машинально взявся до своєї роботи. Всім він здавався молодцем.

Жак Ріваль попрощався з ним серед дня й попередив, що забере його екіпажем вранці о сьомій годині, вони всі гуртом поїдуть до лісу Везіне, де й відбудеться зустріч.

Усе це сталось несподівано, без жодної з його боку участі, без жодного його слова, думки, згоди чи відмови, і так швидко, що він був приголомшений, наляканий та й не зовсім тямив, що робилося.

Додому вернувся о дев’ятій, пообідавши з Буаренаром, що від щирості не покидав його цілий день.

На самоті він кілька хвилин ходив по кімнаті великими, неспокійними кроками. Був надто схвильований, щоб про щось міркувати. Єдина думка сповнювала його розум: "Завтра дуель", але не збуджувала в ньому нічого, крім невиразного могутнього хвилювання. Він був солдатом, стріляв у арабів, тільки без великої для себе небезпеки, так ніби в кабанів на полюванні.

Зрештою, він зробив те, що мусив. Показав себе таким, як треба. Про це говоритимуть, хвалитимуть його, вітатимуть. Потім сказав голосно, як буває під час великого напруження думки:

— Ну й тварюка ж той!

Він сів і замислився. На столі він поклав картку свого супротивника, яку Жак Ріваль передав, щоб мати його адресу. Тепер знову перечитав її, уже вдвадцяте: "Луї Лангремон, вулиця Монмартр, 176". Та й усе.

Він дивився на ці рядки, що здавались йому таємничими, повними тривожного змісту: Луї Лангремон — що воно за один? Якого віку? Який на зріст? З обличчя? Хіба ж не дико, що якийсь чужак, невідомий, отак раптом збурив ваше життя, без причини, ради сущої вибаганки, через стару бабу, що з різником своїм посварилася?

Знову промовив голосно:

— Яка тварюка!

І сидів нерухомо, задумано, втупивши в картку очі. Гнів прокидався в ньому на цей папірець, ненависний гнів разом з нудним почуттям непевності. Та й безглузда ж ця історія! Він узяв маленькі ножиці, що

валялись на столі, й проштрикнув ними надруковане ім’я, так ніби заколов когось.

Так він битиметься на пістолях? І чому він шпаги не обрав? Тоді відбувся б самим штихом у руку чи в плече, а з пістолями всякі наслідки можливі.

Він сказав:

— Треба хоробро триматись.

Від звуку свого затремтів і озирнувся навколо. Починав дуже нервуватись. Випив шклянку води й ліг.

Укрившись, він погасив світло й заплющив очі.

Ковдра його дуже гріла, хоч у кімнаті було дуже холодно, але заснути йому не щастило. Весь час він ворочався, п’ять хвилин лежав на спині, потім на лівий бік мостився, потім перекидався на правий.

Знову йому схотілось пити. Він підвівся, напився, і його охопила тривога: "Чи не боюсь я?"

Чому серце його починало скажено тіпатись від кожного знайомого шелесту в кімнаті? Коли годинник мав дзвонити, він кидався від тихенького шарудіння пружини й мусив розкрити рота й дихати хвилинку, такий-бо був пригнічений.

Дюруа почав докладно, як психолог, міркувати про те, чи справді він боїться.

Безперечно, він аж ніяк не боїться, бо вирішив іти до кінця, бо твердо постановив битись і не лякатись. Але почував у собі таке глибоке хвилювання, що спитав сам себе: "Чи можна боятися мимоволі?"

І сумнів обійняв його, тривога, жах! Коли якась сила, могутніша за його волю, зверхня, невідпорна, опанує його, то що ж із ним буде? Так, що ж із ним буде?

Річ певна, на бойовисько він піде, бо хотів іти. А як злякається? А як знепритомніє? Він подумав про своє становище, репутацію, майбутнє.

І непоборна потреба раптом охопила його — встати й подивитись на себе в дзеркало. Запалив свічку. Побачивши своє обличчя на гладенькому склі, він насилу себе пізнав, і йому здалося, що ніколи себе не бачив. Очі видались йому величезними; він був блідий; безперечно, був блідий, дуже блідий.

Зненацька його кулею пройняла думка: "Завтра в цю годину я вже буду, може, мертвий". І серце його знову шалено затіпалось.

Він обернувся до ліжка й виразно побачив, що лежить на спині в тій самій ковдрі, що зараз покинув. Обличчя його запало, як у мерців, і руки вкрилися смертельною білістю.

Тоді ліжко стало йому страшне, і, щоб не бачити його, він розчинив вікно і глянув надвір.

Крижаний холод пронизав йому тіло від голови до п’ят, і він відійшов, задихаючись.

Йому спало на думку розпалити коминок. Поволі, не обертаючись, заходився розпалювати. Руки його трохи тремтіли нервовим дрожем, коли брав щось. У голові морочилось: уривчасті, вихристі думки ставали

незрозумілими, болісними; душу захоплювала якась сп’янілість, немов він упився.

І раз у раз питав себе: "Що маю робити? Що зі мною буде?"

Знову почав ходити, безперестанку, машинально приказуючи:

— Я повинен узяти себе в руки, будь-що я повинен узяти себе в руки.

Потім подумав: "Треба батькам написати про всякий випадок".

Він знову сів, узяв папір до листів, написав: "Любий тату й люба мамо…"

Але ці слова видались йому надто звичайними в таких трагічних обставинах. Він подер аркушик і написав знову: "Любий тату й люба мамо! Завтра вдосвіта я битимусь на дуелі, і може статися, що…"

Далі писати не зважився й раптом схопився.

Тепер його душила думка: він має битися на дуелі. Уникнути цього не можна. Що ж діється в ньому? Він хоче битися; цей намір та рішення його непохитні, а йому здавалось, попри всі зусилля волі, що йому не стане навіть сили доїхати до місця зустрічі.

Вряди-годи зуби його тихенько й сухо цокотіли, і він гадав: "Чи бився вже мій супротивник? Чи вправний він у стрільбі?" Його імені він ніколи не чув. А проте той згодився без вагання й суперечки на таку небезпечну зброю, значить, з нього добрий стрілець.

Тоді Дюруа намагався уявити, як вестимуться під час герцю він і його супротивник. Сушив собі думки найменшими подробицями бою й

зненацька побачив проти себе маленький чорний і глибокий отвір, звідки має вирватися куля.

Страшний розпач раптом охопив його. Все тіло його затрусилось, засмикалось. Він стискував зуби, щоб не крикнути, божеволів від бажання впасти на землю, дерти щось, кусати. Але побачив шклянку на коминкові й згадав, що в шафі в нього стоїть майже повний літр горілки, бо він не покинув військової звички щоранку "вбивати черв’яка".

Він схопив шклянку й пив нахильці, великими ковтками, жадібно. Поставив її тільки тоді, як духу не стало. Вона спорожніла на третину.

Теплінь, як те полум’я, зайнялась йому в шлункові, розлилась по тілу, заспокоїла душу, приголомшивши її.

Подумав: "Добрав способу". Шкіра його тепер палала, і він знову розчинив вікно.

Був тихий морозний світанок. Вгорі зорі мов умирали на посвітлілому небі, а по глибокій колії залізниці блідли зелені, червоні й білі ліхтарі.

Перші паровози виходили з депо й бігли, свистячи, до ранкових потягів. Інші здалеку перекликалися гостро й настирливо, як ті півні на селі.

Дюруа гадав: "Може, я цього вже й не побачу". Але відчувши новий доплив жалю до себе, шалено затамував його: "Не треба ні про що думати аж до самої зустрічі, інакше сміливим не будеш".

І почав прибиратись. Коли голився, знову на мить зомлів від думки, що, може, це востаннє своє обличчя бачить.

Ще раз хильнув горілки й кінчив одягатись.

Остання година була найважча. Він ходив по кімнаті, силкуючись втихомирити свою душу. Коли почув стукіт у двері, трохи не впав навзнаки, — так захвилювався. Це свідки. Уже!

Вони були в шубах. Ріваль заявив, потискуючи йому руку:

— Сибірський холод надворі.

Потім спитав:

— Усе гаразд?

— Так, дуже добре.

— Спокійний?

— Цілком.

— То й добре. Пили, їли щось?

— Так, дякую.

Буаренар ради такої нагоди почепив чужоземного жовто-зеленого ордена — Дюруа на ньому ніколи його не бачив.

Вийшли. Якийсь добродій чекав їх у кареті. Ріваль познайомив:

— Доктор Ле Брюмон.

Дюруа потиснув йому руку й пробубонів:

— Дякую.

Потім хотів примоститись на передній лавочці, але сів на щось тверде й підскочив, як на пружині. Це була скринька з пістолями.

Ріваль приказував:

— Ні! Дуеліст із доктором іззаду!

Дюруа зрозумів зрештою і присів коло доктора.

Свідки теж сіли, і візник рушив. Він знав, куди їхати.

Але скринька з пістолями всім заважала, найбільше Дюруа, що волів її і зовсім не бачити. Спробували примостити її за спиною — вона муляла в поясницю; тоді поставили її між Рівалем та Буаренаром — вона падала раз у раз. Зрештою, засунули її під ноги.

Розмова точилася мляво, хоч лікар розповідав анекдоти. Тільки Ріваль і відповідав. Дюруа й хотів би показати бадьорість, та боявся заплутатись у думках і виявити душевну тривогу; йому до болю страшно було, щоб часом не затремтіти.

Незабаром карета виїхала в поле. Було коло дев’ятої години.

Цього морозного зимового ранку вся природа здавалася блискучою, крихкою й твердою, мов кришталь. Дерева стояли в наморозі, немов у льодовому поті; земля дзвеніла під ногами; сухе повітря доносило здалеку найменший шелест; синє небо блищало, як свічадо, і сонце пливло в просторі, ясне й теж холодне, ллючи на змерзлий світ бездушне проміння.

Ріваль казав Дюруа:

— Пістолі я взяв у Гастіна Ренета.{21} Він сам набивав їх. Скринька запечатана. А втім, кинемо жеребок, з чиїх пістолів стріляти — наших чи з його.

Дюруа машинально відповів:

— Дякую.

Тоді Ріваль почав напучувати його до дрібниць, бо хотів, щоб його дуеліст не зробив жоднісінької помилки. Кожну вказівку він повторював кілька разів:

— Коли спитають: "Готові, панове?" — ви голосно скажете: "Так". Коли скомандують: "Паль!" — ви мерщій піднімаєте руку й стріляйте раніш, як гукнуть: "Три".

І Дюруа повторював думкою: "Коли скомандують "паль", я підніму руку, коли скомандують "паль", я підніму руку, коли скомандують "паль", я підніму руку".

Він учив це, як діти лекції вчать, длубаючи їх, щоб утовкмачити в голову: "Коли скомандують "паль", я підніму руку".

Карета в'їхала в ліс, звернула праворуч на алею, потім знову праворуч. Ріваль зненацька розчинив дверці й крикнув візникові:

— Туди, оцією доріжкою.

І карета пустилась по вибоїстому шляху між чагарями; на деревах тремтів мертвий лист з льодовими окрайками.

Дюруа весь час бубонів: "Коли скомандують "паль", я підніму руку". І подумав, що якесь нещастя з каретою могло б усе полагодити. О, коли б вона перекинулась, яке щастя! Коли б він ногу зламав!..

Але побачив на моріжкові другу карету й чотирьох добродіїв, що тупцювали на місці, щоб зігріти ноги; і мусив рота розкрити — так важко стало йому дихати.

Спочатку злізли свідки, потім лікар і дуеліст. Ріваль узяв скриньку з пістолями й пішов з Буаренаром до двох незнайомих, що виступили їм навпроти. Дюруа побачив, що вони церемонно привітались, потім пішли вкупі по моріжкові, поглядаючи то на землю, то на дерева, так ніби шукали чогось, що може впасти або полетіти. Потім відміряли кроки й через силу встромили два ціпки в замерзлий ґрунт. Знову зійшлися купкою й почали немов у чіт та лишку гуляти, як діти на розвазі.

Доктор Ле Брюмон спитав Дюруа:

— Ви добре себе почуваєте? Вам нічого не треба?

— Ні, нічого, спасибі.

Йому здалось, що він божевільний, що він спить, снить, що сталось щось надприродне й захопило його.

Чи боявся він? Може. Але не знав. Усе круг нього змінилось.

Підійшов Жак Ріваль і тихенько, задоволено сповістив його:

— Усе готово. З пістолями нам пощастило.

Оце вже зовсім для Дюруа було байдуже.

З нього зняли пальто. Він дозволив. Помацали кишені в сурдуті, чи не підкладено там паперу або гаманця для захисту.

Він приказував сам собі, як молитву:

— Коли скомандують "паль", я підніму руку.

Потім підвели його до одного з ціпків, застромлених у землю, й дали йому пістоля. Тоді він побачив проти себе, близенько, опецькуватого чоловічка в окулярах. Це був його супротивник.

Побачив його дуже виразно, але думав тільки про одне: "Коли скомандують "паль", я підніму руку й стрельну". Серед цілковитої тиші пролунав, ніби здалеку звідкись, голос:

— Готові, панове?

Жорж крикнув:

— Так!

Тоді голос наказав:

— Паль!

Він нічого вже не слухав, нічого не бачив, нічого не тямив, почував тільки, що підіймає руку та щосили натискає на язичка.

І нічого не почув.

Але зразу ж побачив димок із свого пістоля: чоловік навпроти теж стояв у тій самій поставі, тож він побачив і другу білу хмаринку, що знялась над головою супротивника.

Обидва вони стрельнули. Кінець.

Свідки та лікар оглядали його, мацали, розстебнули йому одежу й тривожно запитували:

— Вас не поранено?

Він неуважно відповів:

— Ні, здається.

А втім, Лангремон теж був цілий, як і його ворог, і Жак Ріваль невдоволено пробурчав:

— З клятими пістолями завжди так — або схибиш, або вб’єш. Що за гидка зброя!

Дюруа не ворушився, заклякнувши від здивування та радощів: "Всьому кінець!" Зброю в нього відібрали, бо він ще стискував її в руці. Тепер йому здавалось, що він бився б проти цілого всесвіту. Кінець. Яке щастя! Він раптом відчув у собі непереможну сміливість.

Свідки розмовляли кілька хвилин, призначаючи день побачення, щоб скласти протокола, потім сіли в карету, і візник, що сміявся на передку, рушив, цвьохаючи батогом.

Снідали вчотирьох на бульварі й обговорювали подію. Дюруа розповідав про свої враження:

— Я був спокійний, цілком спокійний. Ви ж, певно, бачили?

Ріваль відповів:

— Так, ви добре трималися.

Коли протокола було складено, передали його Дюруа, щоб умістити в хроніці. Той здивувався, прочитавши, що перекинувся з Луї Лангремоном двома кулями, і трохи стурбовано спитав Ріваля:

— Та ми ж випустили по одній кулі.

Жак Ріваль посміхнувся:

— Так, по кулі… кожен по кулі… це буде дві.

І Дюруа, задовольнившись цим поясненням, не сперечався. Вальтер поцілував його:

— Браво, браво, ви оборонили прапор "Французького життя", браво!

Увечері Жорж з’явився в редакціях найголовніших газет та в найбільших кафе на бульварі. Двічі здибався зі своїм супротивником, що теж пишався.

Вони не привітались. Коли б один з них був зранений, тоді б потиснули одне одному руку. Але кожен упевнено присягався, що чув, як повз нього продзижчала куля.

Другого дня вранці, близько одинадцятої години, Дюруа одержав синього папірця:

"Боже мій, як я злякалась! Приходь зразу на Константинопольську вулицю, хоч поцілую тебе, мій коханий. Який ти відважний, божествлю тебе.

Кло".

Він з’явився на побачення, і вона кинулась йому в обійми, обціловуючи його:

— Ох, любий, коли б ти знав, як я хвилювалася, читаючи вранці газети! О, розкажи мені. Все. Я хочу знати.

Він мусив розповісти їй якнайдокладніше.

Вона казала:

— Як же тобі спалось, мабуть, кепсько перед дуеллю?

— Та ні. Добре спав.

— Я б і очей не сплющила. А сама ж дуель, розкажи, як відбулася?

Він склав драматичне оповідання.

— Коли ми стали навпроти, на двадцять кроків, тільки вчетверо далі, як оця кімната завдовжки, Жак спитав нас, чи ми готові, та скомандував: "Паль!" Я зразу ж підняв руку, дуже міцно, тільки помилився, що в голову хотів поцілити. Пістоль у мене був дуже тугий, а я звик до слабких; отож, коли язичка натискував, трохи й сприснуло. Дарма, не дуже й схибив. Він, мерзота, теж добре стріляє. Куля повз самісіньку скроню пролетіла. Аж задзижчало.

Вона сіла йому на коліна й оповила його руками, ніби й сама участь у небезпеці брала. І шепотіла:

— О мій бідненький, бідненький…

Потім, коли він кінчив, вона сказала:

— Знаєш, не можу без тебе жити. Мушу бачитись із тобою, а коли чоловік у Парижі, це незручно. Часто маю годинку вранці вільну, коли ти ще й не вставав, і могла б до тебе прийти та поцілувати, але не хочу ходити у твій жахливий будинок. Що робити?

Його зненацька мов осяяло, і він спитав:

— Скільки ти тут платиш?

— Сто франків місячно.

— Ну, то я беру помешкання на свій рахунок і зразу ж перебираюсь. Моє вже не годиться для мене.

Вона трохи поміркувала, потім відповіла:

— Ні. Не хочу.

— Чому?

— Бо…

— Це не причина. Помешкання мені дуже підходить. Я тут. І тут лишаюсь. — Він засміявся: — Та ще й найнято його на моє ім’я.

Але вона відмагалась:

— Ні, ні, не хочу…

— Та чому ж?

Тоді вона тихесенько прошепотіла:

— Бо ти жінок сюди водитимеш, а я не хочу.

Він обурився:

— Ніколи у світі! Обіцяю тобі.

— Ні, все-таки водитимеш.

— Присягаюсь тобі.

— Справді?

— Справді. Слово честі. Це наша хата, тільки наша.

Вона обняла його в пориві кохання.

— Тоді я згодна, любенький. Тільки знай — якщо обдуриш мене хоч раз, однісінький раз, тоді кінчено між нами назавжди.

Він ще раз, протестуючи, заприсягнувся, і вирішено, що він перебирається сьогодні ж, а вона забігатиме до нього дорогою.

Потім сказала йому:

— У всякому разі, приходь обідати в неділю. Мого чоловіка ти зачарував.

Він був полещений:

— А справді?..

— Так, цілковита перемога. Потім слухай, ти ж казав мені, що виховувався в маєтку на селі?

— Так, а що?

— То ти трохи знаєшся на хліборобстві?

— Так.

— То побалакай з ним про садівництво, про врожай, він дуже це любить.

— Гаразд. Не забуду.

Вона пішла, безліч разів його поцілувавши, бо після дуелі її кохання запалало ще більше.

А Дюруа думав, ідучи до редакції:

"Що за чудне створіння! Яка легковажність! Хто знає, чого вона хоче та що вона любить? А подружжя яке чудернацьке! Хто б міг таке вигадати, щоб поєднати того дідуся з такою вітрянкою? З якої причини той залізничний ревізор побрався з цією шибайголовою? Загадка! Хто знає? Може, й з кохання?"

Наприкінці подумав: "Зрештою, з неї дуже мила коханка. Йолоп би я був, коли б випустив її".

VIII

Після дуелі Дюруа став одним із головних співробітників "Французького життя", але думки давались йому надзвичайно тяжко, і він обрав собі за спеціальність балаканину про занепад моралі, сквоління характерів, послаблення патріотичного почуття та анемію французької честі. (Він сам добрав слово "анемія" і пишався ним.)

А коли пані де Марель, жінка того насмішкуватого, скептичного та спритного духу, що зветься паризьким, глузувала з його тирад, розбиваючи їх одним дотепом, він, сміючись, відповідав:

— Чи ба, здасться надалі.

Тепер він жив на Константинопольській вулиці, куди переніс свою скриню, щітку, бритву та мило, — оце й усе було його переселення. Двічі-тричі на тиждень приходила молода жінка, поки він ще не встав, роздягалась в одну мить і мостилась у ліжко, тремтячи від надмірного холоду.

Дюруа й собі щочетверга обідав у них та лицявся до чоловіка, розмовляючи з ним про хліборобство; а що й сам кохався в ньому, то часто так захоплювались удвох розмовою, аж зовсім забували про свою жінку, що дрімала на канапі.

Лоріна теж засинала — часом у батька на колінах, часом у Любого друга.

А коли журналіст відходив, пан де Марель раз у раз заявляв тим повчальним тоном, що завжди його мові був властивий:

— Хлопець цей справді дуже приємний. І розумний, розвинений.

Кінчався лютий. Вранці на вулицях біля візків з квітами вже пахло фіалками.

Життя Дюруа пливло безхмарно.

Якось уночі, прийшовши додому, він знайшов під дверима листа. На штампі стояло: "Канн". Розліпивши, прочитав:

"Канн, вілла Красуня.

Любий пане та друже, ви ж казали мені, що в усьому можу на вас здатися? Ну, так прошу у вас величезної послуги, а саме — приїхати сюди й не покидати мене останніми хвилинами саму з умирущим Шарлем. Він, може, й тижня не проживе, хоч ще й ходить, — але лікар мене попередив.

Не стає мені ні сили, ні духу дивитись день і ніч на його конання. І з жахом гадаю про останні хвилини, яких чекати недовго. Можу попросити про це тільки вас, бо в дружини родичів уже немає. Ви були його товаришем, він улаштував вас у газеті. Приїздіть, благаю вас. Мені нема кого більше покликати.

Ваш відданий друг

Мадлена Форестьє".

Дивне почуття, як свіжий подих, схвилювало серце Дюруа, почуття визволення, простору, що перед ним стелився, і він прошепотів: "Звичайно, поїду. Бідолаха Шарль! Та й усім нам одна дорога!"

Патрон, якому він показав молодої жінки листа, згодився, пробурчавши. Він приказував:

— Тільки швидше вертайтесь, ви нам конче потрібні.

Жорж Дюруа виїхав до Канн другого дня швидким семигодинним потягом, попередивши подружжя де Марель телеграмою.

Приїхав наступного дня коло четвертої ввечері.

Вістовий провів його до вілли Красуня, що стояла на крутобережжі серед заквітчаного білими будинками ялинкового лісу, що тягнеться від Канн до Жуанської затоки.

Будинок був маленький, в італійському стилі, й стояв при дорозі, що гадючиться вгору між деревами, на кожному звороті розкриваючи чудові краєвиди.

Лакей відчинив двері і скрикнув:

— О пане, пані вас дуже нетерпляче чекає!

Дюруа спитав:

— А пан ваш як?

— О, негаразд. Надовго не стане.

Вітальня, куди молодик зайшов, була оббита рожевим перкалем із синім малюнком. Широке й високе вікно виходило на місто і на море.

Дюруа прошепотів:

— Нівроку, розкішна ж це дача. Де вони грошей у чорта беруть?

На шелест сукні він обернувся. Пані Форестьє простягла йому руки:

— Як же мило, як мило, що ви приїхали!

І раптом поцілувала його. Потім глянули одне на одне. Вона трохи зблідла, трохи схудла, але була свіжа, може, ще й краща, потоншавши. Вона шепнула:

— Він неможливий. Розуміє своє становище й мучить мене безжально. Я попередила його, що ви тут. А де ж ваші речі?

Дюруа відповів:

— Я покинув їх на вокзалі, бо не знав, де в готелі ви порадите мені спинитись, щоб поблизу.

— Спинитесь тут, у віллі, — по деякому ваганні мовила вона. — Та й кімнату вам уже приготовано. Він може вмерти з хвилини на хвилину, а коли це вночі станеться, то я була б сама. За вашими речами я пошлю.

Він уклонився:

— Як знаєте.

— Тепер ходімо, — сказала вона.

Він пішов за нею. Вона відчинила двері на другому поверсі, і Дюруа побачив, що з крісла коло вікна на нього дивиться щось ніби мрець, закутаний у ковдри й посинілий від червоного проміння західного сонця. Він насилу його впізнав, певніш догадався, що це його приятель.

У кімнаті тхнуло недугою, ліками, ефіром, мастями, тим важким затхлим повітрям, що стоїть у помешканні сухотного.

Форестьє через силу, поволі махнув йому рукою.

— Це ти, — сказав він, — подивитись приїхав, як я вмираю. Спасибі!

Дюруа силувано засміявся:

— Як ти вмираєш! Невеселе було б видовисько, та й до Канн я ради цього не приїхав би. Просто побачити тебе хочу та трохи відпочити.

Той шепнув:

— Сідай.

І похилив голову, мов поринаючи в розпачливі думи.

Він дихав часто, уривчасто й часом ніби стогнав, немов іншим хотів нагадати про свої муки.

Побачивши, що вони не розмовляють, жінка підійшла до вікна й промовила, кивнувши головою на обрій:

— Гляньте! Яка краса!

Усипане віллами узбіччя спускалося перед ними аж до міста, що лежало півколом уздовж берега, — праворуч, над молом, височився старий город із давезною баштою, а ліворуч він упирався в шпиль Круазет, саме навпроти Лерінських островів. Вони, острови ці, здавалися двома зеленими плямами серед ясно-синьої води. Вони ніби плавали, як два величезні листи, — такими пласкими згори виглядали.

А в далечині, замикаючи обрій по той бік затоки, над молом і баштою, на променистому небі вимальовувалась чудернацька й чарівна лінія круглих, ламаних та шпилястих верховин синястого гірського пасма, що кінчалось великою пірамідальною горою, якої відноги сягали далеко в море.

Пані Форестьє сказала:

— Це Естерель.

Просторінь за темними високостями була червона, кривавo— й золотисто-червоного кольору, що сліпив очі.

Дюруа мимоволі захопився величчю заходу. Він прошепотів, не добравши образнішого слова, щоб свій захват виявити:

— О, так, разюче.

Форестьє підвів до дружини голову й сказав:

— Дай мені повітрям подихати.

Вона відповіла:

— Бережись, уже пізно, сонце сідає, та ще й застудишся, а знаєш, як це з твоїм здоров’ям.

Він гарячково й кволо махнув правою рукою — це мав бути удар кулаком — і прошепотів, скрививши обличчя в гнівну гримасу, що в ній ще дужче позначилася всохлість його губ, запалість щік та гостризна кісток:

— Кажу ж тобі, що задихаюсь. Хіба тобі не байдуже, раніш чи пізніш на день я помру, коли однаково вже кінець мені!

Вона розчинила вікно навстіж.

На всіх трьох війнув пестливий вітрець. Це був ніжний, теплий і тихий бриз, весняний бриз, напоєний уже пахощами зела й дурманних квіток, що ростуть тут на березі. Чути було міцний дух живиці та гостру запашність евкаліптів.

Форестьє вбирав його короткими, гарячковими подихами. Він стиснув нігтями ручку на кріслі й промовив глухо, свистячим, гнівним голосом:

— Зачини вікно. Мені це шкодить. Краще в льохові подохнути.

Дружина його поволі зачинила вікно, потім притиснулась чолом до шибки й задивилась у далечінь.

Дюруа, кепсько себе почуваючи, хотів побалакати з недужим, заспокоїти його.

Але нічого розрадного не вигадав. Пробурмотів:

— Так тобі тут не покращало?

Той знизав плечима погноблено й нетерпляче:

— Сам бачиш.

І знову похилив голову.

Дюруа провадив:

— Та й гарно ж тут проти Парижа, їй-богу. Там ще зима стоїть. Сніг падає, град, дощ, о третій уже лампи світять, так темно.

Форестьє спитав:

— Що в редакції нового?

— Нічого нового. Взяли на твоє місце малого Лякрена з "Вольтера", та він ще зелений. Час уже тобі вертатись.

Хворий пробурчав:

— Мені? Ось незабаром уже під землею писатиму.

Настирлива ідея зринала, як удари дзвону, при кожній нагоді, раз у раз позначаючи кожну думку й кожне речення.

Настала довга мовчанка, болісна й глибока. Палахкотіння на заході потроху погасло, і гори чорнішали на червоному потьмарнілому небі. Кольориста тінь, вісниця ночі, що зберігала ще блиск мручого огнища, проходила в кімнату й ніби стелилася по меблях, стінах, шпалерах та кутках сумішшю чорнила і пурпура. Дзеркало над коминком, відсвічуючи обрій, здавалось кривавою плямою.

Пані Форестьє не ворушилась, стояла весь час спиною до них, припавши чолом до шиби.

І Форестьє заговорив уривчастим, здушеним, разючим голосом:

— Скільки разів ще побачу я захід сонця?.. Вісім, десять, п’ятнадцять… чи двадцять, може, тридцять, не більше… Для вас ще буде час… а для мене кінець… І без мене все буде, як ніби я ще є…

Він замовк на хвилину, потім провадив:

— Все, що бачу, нагадує мені, що не бачитиму вже його через кілька день… Це жахливо… не бачитиму вже нічого… нічого у світі… найдрібніших речей… шклянок… тарілок… ліжок, де так вигідно спочивати… карет. Як же гарно проїхатись каретою ввечері… Як я це все любив.

Він нервово й нечутно ворушив пальцями, ніби на піано, грав на ручках крісла. І кожна мовчанка його була важча, ніж навіть слова, — так почувалось, що думає він про страхіття.

І Дюруа зненацька пригадав, що казав йому Норбер де Варен кілька тижнів тому: "Тепер я так зблизька бачу її, аж хочеться іноді руку простягти, щоб її відіпхнути… скрізь її знаходжу. Кузьки, розчавлені на шляху, опалений лист, сива волосина в приятелевій бороді гнітять мені серце й гукають: "Ось вона!"".

Тоді він не розумів, а тепер починав розуміти, дивлячись на Форестьє. Невідома, страшна нудьга опанувала його, немов він відчув ось близько, на фотелі, де задихався товариш, гидку смерть на відстані кроку. Йому схотілось устати, вийти, втекти, негайно вернутись до Парижа! О, коли б він знав, то не приїхав би!

Ніч уже вкрила кімнату, завчасною жалобою впавши на мруче тіло. Тільки вікно ще виднілось, одтінюючи своїм світлішим чотирикутником нерухомий жіночий силует.

Форестьє дратівливо спитав:

— А лампу ж сьогодні принесуть? Отак ви хворого доглядаєте!

Тінь постаті, що чорніла на шибках, зникла, і в лункому будинкові задзвонив електричний дзвоник.

Незабаром увійшов лакей і поставив лампу на коминок. Пані Форестьє спитала дружину:

— Ти спати ляжеш чи зійдеш униз обідати?

— Зійду вниз, — прошепотів він.

Чекаючи обіду, вони знову з годину сиділи втрьох, нерухомо сиділи, часом обзиваючись якимось словом, будь-яким словом, даремним, банальним, немов лякались небезпеки, таємничої небезпеки від довгої мовчанки й німого повітря в кімнаті, тій кімнаті, де блукала смерть.

Нарешті обід подано. Дюруа він видався довгим, нескінченним. Вони не розмовляли, їли тихо, потім мовчки кришили пучками хліб. Лакей подавав, сновигав, виходив і входив нечутно, бо стукіт черевиків дратував Шарля, і прислужник носив пантофлі. Тільки різкий цокіт дерев’яного годинника турбував тишу помешкання своїм механічним, поправним рухом.

Зразу ж по обіді Дюруа, пославшись на притому, пішов до своєї кімнати й дивився, схилившись на підвіконня, як повний місяць серед неба, мов кулясте скло величезної лампи, ллє на білі мури вілли сухе, туманне світло й сипле на море рухливу й ніжну блискучу луску. І добирав причини, щоб швидше виїхати, вигадував хитрощі, телеграми, що ніби одержав від пана Вальтера.

А вранці прокинувшись, зміркував, що втекти звідси нелегко. Пані Форестьє йому підманути не пощастить, а через полохливість він утратить усі вигоди від свого відданого приїзду. Він подумав. "Чи ба, дурниця це: дарма, в житті трапляються неприємності, та, може, й кінчиться воно швидко".

День світився блакиттю, тією південною блакиттю, що сповнює радощами серце, і Дюруа пішов аж до моря, бо бачитись із Форестьє, на його думку, було ще раненько.

Коли вернувся снідати, лакей сказав йому:

— Пан уже кілька разів про вас питав. Підіть до нього, пане, будь ласка.

Він пішов. Форестьє, здавалось, спав у кріслі. Дружина його лежала на канапі й читала.

Хворий підвів голову. Дюруа спитав:

— Ну, як ся маєш? Виглядаєш ти вранці веселіше.

Той прошепотів:

— Так, краще мені, подужчав. Снідай швидше з Мадленою та покатаємось трохи каретою.

Молода жінка, коли лишились вони на самоті, сказала Дюруа:

— Чи бачите! Сьогодні йому здається, що видужав. Ще зранку плани складає. Зараз ми поїдемо до Жуанської затоки купувати фаянс для нашого паризького помешкання. Він притьмом хоче їхати, але я страшенно боюся нещастя. Не можна йому труситись по шляху.

Коли екіпаж було подано, Форестьє поволі зійшов сходами за допомогою лакея. Але побачивши екіпажа, він зажадав, щоб будку спустили.

Жінка не згоджувалась:

— Ти застудишся. Це божевілля.

Він упирався:

— Ні, мені дуже покращало. Добре це почуваю.

Спочатку їхали серед садів тінявими дорогами, що надають Канну подібності з англійським парком, потім пустились Антібським шляхом узбережжям.

Форестьє називав місцеві пам’ятки. Спочатку показав віллу графа Паризького.{22} Показав і інші. Був веселий, але веселість та була

силувана, немічна, як у засудженого. Він піднімав пальця, не маючи сили простягнути руку.

— Глянь, ось острів святої Маргарити і замок, звідки втік Базен.{23} Була ж нам морока з тією справою!

Потім він почав згадувати про свою службу в полку, називав імена офіцерів, розповідав про їхні колишні пригоди. Аж ось шлях круто звернув, і вся Жуанська затока розгорнулась перед ним з білим селом у глибині та мисом Антіб по той бік.

І Форестьє, по-дитячому зненацька зрадівши, пробубонів:

— А, ескадра! Зараз ескадру побачиш!

Серед широкої бухти справді стояло з півдесятка великих кораблів, що нагадували гіллясті скелі. Вони були чудернацькі, незграбні, величезні, в якихось наростенях та баштах з водорізами, що глибоко сиділи у воді, немов лагодилися пустити коріння.

Невтямки було, що вони можуть рухатися, пливти, — такими важкими й прип’ятими до дна здавалися. Плавуча батарея, кругла й висока, як обсерваторія, нагадувала маяки, побудовані на рифах.

Повз них пролинув у чисте море великий трищогловик, розгорнувши всі свої білі, радісні вітрила. Він був граційний та гарний поруч з військовими страхіттями, гидкими страхіттями, що попрісідали над водою.

Форестьє силкувався розпізнати їх. Він називав:

— "Кольбер",{24} "Сюфрен!",{25} "Адмірал Дюпере",{26} "Грізний", "Нещадний". Ні, я помилився, оце "Нещадний".

Вони під’їхали до великого павільйону з вивіскою: "Мистецький фаянс Жуанської затоки", і карета, об’їхавши навкруги клумб, спинилась коло ґанку.

Форестьє хотів купити дві вази для своєї бібліотеки. Зійти з екіпажа він не міг, і йому виносили одне по одному зразки. Він довго вибирав, радячись із дружиною та Дюруа.

— Знаєш, поставлю їх у глибині кабінету, щоб весь час були перед очима, як коло столу сидітиму. Мені хочеться щось у старовинному грецькому стилі.

Він роздивлявся зразки, казав принести інших, завертав перші. Нарешті вибрав, заплатив і зажадав, щоб їх принесли негайно.

— Днями я вертаюсь до Парижа, — казав він.

Поїхали назад, але коло затоки на них зненацька війнуло десь із долини холодним вітром, і хворий закашлявся.

Спочатку це був зовсім невеличкий напад, але він більшав, ставав невгавучим кашлем, далі якимось гиканням, хрипом.

Форестьє задихався, і щораз, як дихнути хотів, кашель рвав йому горло, вихоплюючись із глибини грудей. Ніщо не могло заспокоїти його, ніщо не могло втішити. З екіпажа його довелося перенести до кімнати, і Дюруа, що тримав його за ноги, почував судорожні рухи їх за кожного стиснення легенів.

Але й у теплому ліжкові напад не спинився, тривав до півночі, і тільки наркотики втишили нарешті ці передсмертні спазми. Але хворий до світу сидів у ліжкові, розплющивши очі.

Передусім він сказав покликати голяра, бо акуратно щоранку голився. Для цієї справи підвівся, але мусив зразу ж знову лягти й почав так уривчасто, важко й болісно дихати, що пані Форестьє, злякавшись, звеліла розбудити Дюруа, котрий тільки ліг, і попрохала його сходити по лікаря.

Він хутко привів доктора Гаво, що приписав ліки й дав кілька порад, але коли журналіст, проводячи його, спитав його думку, сказав:

— Це агонія. Він не доживе до ранку. Попередьте нещасну молоду жінку й пошліть по священика. Мені нема чого вже робити. А втім, я до ваших послуг.

Дюруа сказав покликати пані Форестьє.

— Він вмирає. Доктор радить послати по священика. Як ви гадаєте?

Вона довго вагалась; потім, усе зваживши, поволі відповіла:

— Гаразд, так краще… з багатьох поглядів… Я підготую його, скажу, що священик хоче з ним побачитись… Щось вигадаю. Будь ласка, ви вже самі зайдіть по священика. Кличте такого, щоб не дуже маніжився. По змозі, щоб задовольнився самою сповіддю, та й кінець.

Молодик привів добродушного дідка, що відразу збагнув становище. Коли він зайшов до вмирущого, пані Форестьє вийшла й сіла разом з Дюруа в сусідній кімнаті.

— Це його вразило, — сказала вона. — Коли я говорила про священика, на його обличчі з’явився жахливий вираз… так ніби він відчув… відчув… подих… ви розумієте… Зрозумів, що вже кінець, нарешті, що лишились лічені години…

Вона була дуже бліда. Казала:

— Ніколи не забуду виразу його обличчя. Безперечно, він побачив смерть у ту мить. Побачив її…

Вони почули слова священика, що говорив голосно, бо трохи не дочував.

— Та ні, ні, не в такому ви вже стані. Ви хворий, але небезпеки немає. Доказ тому, що я прийшов по-приятельському, по-сусідському.

Форестьє щось відповів йому, але вони не розчули. Старий знову сказав:

— Ні, причащати я вас не буду. Побалакаємо про це, коли ви добре себе почуватимете. Коли ви хочете скористуватись із моїх одвідин, щоб посповідатись, наприклад, то я кращого й не бажаю. Я пастир і при всякій нагоді радий напучувати свої вівці.

Настала довга мовчанка. Певно, Форестьє щось казав здушеним, безбарвним голосом.

Потім священик промовив іншим тоном, тоном відправника коло олтаря:

— Милосердя Боже безконечне, прочитайте Confiteor[2], сину мій. Ви, може, забули його, я вам допоможу. Кажіть за мною: "Confiteor Deo omnipotenti… Beatae Marieae semper virgini…"[3]

Вряди-годи він спинявся, щоб хворий устигав за ним. Потім сказав:

— Тепер сповідайтесь…

Молода жінка й Дюруа не ворушились, охоплені чудною турботою, схвильовані тоскним чеканням.

Хворий щось прошепотів. Священик проказав:

— Ви мали гріховні нахили… які саме, сину мій?

Молода жінка підвелася й щиро сказала:

— Ходімо в сад. Не можна слухати таємниць.

Вони сіли на лаві проти ґанку під квітучим трояндовим кущем, за клумбою гвоздик, що сповняли повітря міцними ніжними пахощами.

Помовчавши трохи, Дюруа спитав:

— Ви не дуже тут баритиметесь?

Вона відповіла:

— О ні. Тільки все скінчиться, я й приїду.

— Днів через десять?

— Так, найбільше.

Він провадив:

— Родичів у нього немає?

— Жодних, крім двоюрідних. Батьки померли, коли він ще зовсім був молодий.

Обоє вони дивились на метелика, що брав собі пожиток із гвоздики, швидко пурхаючи на тріпотливих крильцях, що й тоді поволі колихались, як він сидів на квітці. І довго мовчали.

Лакей оповістив їх, що "пан кюре кінчив". І вони вдвох пішли в кімнати.

Форестьє з учорашнього дня, здавалось, ще більше схуднув. Священик держав його за руку.

— До побачення, сину мій, завтра вранці ще зайду.

І пішов.

Коли він вийшов, хворий, захлинаючись, спробував підвести руки до дружини й забелькотів:

— Рятуй… рятуй мене… люба… я не хочу вмирати… не хочу вмирати… Ох, рятуйте мене!.. Скажіть, що робити, пошліть по лікаря… Вип’ю все, що треба… Не хочу… Не хочу…

Він плакав. Великі сльози котились із його очей на всохлі щоки, і худі куточки рота кривились, як у малої скривдженої дитини.

Руки його знову впали на ліжко й почали невпинно, поволі й одноманітно ворушитись, немов збирали щось на ковдрі.

Дружина його, теж заплакавши, пробурмотіла:

— Та ні, заспокойся. Це криза, завтра тобі покращає, ти стомився вчора через прогулянку.

Дихав Форестьє хапливіше, ніж захеканий від бігу собака, так швидко, що годі полічити, і так кволо, що ледве було чутно.

Він усе приказував:

— Не хочу вмирати!.. Ох, Боже мій… Боже мій… що ж зі мною буде? Не побачу вже нічого, нічого ніколи… Ох, Боже мій!

Він дивився перед себе на щось не видиме іншим і гидке, і в його нерухомих очах відсвічувався жах. Обидві руки його провадили свій страшний невпинний рух.

Зненацька все тіло його пересмикнулось, і він прошепотів:

— На цвинтар… мене… Боже мій!

І замовк. Лежав нерухомо, похмуро, задихаючись.

Минав час; у сусідньому монастирі продзвонило дванадцять. Дюруа пішов трохи перекусити. Через годину вернувся. Пані Форестьє їсти відмовилась. Хворий не ворушився. Він безперестанку совав худими пальцями по ковдрі, мов хотів натягти її на обличчя.

Молода жінка сиділа в кріслі в ногах ліжка. Дюруа теж сів коло неї, і вони мовчки чекали.

Від лікаря прийшла доглядальниця; вона дрімала коло вікна.

Дюруа теж починав засипати, аж раптом відчув, що сталося щось. Він розплющив очі якраз тоді, коли очі Форестьє заплющились, як погаслі вогники. В горлі вмирущого тихо заклекотіло, і дві криваві цівки з’явились у кутках його рота, потім потекли на сорочку. Спинилось жахливе ворушіння його пальців. Він перестав дихати.

Дружина його зрозуміла, скрикнула, впала навколішки й заридала, припавши до ковдри. Жорж несамохіть перехрестився від здивування та страху. Доглядальниця, прокинувшись, підійшла до ліжка.

— Помер, — мовила вона.

І Дюруа, опановуючи себе, прошепотів, полегшено зітхнувши:

— Це швидше сталося, ніж я гадав.

Коли минувся перший подив, коли було пролито перші сльози, взялися до всіх тих турбот і до всіх заходів, що вимагає смерть. Дюруа бігав аж до ночі.

Вернувся дуже голодний. Пані Форестьє теж трохи попоїла; потім вони посідали в жалібній кімнаті, щоб пильнувати тіло.

На нічному столику горіло дві свічки поруч тарілки з водою, де лежала гілка мімози, — традиційного букшпану дістати не пощастило.

Вони були самі коло того, хто вже не існував. Не розмовляли, думали й дивились на нього.

Жорж, що неспокійно почував себе в темряві коло трупа, не зводив з нього очей. Схудле обличчя мерця, що в хисткому світлі здавалось ще запалішим, увібрало, приворожило й міцно спинило на собі його погляд та думки. Це був його приятель, Шарль Форестьє, який ще вчора розмовляв! Дивний же й страшний цілковитий кінець істоти! О, тепер він пригадав слова Норбера де Варена, якому страх смерті був добре відомий: "Ніхто звідти не повертається". Народяться мільйони й мільярди приблизно подібних істот, з очима, носом, ротом, черепом і думкою в ньому, але ніколи не з’явиться вдруге той, що лежить ось у ліжкові.

Він жив уже багато років, їв, сміявся, любив, надіявся, як і всі. І от кінець усьому для нього, кінець назавжди. Життя! Кілька днів, і потім ніщо! Родяться, ростуть, бувають щасливі, сподіваються, потім помирають. Прощай, чоловіче чи жінко, на землю ти не вернешся ніколи! А кожен же має в собі гарячковий і нездійсненний порив до вічності,

кожен є ніби всесвіт у всесвіті, і кожен хутко зникає цілком у гноєві під нове насіння. Рослини, звірі, люди, зірки, світи — все оживає, потім мре й перетворюється. І ніколи не вертається істота — будь то комаха, людина чи планета!

Невиразний, безмежний, давучий жах тяжів над душею Дюруа, жах перед неосяжним, невідкличним небуттям, що без кінця нищить скороминущі, нікчемні існування. Його чоло вже хилилось перед загрозою. Він думав про комах, що живуть кілька годин, про тварин, що живуть кілька днів, про людей, що живуть кілька років, та про землі, що існують кілька століть. Яка ж різниця між ними? На кілька світанків більше, та й усе.

Він одвів очі, щоб не дивитись на мерця.

Пані Форестьє похилила голову й теж, здавалось, міркувала про скорботне. Її біляве волосся було таке гарне на сумному обличчі, що в серці юнака пройшло якесь ніжне почування, мов дотик надії. Навіщо розпач, коли ще стільки перед ним років.

І він почав дивитись на неї. А вона ж не бачила його за думками. Він думав: "Ось що тільки гарного є в житті — любов! Держати в обіймах кохану жінку! Оце й межа людського щастя".

Як же пощастило колись цьому мерцеві здибати таку розумну й чудову подругу? Як вони познайомились? Як погодилась вона віддатись за нього, звичайного й бідного хлопця? І як зробила таки з нього людину?

Тоді почав думати про таємниці, в людському житті заховані. Згадав, що шушотіли про графа де Водрека, який, мовляв, посагом її обдарував і заміж віддав.

Що вона тепер робитиме? З ким побереться? З депутатом, як пані де Марель гадала, чи з якимось кар’єристом, здібнішим за Форестьє? Чи є в

неї задуми, плани, певні наміри? Як же хотілось йому це знати! Та чому ж клопіт йому від того, що вона робитиме? Він подумав це й постеріг, що турбується від тієї несвідомої, потайної думки, яку сам від себе ховаєш і знаходиш тільки, перерівши свою душу до дна.

Так чому б йому самому цієї перемоги не спробувати? Який міцний і грізний був би з нею! Як швидко, далеко й певно з нею пішов би!

А чому б йому й не пощастило! Він добре почував, що подобається їй, що вона має до нього не тільки прихильність, а й ту приязнь, що зароджується між двома подібними натурами й походить як від обопільного замилування, так і від якогось мовчазного змовництва. Вона знала його за розумного, рішучого, упертого й могла на нього звіритись.

Чи не вона ж покликала його у важку хвилину? І чому покликала? Чи не слід йому вбачати тут якогось вибору, признання, натяку? Якщо вона думала про нього саме тоді, як овдовіти мала, то, може, й думала, як про майбутнього свого компаньйона, спільника?

І йому нетерпляче схотілось довідатись, розпитати її, дізнатись про її наміри. Він мусив позавтра їхати, бо не міг далі вдвох із молодою жінкою жити в домі. Отже, треба поспішати, треба ще тут зручно й обережно вивідати її плани, не дати їй вернутись, погодитись, може бути, на заходи когось іншого та й поєднатись із ним без вороття.

А в кімнаті стояла тиша, чути тільки було, як маятник годинника дзвінко й поправно цокотів на коминкові.

— Ви, мабуть, дуже стомились?

Вона відповіла:

— Так, а ще більше змучилась.

Звук власних голосів здивував їх, — так чудно пролунали вони в лиховісній кімнаті. І зненацька глянули на обличчя мерця, немов чекали, що він заворушиться, заговорить, як і кілька годин тому.

Дюруа вів:

— О, це величезний удар для вас, цілковита зміна у вашому житті, справжній переворот у серці й усьому існуванні.

Вона глибоко й мовчки зітхнула. Він провадив:

— Як же сумно молодій жінці лишитись самотньою, як оце вам.

Потім замовк. Вона нічого не сказала. Він пробурмотів:

— У всякому разі, ви знаєте нашу угоду. Можете порядкувати мною, як хочете. Я вам належу.

Вона простягла йому руку й кинула на нього той сумовитий та ніжний погляд, що проймає нас до самого серця.

— Дякую, ви добрий, гарний. Якщо я зважусь і зможу щось для вас зробити, то теж скажу: "Покладайтесь на мене".

Він узяв її руку, затримав і потиснув, палаючи бажанням поцілувати. Нарешті зважився, поволі підніс її до уст і припав до тонкої, теплуватої, тремтячої, напахченої шкіри довгим поцілунком.

Потім відчув, що ці дружні пестощі стають задовгі, й випустив ручку, що мляво лягла пані Форестьє на коліна. Вона поважно промовила:

— Так, лишаюсь сама, але спробую бути хороброю.

Він не знав, як дати їй на розум, що був би щасливий, дуже щасливий і собі її за дружину мати. Певна річ, тепер, тут коло мерця, не міг цього сказати, але міг, здавалось йому, добрати якогось двозначного, пристойного й заплутаного речення, що має прихований зміст і висловлює якраз навмисно пропущене.

Але труп заважав йому, заклятий труп, що, здавалось, лежав не перед ними, а між ними, та ще й якийсь час йому ніби вчувся в застояному повітрі кімнати непевний пах, сморід, що знімався з гнильних грудей, перший подих падла, що віє з бідних мерців на родичів, які коло ліжка пильнують, жахливий подих, що швидко виповнює порожняву труни.

Дюруа спитав:

— Може, вікно відчинити? Повітря, здається, зіпсоване.

Вона відповіла:

— Атож. Я теж зараз примітила.

Він підійшов до вікна й розчинив. Напахчена нічна свіжість полинула в кімнату, хвилюючи полум’я свічок, що горіли при ліжкові. Від місяця, як і того вечора, лилось буйне тихе світло на білі мури вілл та величезну, блискучу скатертину моря. Дюруа, дихаючи на повні груди, відчув зненацька доплив надій, немов розбурканий трепетним наближенням щастя. Він обернувся.

— Ідіть подихайте трохи свіжим повітрям, — мовив він, — розкіш надворі.

Вона спокійно підійшла й схилилась коло нього на підвіконня. Тоді він тихо прошепотів:

— Послухайте мене й зрозумійте, що я хочу сказати. Зокрема, не ображайтесь, що розмовляю з вами про це в таку хвилину, бо позавтра покину вас, а коли ви до Парижа вернетесь, тоді, може, вже й пізно буде. От… Ви знаєте, що я ланець, бідак, який ще мусить виборотись. Але маю волю, трохи розуму, здається мені, і вже я на путі, на добрій путі. Коли людина вже мети дійшла, тоді знаєш, що береш, а коли ще тільки починає, то невідомо, куди дійде. Тим гірше або краще. Та я вже казав вам колись, у вашому домі, що найдорожча моя мрія — це одружитися з такою жінкою, як ви. Зараз ще раз це вам кажу. Не відповідайте мені. Дозвольте мені висловитись. Не питати я вас хочу. Гидко було б робити це в такому місці й такої хвилини. Хочу тільки, щоб ви знали, що можете одним словом ущасливити мене, що можете мати мене чи то за приятеля-брата, чи навіть за дружину, по вашій волі, що я належу вам усім серцем і всією істотою. Я не хочу, щоб ви відповідали мені зараз; не хочу більш про це говорити тут. Коли побачимось у Парижі, тоді дасте мені на розум своє рішення. А тим часом — ні слова, правда ж?

Він сказав усе це, не дивлячись на неї, мов пускав слова в ніч перед себе. Вона, здавалось, нічого не чула, — так нерухомо стояла й теж дивилась перед себе пильно й невиразно на широкий блідий краєвид, освітлений місяцем.

Вони довго стояли поруч, лікоть у лікоть, мовчки, задумані.

Потім вона шепнула:

— Трохи холодно.

Й вернулась до ліжка. Він теж за нею пішов. Підійшовши, побачив, що Форестьє справді починав тхнути, і відсунув далі крісло, бо не міг довго терпіти цього смороду. Сказав:

— Його треба вранці в труну покласти.

Вона відповіла:

— Так, так, звичайно; о восьмій прийде тесляр.

Дюруа зітхнув:

— Бідолаха.

Та й вона глибоко зітхнула з гнітючої покори.

Тепер вони не так часто на нього поглядали, бо звикнули вже до цієї смерті, починали згоджуватись у думках на це зникнення, яке допіру ще обурювало й ображало їх, що теж смертними були.

Далі вони не розмовляли й пильнували, як годиться, не засинаючи. Але близько півночі Дюруа перший задрімав. Коли прокинувся, побачив, що пані Форестьє теж дрімає; він вмостився зручніше й знову очі сплющив, пробурчавши:

— Чорт бери, під ковдрою все-таки краще!

Підхопився він від раптового стуку. Ввійшла доглядальниця. Надворі був день. Молода жінка, що сиділа навпроти в кріслі, виглядала так само здивовано, як і він. Була трохи бліда, але незмінно гарна, свіжа, мила, хоч і просиділа цілу ніч на стільці.

Дюруа, глянувши на мерця, здригнувся й скрикнув:

— А борода його!

Ця борода виросла за кілька годин на гнильному тілі, як виростала за кілька день на обличчі живого. І вони стояли, налякані життям, що тривало ще в мерцеві, як перед дивом страшним, перед надприродною

загрозою воскресіння, перед однією з тих ненормальностей, що збурюють і гнітять розум.

До одинадцятої години обоє спочивали. Потім поклали Шарля в труну й зразу ж відчули полегкість та заспокоєння. За сніданком сиділи одне проти одного, і в обох прокинулось бажання казати щось розрадливе, веселіше, вернутись до життя, бо з смертю вони вже кінчили.

У широко відчинене вікно котилась ніжна весняна теплінь, а з нею й запашність гвоздик, що коло ґанку цвіли.

Пані Форестьє запропонувала Дюруа трохи погуляти в садку, і вони почали поволі походжати круг маленького газона, насолодно дихаючи теплим повітрям, повитим запашністю ялинок та евкаліптів.

І зненацька вона сказала, не повертаючи до нього голови, як і він з нею вночі був розмовляв. Слова вимовляла помалу, тихо й поважно:

— Слухайте, друже, я добре обміркувала… уже… все те, що ви мені пропонували, і не хочу відпускати вас без відповіді. Проте не скажу вам ні "так", ні "ні". Почекаємо, побачимо, обзнайомимось краще. Та й ви добре розважте. Не піддавайтесь раптовому потягові. Якщо я кажу вам про це зараз, коли бідного Шарля ще й у домовину не поклали, то тільки тому, щоб ви, маючи певні наміри, гаразд знали, яка я, та не тішили себе думками, що мені висловили, коли через вдачу свою не можете зрозуміти й терпіти мене. Зрозумійте ж мене гаразд. Шлюб для мене не путо, а спілка. Розумію під цим, щоб мені вільно, цілком вільно було робити, поводитись та з дому ходити по своїй уподобі. Не терпітиму ні догляду, ні ревнощів, ні суперечок про своє поводження. Зобов’язуюсь, звісно, ніколи не компрометувати ім’я чоловіка, з яким поберуся, не наводити на нього ні ганьби, ні глуму. Але й чоловік той мусить мати мене за рівню, за спільника, а не підлеглу, а ні за слухняну та покірну дружину. Думки мої, знаю, не такі, як у всіх, але змінять їх не буду. От що. Скажу ще: не

відповідайте, даремно це й недоречно. Побачимось, тоді ще поговоримо про це, згодом. Тепер погуляйте самі. Я до нього піду. До вечора.

Він поволі поцілував їй руку й мовчки пішов.

Ввечері вони побачились тільки за обідом. Потім розійшлись по своїх кімнатах, бо обоє знемоглись від притоми.

Шарля Форестьє поховали другого дня без жодної врочистості на каннському кладовищі. І Жорж Дюруа вирішив їхати до Парижа швидким потягом, що вирушив о пів на другу.

Пані Форестьє провела його на вокзал. Чекаючи години від'їзду, вони спокійно походжали по перону й розмовляли про абищо.

Прибув куценький потяг, справжній експрес, із п'ятьма тільки вагонами.

Журналіст вибрав собі місце, потім вийшов ще побалакати з нею хвилинку, відчувши раптом смуток, тугу й пекучий жаль від розлуки з нею, ніби втрачав її в ту мить назавсіди.

Кондуктор крикнув:

— На Марсель, Ліон, Париж, сідайте!

Дюруа зайшов у вагон і спинився на дверях, щоб ще кілька слів їй сказати. Локомотив засвистів, і потяг тихо рушив.

Вихилившись з вагона, Жорж дивився на молоду жінку, що стояла на пероні й проводила його поглядом. І зненацька, коли з очей уже зникала, обома руками послав їй поцілунка.

Вона теж йому тим самим відповіла, тільки обережніше, непевно, ледве помітно.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Жорж Дюруа вернувся до своїх питомих звичок.

Оселившись тепер у маленькому помешканні на Константинопольській вулиці, він жив скромно, як людина, що готується до нового життя. Навіть стосунки його з панією де Марель набули дружнього характеру, мов він загодя вправлявся до майбутньої події, і його коханка частенько дивувалася з такої поміркованості та спокою їх зв’язку і казала сміючись:

— Ти ще більший тюхтій, як мій чоловік. І міняти не варт було.

Пані Форестьє ще не вернулась. Забарилась у Канні. Прислала йому листа, що приїде тільки в середині квітня, але жодним словом не натякала в ньому на їхню прощальну розмову. Він чекав. Тепер він вирішив ужити всіх заходів, щоб одружитися з нею, якщо вона вагатиметься. Але вірив у свою фортуну, вірив у силу принади, що в собі почував, у незрозумілу й необорну силу, що скоряла всіх жінок.

Коротка записка попередила його, що рішучий час настає:

"Я в Парижі. Зайдіть до мене.

Мадлена Форестьє".

Та й усе. Поштар приніс її о дев’ятій годині. Того самого дня о третій він до неї з’явився. Вона простягла йому руки, усміхаючись своєю гарною,

привітною усмішкою, і хвилинку вони дивились одне одному глибоко в очі. Потім вона прошепотіла:

— Який ви добрий, що приїхали в той страшний час!

Він відповів:

— Я все зробив би, що б ви не наказали.

Вони сіли. Вона почала розпитувати про новини, про Вальтерів, про всіх співробітників і газету. Про неї вона часто згадувала.

— Її мені бракує, — сказала вона, — дуже бракує. В душі я стала журналісткою. Що ж робити, люблю це діло.

Потім замовкла. Він ніби зрозумів, ніби відчув у її посмішці, голосі й самих словах якийсь поклик і, хоч постановив бути обережним, пробурмотів:

— Ну… а чому… чому б вам не взятися знову… до цього діла під… під прізвищем Дюруа?

Вона раптом стала серйозна й прошепотіла, поклавши йому руку на плече:

— Не згадуйте ще про це.

Та він догадався, що вона згоджується, упав перед нею навколішки й приказував, бубонів, пристрасно цілуючи їй руки:

— Спасибі, спасибі, як я вас люблю!

Вона підвелася. Він теж підвівся й побачив, що вона дуже зблідла. Тоді зрозумів, що подобається їй, може, вже й давно, а що стояли вони лице в лице, то обійняв її та поцілував у чоло довгим, ніжним і спокійним поцілунком.

Коли звільнилась з обіймів, мов попливши по його грудях, вона поважно промовила:

— Слухайте, друже, я ще нічого не вирішила. А втім, мабуть, що так. Але пообіцяйте мені, що це буде в цілковитому секреті, аж поки я сама вам не скажу.

Він заприсягся й пішов, не тямлячись з радощів.

Відтоді, буваючи в неї, він тримався дуже обережно й не домагався певнішого слова, бо в її манері говорити про майбутнє, у виразі "згодом", у її планах, що торкались обох їх разом, почував раз у раз щось значніше й делікатніше, ніж формальна згода.

Працював Дюруа тяжко, витрачав мало, силкувався хоч трохи заощадити, щоб на весілля грошенят збити, і ставав такий скнара, як був раніше марнотратець.

Минуло літо, потім осінь, а нікому й на думку нічого не спадало, бо бачились вони рідко й дуже звичайно.

Якось увечері Мадлена спитала, глянувши йому просто в вічі:

— Ви ще нічого не казали пані де Марель про наші плани?

— Ні, друже. Я пообіцяв вам мовчати і нікому й словом не прохопився.

— Гаразд, час уже попередити її. А я Вальтерам скажу. На цьому тижні, правда ж?

Він почервонів:

— Так, завтра ж.

Вона тихо відвернула очі, мов щоб не примітити його хвилювання, і додала:

— Якщо хочете, поберемось на початку травня. Це дуже зручно.

— Радо на все погоджуюсь.

— Мені хотілося б десятого травня, в суботу, бо це день мого народження.

— Згода, десятого травня.

— Батьки ваші коло Руана живуть? Правда ж? Так ви казали мені.

— Так, коло Руана, в Кантеле.

— Що вони роблять?

— Вони… вони дрібні рантьє.

— А! Мені дуже хочеться познайомитись із ними.

Він завагався, чисто зніяковівши:

— Та… та вони…

Потім опанував себе й сказав сміливо:

— Люба моя, це селюки, шинкарі, що до кривавого поту працювали, щоб вивчити мене. Я не стидаюсь їх, але вас їхня… простота… грубість… може й засоромить.

Вона чарівно всміхалась, її обличчя світилось ніжністю й добротою:

— Ні. Я їх дуже любитиму. Поїдемо до них. Я хочу. Поговоримо ще про це. Я теж із простої родини… але батьки мої померли. Нікого на світі в мене немає… — Вона простягла йому руку й додала: — Крім вас.

І він зворушився, схвилювався, він уперше відчув себе переможеним жінкою.

— Я дещо надумала, — сказала вона, — але це важко з’ясувати.

— Що саме? — спитав він.

— Ось що, любий, я така сама жінка, як і всі, маю свої… слабості, примхи, люблю те, що блищить і дзвенить. Дуже хотіла б мати дворянське ім’я. Чи не можете ви з нагоди нашого шлюбу трохи… вшляхетнитись?

Вона й собі почервоніла, мов запропонувала йому щось не зовсім пристойне. Він щиро відповів.

— Я й сам часто думав, тільки не легко, здається, це зробити.

— Чому ж?

Він засміявся:

— Бо людей боюсь насмішити.

Вона знизала плечима:

— Аж ніяк, аж ніяк. Так чинять усі, і ніхто з цього не сміється. Розбийте своє прізвище надвоє. "Дю Руа". Дуже добре.

Він зразу відповів, як знавець справи:

— Ні, недобре. Це надто простий, надто звичайний і відомий спосіб. Я думав взяти за прізвище назву своєї батьківщини, спочатку як літературний псевдонім, потім сполучити його потрохи із власним, а вже згодом розбити надвоє своє ім’я, як ви пропонуєте.

Вона спитала:

— Ваша батьківщина — Кантеле?

— Так.

Та вона вагалась.

— Ні. Закінчення не подобається. Слухайте, а чи не змінити нам трохи слово… Кантеле?

Вона взяла ручку на столі й почала черкати прізвища, вивчаючи їхній вигляд. Раптом скрикнула:

— Стривайте, ось що!

І подала йому папірець, де він прочитав: "Пані Дюруа де Кантель".

Він поміркував хвилину, потім поважно заявив:

— Так, дуже добре.

Вона захоплено приказувала:

— Дюруа де Кантель, Дюруа де Кантель, пані Дюруа де Кантель. Чудово, чудово!

І переконано додала:

— Побачите, як легко всі з цим погодяться. Але не можна часу гаяти; бо потім пізно буде. Відзавтра ви підписуватимете статті Д. де Кантель, а хроніку — просто Дюруа. В пресі це річ світова, і ніхто не здивується, що ви прибрали псевдонім. На час весілля ми ще трохи його змінимо, а друзям скажемо, що від свого "дю" ви через скромність були відмовились, хоч і маєте на нього право, або й нічого не скажемо. Як вашого батька звуть?

— Олександр.

Вона прошепотіла кілька разів: "Олександр, Олександр", дослухаючись милозвучності складів, потім написала на чистому аркуші:

"Пані та пан Олександр дю Руа де Кантель мають честь запросити вас на весілля свого сина, пана Жоржа дю Руа де Кантель, з пані Мадленою Форестьє".

Вона подивилась на написане трохи віддалік, захопившись враженням, і сказала:

— Трохи винахідливості, і доходиш усього, що хочеш.

На вулиці він остаточно вирішив називатись віднині дю Руа, а то й дю Руа де Кантель, і відчув у собі якусь нову поважність. Ішов сміливіше,

піднісши вгору чоло й гордовитіш закрутивши вуса, як годиться ходити дворянинові. Йому хотілось радісно оповістити перехожим:

— Мене звуть дю Руа де Кантель.

Але вдома стурбовано згадав про пані де Марель і зразу ж попросив її листом прийти завтра на побачення.

"Важкенько буде, — думав він, — матиму добру халепу".

Потім заспокоївся з властивою безтурботністю, що охороняла його від життєвих прикрощів, і сів писати химерну статтю про нові податки, які треба запровадити, щоб урівноважити бюджет.

Запропонував у ній річний податок на дворянство розміром сто франків, а на інші титули, з баронського до князівського, від п’ятисот до тисячі франків.

І підписав: "Д. де Кантель".

Другого дня коханка сповістила його синім папірцем, що прийде о першій.

Він чекав її трохи неспокійний, але вирішив не зволікатись і зразу все їй сказати, а вже потім, коли минеться перша буря, довести їй розумними міркуваннями, що лишатись без кінця парубком він не може, і коли пан де Марель помирати не збирається, то мусив когось іншого в законні подруги собі обрати.

Проте хвилювався. Коли почув дзвінок, серце його заколотилось.

Вона кинулась йому в обійми.

— Добридень, Любий друже!

Але відчувши холодок у його привітанні, глянула на нього й спитала:

— Що це тобі?

— Сідай, — мовив він, — нам треба серйозно побалакати.

Вона сіла, не скидаючи капелюха, тільки вуальку підняла на чоло, і приготувалась слухати.

Він спустив очі, добирав, як почати. І поволі промовив:

— Люба моя, ти бачиш — я дуже схвильований, дуже засмучений тим, що маю тобі сказати. Я тебе глибоко кохаю, справді, всім серцем кохаю, тому страх, що тобі прикро буде, смутить мене більше, ніж навіть та новина, що я тобі зараз розповім.

Вона зблідла, затремтіла й пробубоніла:

— Що таке? Кажи швидше!

Він промовив сумно, але рішуче, з тією удаваною печаллю в голосі, що з нею звичайно оповіщають про приємні нещастя:

— Я женюся.

Вона так зітхнула, мов непритомніла, болісно зітхнула десь у глибині грудей і почала задихатись, не здолаючи говорити, — так здушило їй віддих.

Побачивши, що вона мовчить, він провадив:

— Ти й не уявляєш, як я мучився, поки на це зважився. Але в мене немає ні становища, ні грошей. Я самотній, чужий у Парижі. Мені треба мати когось коло себе, щоб порадила, заспокоїла, підтримала мене. Саме товаришку, спільницю я шукав і знайшов!

Він замовк, сподіваючись, що вона відповість щось, і готувався до гніву, криків та лайки.

Вона притиснула руку до серця, немов хотіла стримати його, і дихала весь час уривчасто й тяжко, аж груди їй хвилювались і тремтіла голова.

Він узяв її за руку, що лежала на ручці крісла, але вона висмикнула її. Потім прошепотіла, мов зовсім стерялась:

— Ох, Боже мій!..

Він став перед нею навколішки, але торкнутись до неї не зважився, і пробурмотів, хвилюючись від мовчанки більше, ніж від найлютішого обурення:

— Кло, моя маленька Кло, зрозумій же моє становище, зрозумій і мене. О, який щасливий я був би, коли б міг із тобою побратися! Але ти замужем. Що ж мені робити? Подумай, ну, подумай! Мені треба вийти у світ, а зробити цього не можу, поки не маю власного дому. Якби ти знала!.. Іноді мені хочеться вбити твого чоловіка…

Він говорив своїм ніжним, м’яким, спокусливим голосом, тим голосом, що лине в уші музикою.

В її нерухомих очах поволі набігли дві сльозинки й скотились по щоках, а на віях набрякло ще дві.

Він прошепотів:

— О, не плач, Кло, не плач, благаю тебе. Ти серце мені краєш.

Тоді вона через силу, через велику силу стрималась, щоб зберегти гідність та гордість. І спитала тремтячим голосом жінки, що ось-ось заридає:

— Хто ж вона?

Він завагався на мить, але зрозумів, що цього не обійдеш:

— Мадлена Форестьє.

Пані де Марель здригнулась усім тілом і скам’яніла; глибоко замислена, вона, здавалось, зовсім забула, що він стоїть перед нею навколішках.

А прозорі краплі без упину все текли й текли їй по щоках.

Вона підвелася. Дюруа здогадався, що вона зараз піде, не сказавши йому ні слова, не дорікаючи, але й не простивши, і в душі почував образу та приниження. Щоб затримати її, оповив руками її сукню й стиснув під тканиною округлі ноги, що вмить напружились для опору. Він благав:

— Заклинаю тебе, не йди так!

Тоді вона глянула на нього згори, глянула важким, розпачливим, таким чарівним та сумним поглядом, що виявляє всю скорботу жіночого серця, й пробубоніла:

— Мені… мені нема що казати… що… що ж… я зроблю… твоя… твоя… рація… ти… ти… вибрав те, що тобі треба…

Вона одступилась, визволилась і пішла, та він уже й не пробував її затримати.

На самоті він спантеличено підвівся, мов по голові його допіру приголомшено, потім заспокоївся й прошепотів:

— Їй-богу, не знаю, чи гірше, чи краще. Хоч… без сцен. Все-таки добре.

І збувшись гнітючого тягаря, почуваючи себе відразу вільним, незалежним, готовим до нового життя, почав голосно бити в стіну кулаками, п’яніючи від успіху та сили, мов саму долю отак побивав.

Коли пані Форестьє спитала його:

— Попередили пані де Марель?

Він спокійно відповів:

— Звичайно.

Вона допитливо глянула на нього своїми ясними очима:

— Це не вразило її?

— Ні, аж ніяк. Навпаки, вона ухвалила.

Про новину всі незабаром довідались. Дехто дивувався, дехто запевняв, що передбачали це, а інші тільки посміхались, що це їх, мовляв, не дивує.

Молодик, що підписував тепер свої фейлетони "Д. де Кантель", хроніку "Дюруа", а політичні статті, що починав вряди-годи давати, —

"Дю Руа", час свій здебільшого провадив у нареченої, і вона ставилась до нього з братньою приязню, де почувалось, проте, справжнє, тільки приховане кохання й стримана, мов яка слабість, пристрасть. Вона вирішила, що поберуться вони нишком, при самих тільки свідках, і того ж вечора поїдуть до Руана. Другого дня побачаться з батьками журналіста й побудуть у них кілька днів.

Дюруа спробував відмовити її від такого плану, але не спромігся й зрештою погодився.

Отож десятого травня молоді, відмовившись од церковної церемонії, бо нікого не запрошували, після короткої процедури в мерії вернулись додому спакуватись, а ввечері вирушили з Сен-Лазарського вокзалу шестигодинним потягом, що помчав їх у Нормандію.

До того часу, як лишились самі у вагоні, вони й двома десятками слів не перекинулись. А коли рушили, глянули одне на одного і, щоб приховати легеньку ніяковість, засміялись.

Потяг тихо минув довгий Батіньольський вокзал і проїхав миршаву рівнину від фортифікації до Сени.

Дюруа та дружина його коли-не-коли казали аби-щось і знову дивились у вікно.

Коли проїхали Аньєрський міст, аж зраділи, побачивши річку, а на ній барки, рибалок та гребців. Сонце, могутнє травневе сонце осявало скісним промінням човни й спокійну річку, що немов спинилась, не текла й не вирувала, завмерши в передвечірньому блискові й теплі. Парусник, що розкинув серед річки два великі трикутники, щоб спіймати легесеньке дихання вітру, виглядав величезним птахом, що ось-ось полине.

Дюруа прошепотів:

— Люблю паризькі околиці, а спогади про те, як я їв там рибу, — найкращі в моєму житті.

Вона відповіла:

— А човни! Як гарно пливти по воді, коли сідає сонце.

Потім замовкли, немов не зважувались далі про своє минуле говорити, і сиділи тихо, може, відчуваючи в ту мить ніжну поезію жалю.

Дюруа сів коло дружини, взяв її руку й поволі поцілував:

— Коли вернемось, — сказав він, — то їздитимемо іноді обідати в Шату.

Вона прошепотіла:

— У нас стільки буде роботи, — таким тоном, мов хотіла сказати: "Треба жертвувати приємним для корисного".

Він тримав її руку й стурбовано думав, як же перейти йому до пестощів. Перед недосвідченою дівчиною він не хвилювався б, але, почуваючи в Мадлені хитру й спритну жінку, потрапив у скруту. Боявся видатись їй дурнем, надто несміливим або надто брутальним, надто забарним або надто хапливим.

Він уривчасто стискував їй руку, та вона на його поклик не відповідала. Тоді сказав:

— Мені дуже чудно, що ви — моя дружина.

Вона мов здивувалась:

— Чому це?

— Не знаю. Чудно мені. Хочеться поцілувати вас і дивно, що маю на це право.

Вона спокійно підставила йому щоку, і він поцілував її, як сестрину. І провадив:

— Коли я вперше вас побачив — пам’ятаєте, на обіді, куди запросив мене Форестьє, — то подумав: "Чорт бери, якби мені таку надибати!" І от, це сталося! Надибав.

Вона прошепотіла:

— Це дуже мило.

І дивилась на нього пильно, хитро своїми посмілілими очима.

Він гадав:

"Я надто холодний. Йолоп я. Треба швидше це робити".

І спитав:

— Як ви познайомились із Форестьє?

Вона відповіла визивно й лукаво:

— Хіба ми за тим до Руана їдемо, щоб про нього розмовляти?

Він почервонів:

— Дурень я. Ви мене просто лякаєте.

Це їй сподобалось:

— Я? Невже? Чому?

Він присунувся до неї близенько. Вона скрикнула:

— Ох, гляньте, олень!

Потяг ішов Сен-Жерменським лісом, і вона побачила козулю, що з переляку майнула через дорогу.

Поки вони дивились у розчинене вікно, Дюруа нахилився й припав до її шиї довгим, жагучим поцілунком.

Хвилинку вона не ворушилась, потім підвела голову:

— Мені лоскотно, годі.

Та він не відступався й ніжно торкався закрученими вусами до її білої шкіри, пестив її збудно й захоплено.

Вона відхилилась:

— Годі вже.

Він оповив її, схопив рукою її голову, й повернув до себе, і кинувся на її уста, як яструб на здобич.

Вона борсалася, пручалась, відпихала його. Нарешті звільнилась і сказала:

— Та годі ж!

Він не слухав уже її, цілував жадібними й тремтячими устами, намагаючись повалити на канапу.

Вона через силу визволилась і схопилася на ноги:

— Ну, годі вже, Жорже! Ми ж не діти, можемо й до Руана почекати.

Він сидів, геть червоний, охолоджений цими розважливими словами, потім весело сказав, трохи себе опанувавши:

— Гаразд, я почекаю; тільки й десятка слів сказати не здатний, поки приїдемо. Подумайте, зараз ми тільки в Пуасі.

— Я сама говоритиму, — сказала вона.

Вона спокійно сіла коло нього й почала докладно з’ясовувати, що вони робитимуть, як повернуться. Треба лишити за собою помешкання, де вона з першим чоловіком жила, а Дюруа теж має перебрати собі посаду й платню Форестьє у "Французькому житті".

А втім, вона загодя перед шлюбом їхнім з певністю ділка упорядкувала всі грошові справи подружжя.

Вони побралися з умовою роздільності майна, і всі можливі випадки були передбачені: смерть, розлука, народження одного чи кількох дітей. Дюруа, за його словами, мав чотири тисячі франків, але з них півтори тисячі було позичених. Решту він зібрав за рік, чекаючи зміни у своїй долі. Молода жінка мала сорок тисяч франків, що їх, як казала вона, залишив їй Форестьє.

Згадавши про Шарля, похвалила його:

— Це був дуже ощадливий, дуже акуратний та працьовитий хлопець. Він швидко забагатів би.

Дюруа вже не слухав, зовсім інші думки його турбували.

Часом вона спинялась, поринаючи в інтимні свої міркування, потім провадила:

— Через три-чотири роки ви вільно зможете заробляти від тридцяти до сорока тисяч франків річно. Так як Шарль заробляв би, аби був живий.

Жоржеві набридли всі ці настанови, і він одповів:

— Ми ж не за тим, здається, до Руана їдемо, щоб про нього розмовляти.

Вона, сміючись, ударила його злегка по щоці:

— Ай правда, я зовсім забула.

Він підкреслено тримав руки на колінах, як вихований хлопчик.

— У вас дурнуватий вигляд, — сказала вона.

Він відповів:

— Ви самі накинули мені цю роль, і з неї я не вийду.

Вона спитала:

— Чому?

— Бо ви не тільки вестимете наше господарство, але й керуватимете моєю особою. Та й справді, вам як удові, це личить.

Вона здивувалась:

— Що ви хочете цим сказати?

— Я хочу сказати, що ваше знання має розвіяти мою несвідомість, а ваш досвід заміжньої жінки повинен просвітити мою парубоцьку безневинність, от що!

Вона скрикнула:

— Це вже занадто!

Він відповів:

— Так воно є. Я не знаю жінок, а ви чоловіків знаєте, бо ви — вдова, отже, ви маєте мене виховувати… Сьогодні ввечері або й зараз можете починати, коли захочете.

Вона весело скрикнула:

— О, якщо ви в цьому покладаєтесь на мене!..

Він промовив голосом школяра, що бурмоче лекцію:

— А звісно, покладаюсь. Сподіваюсь навіть, що ви поважну науку мені дасте… за двадцять лекцій… десять початкових… на читання та граматику… десять — на вправи та риторику… Я ж нічогісінько не тямлю.

Це дуже її потішило.

— Дурень ти! — скрикнула вона.

Він провадив:

— Як ти починаєш мене на "ти" називати, то й я за цим прикладом піду і скажу тобі, любове моя, що кохаю тебе дедалі й щомить більше і Руан здається мені дуже далеким!

Він говорив тепер з акторськими інтонаціями та гримасами, і це тішило молоду жінку, звиклу до поводження й жартів літературної богеми.

Вона дивилась на нього збоку й справді на нього любувалась, вагаючись між тим бажанням, що пориває руку до овоча на дереві, та розважливою думкою, що радить обіду почекати й той овоч скуштувати своєчасно.

І сказала, трохи почервонівши від думок, що її змагали:

— Учню мій маленький, повірте моєму досвідові, моєму великому досвідові. Поцілунки у вагоні нічого не варті. Від них нудить.

Потім, ще більше почервонівши, прошепотіла:

— Ніколи не слід жати хліба зеленим.

Він глузливо сміявся, збуджений натяками, що спливали з її гарних уст. Потім перехрестився й губами поворушив, мов молитву шепотівши, та й заявив:

— Віддаюсь під руку святого Антонія, патрона спокуси. Тепер я вже кам’яний.

Ніч тихо падала, обгортаючи прозорою тінню, мов легким покривалом, велике поле, що тяглося праворуч. Потяг біг уздовж Сени, і молоді задивились на річку, що розгорнулась біля колії широкою стрічкою полірованого металу, на червоні відблиски, на плями, що відбивалися з неба, яке горіло пурпуром та вогнем у промінні західного сонця. Блиск цей гаснув помалу, темнішав, сумно никнув. І поле потопало в темряві з лиховісним тремтінням, тим смертельним тремтінням, що раз у раз проходить по землі перед ніччю.

Ця вечірня туга крізь відчинене вікно проходила і в душі, — такі веселі ще допіру, — молодих, що зненацька замовкли.

Вони притиснулись одне до одного й споглядали на конання дня, чудового, ясного травневого дня.

У Манті запалили олійного ліхтарика, і він кинув на сіре сукно оббиття жовте миготюче світло.

Дюруа обійняв дружину за стан і притиснув її до себе. Його гостра жага оберталась у ніжність, у млосну ніжність, у тихе бажання заспокійливих пестощів, тих пестощів, якими присипляють дитину.

Він тихо шепнув:

— Я тебе дуже любитиму, моя маленька Мад.

Ніжність його голосу зворушила молоду жінку, озвалась у її тілі коротким дрожем, і вона простягла йому уста, нахилившись над ним, бо він притиснувся щокою до її теплих грудей.

Це був довгий, мовчазний та глибокий поцілунок, потім раптовий рух, грубе й нестямне сплетіння тіл, коротка, задихана боротьба, шалене й незграбне злиття. Потім вони зостались в обіймах, трохи розчаровані обоє, стомлені й мляві, аж поки паротяг не засвистів перед зупинкою.

Вона сказала, пригладжуючи пальцями розпатлане на скронях волосся:

— По-дурному це. Дітваки ми.

Але він поцілував їй руки, перебираючи одну по одній з гарячковою хапливістю, і відповів:

— Я божествлю тебе, маленька Мад.

До Руана вони майже не ворушились, притиснувшись щокою до щоки, втупивши очі в ніч за вікном, де часом пропливало світло по будинках, і марили, задоволені своєю близькістю й дедалі пристрасніш чекаючи інтимніших та вільніших обіймів.

Спинились вони в готелі, що вікнами виходив на пристань, і, нашвидку повечерявши, вклалися в ліжко. Другого дня покоївка розбудила їх о восьмій.

Коли вони випили по чашці чаю, поставленого їм на нічний столик, Дюруа глянув на дружину в щасливому пориві людини, що допіру знайшла скарб, схопив її в обійми і бубонів:

— Моя маленька Мад, я почуваю, що люблю тебе дуже… дуже…

Вона усміхалась довірливою й задоволеною усмішкою й прошепотіла, і собі його цілуючи:

— І я теж… мабуть.

Але відвідини батьків непокоїли його. Не раз уже він свою дружину попереджав, підготовлював її, намовляв. Та все йому здавалось замало.

— Ти ж знаєш, — почав він знову, — це селяни, справжні селяни, а не опереткові.

Вона сміялась:

— Та знаю, ти вже досить мені про це казав. Ну, вставай і мені дай устати.

Він скочив з ліжка і, взуваючись, провадив:

— Там нам незручно буде, дуже незручно. В моїй кімнаті є тільки старе ліжко з сінником. У Каптеле перини не водяться.

Вона мов зраділа:

— Тим краще. Так гарно кепсько спати… коло… коло… тебе… і прокинутись від півнячого співу.

Вона наділа пеньюар, великий пеньюар з білої фланелі, і Дюруа його зразу ж пізнав. Йому стало прикро. Чому? Він знав, що дружина його має цілий десяток такого ранкового вбрання. Та хіба ж не могла вона свого хустя знищити й купити нове! О дарма, йому хотілося б, щоб її хатня одежа, щоб нічна білизна, любовна білизна не була та сама, що й з іншим. Йому здавалось, що м’яка й тепла тканина зберегла щось від обіймів Форестьє.

Він підійшов до вікна й закурив.

Вигляд порту, широкої річки, вкритої легкими щогловими суднами та кремезними пароплавами, що їх з грюкотом розвантажували по набережжі верткі машини, схвилював його, хоч і не вперше він це побачив. І він скрикнув:

— Чорт, як же гарно!

Мадлена підбігла, поклала руки чоловікові на плече і, віддано схилившись до нього, стояла захоплена й зворушена. Приказувала:

— Ох, як гарно! Я й не знала, що на річці так багато кораблів буває.

Через годину вони виїхали, бо мали снідати в батьків, яких попередили кілька днів тому. Іржавий відкритий екіпаж, що їх віз, брязкотів, як купа мідного посуду. Вони проїхали довгий миршавенький бульвар, потім луки, де текла річка, потім почали виїздити на горба.

Стомлена Мадлена задрімала під гарячими пестощами сонця, що ніжно гріло її в кутку старого екіпажа, мов лежала вона в теплій купелі світла та степового повітря.

Чоловік розбудив її.

— Подивись, — мовив він.

Виїхавши на дві третини узбіччя, вони спинились у місцевості, куди всіх возили мандрівників, бо вона славилася своєю мальовничістю.

Внизу лежала безмежна, довга й широка долина, де з краю в край бігла ясна струмиста ріка. Вдалині вона помережена була безліччю острівців, потім гнулась коліном і перетинала Руан. На правому березі стояло місто, оповите прозорим ранковим туманом, з блискучими від сонця дахами, з тисяччею легеньких дзвініць, шпилястих, та отятих, та різьблених, як велетенське безділля, чотирикутними й круглими вежами, увінчаними геральдичними коронами, з баштами, верхами та безліччю готичних бань, що над ними височилась гостра стріла собору, дивовижна бронзова голка, бридка, чудернацька й потворна, найвища в усьому світі.

А навпроти, по другий бік річки, стояли тонкі, круглі й стовщені на вершечку заводські димарі у великому передмісті Сен-Север.

Численніші за свої сестри-дзвініці, вони аж у далечінь полів ішли струнками цегляними колонами й дихали в синє небо чорним вугільним димом.

Найбільший з усіх, як Хеопсова піраміда заввишки, друга з високостей, створених людською працею, майже рівний із гордою кумою своєю — стрілою собору, величезний паровий смок "Блискавка" здавався королем серед роботящого й димучого заводського племені, як і сусідка його — королевою гостроверхого збіговиська храмів.

Ген за робітничим селищем стояв ялиновий ліс, і Сена, пройшовши між двома мостами, бігла далі вздовж горбастого берега, що поріс лісом угорі й показував де-не-де біле каміння свого кістяка, потім зникала на обрії, ще раз накресливши довгу округлу дугу. Туди й сюди по річці йшли пароплави з муху завбільшки і, пихкаючи густим димом, волокли на буксирі баржі. Острівці тяглися понад водою одне за одним або розсувались далеко, як нерівні зерна зелених чоток.

Візник чекав, поки подорожники налюбуються вдосталь. З досвіду він знав, скільки триває захоплення в мандрівників різних верств.

Та коли рушив далі, Дюруа раптом постеріг за кілька сот метрів двох старих, що навпроти йшли, і скочив з екіпажа, крикнувши:

— Це вони! Пізнаю їх.

Двоє селян, чоловік та жінка, йшли нерівно, хитаючись, і штовхались іноді плечима. Чоловік був присадкуватий, кремезний, червоновидий, трохи череватий, але бадьорий, незважаючи на свій вік; жінка висока, суха, зігнута, сумовита, справжня жінка-хліборобка, що працювала з

дитинства й ніколи не сміялась, тимчасом як чоловік розважався собі, випиваючи з одвідувачами.

Мадлена теж з екіпажа зійшла й дивилась на цих бідолах, згнітивши серце, із смутком, якого зовсім не сподівалась. Вони не пізнали свого сина, оцього красного пана, й ніколи не догадалися б, що ця вродлива пані у світлій сукні — їхня невістка.

Вони мовчки й швидко йшли назустріч сподіваній дитині, не дивлячись на городян, що за ними їхав екіпаж.

Ось порівнялись, Жорж крикнув сміючись:

— Добридень, татусю Дюруа!

Вони обоє раптом спинились, спочатку спантеличені, потім розгублені з великого дива. Стара перша стямилась і пробубоніла, не сходячи з місця:

— Це ти, синочку?

Молодик відповів:

— Авжеж що я, матусю Дюруа! — і підійшовши, поцілував її в обидві щоки міцним синівським поцілунком. Потім потерся об скроні батька, що скинув свого руанського модного кашкета — чорного, шовкового, дуже високого, як у різників.

Потім Жорж заявив:

— Оце моя жінка.

І селюки глянули на Мадлену. Глянули на неї, як на диво, з турботним страхом, поєднаним у батька з ухвальним задоволенням, а в матері — з ревнивою ворожістю.

Чоловік, життєрадісний з природи, та ще й повеселілий од випитої горілки й солодкого сидру, осмілів і, лукаво підморгнувши, спитав:

— І поцілувати все-таки можна?

Син відповів:

— А чого ж?

І Мадлена ніяково підставила щоки під гучні поцілунки селянина, що потім витер губи долонею.

Стара й собі поцілувала невістку стримано й вороже. Ні, не така це невістка, як вона мріяла, — повна та свіжа фермерка, як яблуко, червона й дебела, як племінна лошиця. А пані ця шарпаною виглядала зі своїми брижами та запахом мускуса. Бо всі пахощі про неї мускусом тхнули.

І всі рушили за екіпажем, що віз речі молодого подружжя.

Старий узяв сина за руку й, затримавши його, цікаво спитав:

— Ну, а діла ж як?

— Дуже добре.

— То й гаразд! А скажи, жінка твоя з посагом?

Жорж відповів:

— Сорок тисяч франків.

Батько тихенько й захоплено свиснув та тільки й зміг пробурмотіти: "Трясця твоїй матері!" — так схвилювала його ця сума. Потім додав поважно й переконано:

— Сто чортів, це гарна жінка.

Бо і йому вона здавалась до смаку. А він колись за знавця славився.

Мадлена з матір’ю йшли мовчки. Чоловіки наздогнали їх.

Прийшли в село, маленьке село, вздовж шляху вишикуване, де з обох боків було по десятку хат — міщанських будиночків та селянських мазанок, перші цегляні, другі глиняні, ті під соломою, ті під черепицею. Шинок дядька Дюруа "На доброму місці" — лихенький домок з мезоніном — стояв край села, ліворуч. Над дверима за старовинним звичаєм висіла соснова гілка на знак того, що спраглі можуть заходити.

Сніданок накрито в залі на двох зсунутих столах, застелених двома серветками. Сусідка, що прийшла в поміч господині, глибоко вклонилася, побачивши таку прегарну паню, а пізнавши Жоржа, скрикнула:

— Господи Ісусе, це ти, хлоп’ятко?

Він весело відповів:

— Авжеж що я, тітко Брюлен!

І зразу ж поцілував її, як цілував і батьків. Потім звернувся до дружини:

— Ходімо до нашої кімнати, — сказав він, — капелюха знімеш.

Він повів її дверима праворуч до холодної білої кімнати з кам’яною підлогою та вапнованими стінами, де стояло його ліжко з полотняними завісами. Розп’яття на кропильниці й дві кольорові картини — Поль та Віржині{27} під синьою пальмою і Наполеон на жовтому коні — були єдиними оздобами в цьому чистенькому й похмурому помешканні.

На самоті він поцілував Мадлену:

— Добридень, Мад! Я дуже радий, що побачив старих. У Парижі про них не думаєш, а коли зійдешся, все-таки приємно.

Та батько кричав, стукаючи кулаком у перетинку:

— Швидше, швидше, суп прохолоне!

Треба було сідати до столу.

Це був довгий селянський сніданок з багатьох страв, без ладу поданих — ковбаса після баранини, яєчня після ковбаси. Батько Дюруа, звеселівши від сидру та кількох шклянок вина, відкрив фонтан красномовства, який про великі свята зберігав, розказував масні й брудненькі анекдоти, що з його приятелями, мовляв, сталися. Дюруа знав їх усі, але сміявся, сп’янівши від рідного повітря, захоплений питомою любов’ю до батьківщини, до знайомих з дитинства місць, усіма почуттями, всіма спогадами, всім колишнім, дрібницями — покарбованими деревами, кривим стільцем, що якусь подію нагадував, — паруванням землі, пахощами смоли та дерев, що з сусіднього лісу віяли, духом житла, вогкості та гною.

Стара Дюруа весь час сумно та суворо мовчала й стежила поглядом за невісткою, почуваючи ненависть у серці, ненависть старої робітниці з усохлими пальцями та понівеченим від тяжкої праці тілом до цієї міської жінки, що нагонила на неї відразу, мов щось прокляте, ганебне, мов нечиста істота, для неробства та гріха створена. Раз у раз вона

схоплювалась з місця то страву принести, то налити шклянки жовтого кислого вина з карафки або з пляшок червонястого, пінявого, підсолодженого сидру, що висаджував затички, як шипучий лимонад.

Мадлена нічого не їла, нічого не казала, сиділа сумна із звичайною застиглою на устах усмішкою, тільки похмурою й покірною. Вона була розчарована, пригнічена. Чому? Сама ж хотіла приїхати. Знала, що їде до селян, простих селян. Як же могла їх омріяти вона, до мрій звичайно не охоча?

Хіба вона знала це? Хіба жінки не уявляють собі все кращим, ніж воно справді є? Чи здалека вони поетичнішими здавались? Ні, але, може, освіченішими, шляхетнішими, привітнішими.

А втім, вона ж зовсім не сподівалась бачити їх вишуканими, як у романах. Чому ж вони шокували її безліччю непомітних дрібниць, безліччю незначних грубощів, навіть самою своєю мужицькою вдачею, своїми словами, рухами й веселощами?

Вона пригадала свою матір, що про неї ніколи нікому не говорила, вчительку, виховану в Сен-Дені, яку звів хтось і яка від злиднів померла, коли Мадлені було дванадцять років. Якийсь невідомий подбав, щоб дівчинку виховали. Мабуть, батько? Хто він був? Його вона напевно не знала, хоч і мала невиразні здогади.

Сніданок ніяк не кінчався. Почали сходитись одвідувачі, потискували руку батькові Дюруа, скрикували, побачивши сина, та лукаво підморгували, поглядаючи на молоду жінку; це означало: "Матері його біс, яка ж гарна краля в Жоржа Дюруа!"

Інші, не такі знайомі, сідали коло дерев’яних столів і гукали: "Літр!", "Шклянку!", "Дві чарки коньяку! Келишок рапайлю!" І починали грати в доміно, голосно брязкаючи маленькими чорно-білими костяшками.

Стара Дюруа весь час метушилась, похмуро слугувала одвідувачам, гроші від них брала й витирала столи краєм синього фартуха.

Дим від люльок та дешевих цигар застилав кімнату. Мадлена почала кашляти й спитала:

— Може, вийдемо? Я вже не можу.

Але сніданок ще не скінчився. Старий Дюруа був невдоволений. Тоді вона встала й сіла коло дверей, що на вулицю, чекаючи, поки свекор та чоловік доп’ють свою каву з коньяком.

Незабаром Жорж підійшов до неї:

— Хочеш прогулятись до Сени? — спитав він.

Вона радісно погодилась:

— Атож! Ходімо.

Вони зійшли з гори, найняли в Круасе човна й решту дня катались коло острова під вербами, дрімаючи в ніжній весняній тепліні, заколисані легкими хвилями річки.

Вернулись вони смерком.

Вечеряти при свічці було Мадлені ще сутужніше, ніж снідати. Батько Дюруа, добре вже підпивши, сидів мовчки. Мати виглядала так само похмуро.

Бліде світло клало на сірі стіни тіні від голів з величезними носами та надмірними рухами. Як тільки хто повертався в профіль до жовтого тремтячого світла, на стіні миттю виростала велетенська рука, підносила

виделку до рота, на вила подібну, і слідом за тим, як паща в страхіття, роззявлявся рот.

Коли повечеряли, Мадлена вивела чоловіка на вулицю, аби не лишитись у темній кімнаті, де тхнуло старими люльками та розлитим питвом. Надворі він сказав:

— Ти вже нудишся.

Вона почала заперечувати. Він спитав її:

— Ні. Я добре бачу. Коли хочеш, то завтра поїдемо.

Вона прошепотіла:

— Так. Дуже хочу.

Вони тихенько йшли вперед. Стояла ніч, і в ніжній глибокій темряві її вчувалось безліч тихих шелестів, шерехів та зітхань. Вони ступили на вузьку алею під височенними деревами між двох густих хащ.

Вона спитала:

— Де ми?

Він відповів:

— У лісі.

— Він великий?

— Дуже великий, з найбільших у Франції.

Дух землі, дерев, моху, ті свіжі і старі пахощі густого лісу, де соковитість бруньок мішається з пліснявою мертвої трави, здавалось, спали в цій алеї. Підвівши голову, Мадлена побачила зірки між верховіттям, і хоч вітер не ворушив дерев, відчула круг себе тріпотіння цього листяного океану.

Чудний дрож пройшов їй по тілу й озвався в душі; невиразна туга згнітила їй серце. Чому? Вона не розуміла. Але здавалось їй, ніби їй звідусіль загрожувала небезпека, ніби вона загублена, потоплена, всіма покинута, сама, сама на світі під цим живим склепінням, що вгорі тремтіло.

Вона шепнула:

— Мені страшно. Ходім додому.

— Гаразд, ходімо.

— А… в Париж виїдемо завтра?

— Так, завтра.

— Завтра вранці?

— Завтра вранці, коли хочеш.

Вони вернулись. Старі вже полягали. Вона спала кепсько, раз у раз прокидаючись від незвиклих сільських шелестів, криків сови, рохкання свині, замкненої поруч у хлівці, та північного співу, що лунав від півночі.

Вона встала й зібралась у дорогу вдосвіта.

Коли Жорж об’явив батькам, що зараз їде, їх мов уразило; потім вони зрозуміли, чиє це бажання.

Батько просто спитав:

— Чи скоро ж з тобою побачимось?

— Звичайно. Цим літом.

— Ну, то й добро.

Стара пробурчала:

— Бажаю, щоб тобі жалкувати не довелося.

Він подарував їм двісті франків, щоб їхнє невдоволення притишити, і, коли о десятій годині під’їхав екіпаж, по якого хлопця посилали, молоде подружжя розцілувалось із старими селюками та й рушило.

— Бачиш, — сказав він, — я попереджав тебе. Не варт було мені знайомити тебе з паном та панією Дю Руа де Кантель, моїми батьками.

Вона теж засміялась і відповіла:

— Тепер я зачарована. Це славні люди, і я починаю їх дуже любити. Пришлю їм з Парижа гостинці.

Потім прошепотіла:

— Дю Руа де Кантель… Побачиш, ніхто не здивується з наших запросних карток. Будемо розповідати, що прожили тиждень у маєткові твоїх батьків.

І схилившись, поцілувала йому кінчик вуса:

— Добридень, Жо!

— Добридень, Мад, — відповів він, обнімаючи її за стан.

Ген у глибині долини видніла велика річка, срібною стрічкою покручена під ранковим сонцем, і всі фабричні комини, що дихали в небо вугляними хмарами, і всі шпилясті дзвіниці над старим містом.

II

Тому два дні подружжя Дю Руа вернулись до Парижа, і журналіст знову обійняв свою колишню посаду, чекаючи того часу, коли покине хроніку й остаточно перейме обов’язки Форестьє та присвятить цілком себе політиці.

Цього вечора він весело йшов обідати на помешкання свого попередника з палким бажанням зразу ж поцілувати дружину, що під її чар та владу він непомітно підпадав. Проходячи повз квіткарню внизу вулицею Нотр-Дам-де-Льорет, йому на думку спало купити Мадлені букета, і він вибрав великий пук ледве розквітлих троянд, пук запашних бутонів.

На кожному помістку своїх нових сходів він прихильно поглядав у дзеркало і все згадував, як він заходив до цього будинку вперше.

Він подзвонив, бо забув ключа, і йому відчинив той самий лакей, якого він з жінчиної поради в себе залишив.

Жорж спитав:

— Пані вернулась?

— Так, пане.

Але коли через їдальню проходив, дуже здивувався, побачивши на столі три накриття; а піднявши портьєру до вітальні, побачив і Мадлену, що ставила у вазу на коминкові пук троянд, зовсім на його букет подібний. Йому стало прикро, неприємно, немов у нього вкрали його думку, сподіванки й усю втіху, якої він чекав.

Увійшовши, він спитав:

— Ти когось запросила?

Вона відповіла, не обертаючись, заклопотана своїми квітками:

— Так і ні. Сьогодні прийде мій давній приятель, граф де Водрек, він завжди обідає в нас понеділками.

Жорж промурмотів:

— А, дуже добре!

Він стояв позад неї з букетом у руці і не знав, чи сховати його, чи викинути. А проте сказав:

— Глянь, я приніс тобі троянд!

Вона раптом обернулась, сяючи усмішкою, і скрикнула:

— Ах, як мило, що ти подумав про це!

І простягла йому руки й уста так щиро й радісно, що він розважився.

Вона взяла квіти, понюхала їх і жваво, мов зраділа дитина, поставила їх у порожню вазу проти першої. Потім прошепотіла, любуючись:

— Яка я рада! Тепер увесь коминок у мене заквітчаний.

І переконано додала:

— Знаєш, Водрек чудовий, ти зразу заприятелюєш із ним.

Ось подзвонив і граф. Він увійшов спокійно, невимушено, мов додому. Чемно поцілувавши пальці молодої жінки, він обернувся до чоловіка й дружньо подав йому руку.

— Як ся маєте, любий Дю Руа?

Не було вже в нього колишнього гордого та пихуватого вигляду — поводився він приязно, немов підкреслював, що становище змінилось. Здивований журналіст теж силкувався привітно відповісти на його запобіжність. Через п’ять хвилин вони себе так почували, ніби знайомі були й приятелювали вже років з десять.

Тоді Мадлена, сяючи обличчям, сказала їм:

— Покидаю вас. Мені треба до кухні навідатись.

І вийшла під пильним поглядом обох чоловіків. Коли вернулась, вони розмовляли про театр з приводу нової п’єси, і думки їхні так збігались, що в очах їм блищала вже раптова приязнь від викриття цілковитого однодумства.

Обід був чудовий, дуже інтимний та сердечний, і граф сидів увечері допізна — так добре почував себе в домі, в товаристві цього любого молодого подружжя.

Коли він пішов, Мадлена сказала чоловікові:

— Правда ж, він чарівний? Від ближчого знайомства він тільки виграє. Оце гарний друг, певний, відданий, вірний. Ах! Без нього…

Вона своєї думки не кінчила, і Жорж відповів:

— Так, він дуже приємний. Гадаю, ми з ним близько зійдемося.

Але вона зразу сказала:

— Знаєш, нам ще треба попрацювати перед сном. У мене не було часу поговорити з тобою про це перед обідом, бо Водрек зразу прийшов. Сьогодні я дізналася, що в Марокко сталися важливі події. Відомості дав мені депутат Лярош-Матьє, майбутній міністр. Треба написати велику, сенсаційну статтю. Маю факти й цифри. Негайно мусимо братись до роботи. Стривай, лампу бери.

Він узяв лампу, й вони пішли до робочого кабінету.

Ті самі книжки стояли рядками в книжковій шафі, а згори на ній красувалось три вази, що Форестьє купив у Жуанській затоці напередодні смерті. Під столом хутровий небіжчиків килимок чекав ніг Дю Руа, що, сівши, взяв ручку слонової кості, трохи погризену з кінця зубами його попередника.

Мадлена сперлась ліктем на коминок, закурила цигарку й почала розповідати новини, потім виклала свої думки та план майбутньої статті.

Він слухав її уважно, весь час роблячи нотатки, і, коли вона кінчила, висловив свій погляд на це питання, поширив його та й собі розвинув план, але вже не одної статті, а цілої кампанії проти теперішнього міністерства. З цього нападу й слід починати. Дружина його перестала

курити, так зацікавилась вона, так далеко й широко бачила, йдучи за Жоржевими думками.

Часом вона шепотіла:

— Так… так… Дуже добре… Чудово… Дуже міцно…

Коли він і собі висловився, вона сказала:

— Тепер пишімо.

Але починати йому завжди було важко, і він насилу добирав слів. Тоді вона тихо підійшла, схилилась йому на плече й почала пошепки підказувати йому на вухо речення.

Іноді вона вагалась і питала:

— Чи це ти хочеш сказати?

Він відповідав:

— Саме це.

Гострими, отруйними жіночими стрілами разила вона голову ради міністрів, глузувала і з його політики так дотепно, що викликала сміх і разом з тим дивувала правдивістю зауважень.

Дю Руа часом прикидав кілька рядків, що надавали її наскокам глибини та завзяття. Крім того, він володів мистецтвом зрадницьких натяків, до яких у хроніці руку наважив, і, коли якийсь факт, що Мадлена за певний подавала, здавався йому сумнівним або малоймовірним, тоді він уміло натякав на нього, давав його на розум ще яскравіш, ніж коли б просто його потвердив.

Коли статтю кінчили, Жорж урочисто прочитав її вголос. Вони одностайно визнали її за чудову й усміхались зачаровано і здивовано, мов тільки зараз оцінили одне одного. Дивились одне одному в вічі, схвильовані від захвату та зворушення, і палко поцілувалися в пориві любові, що з душі перекинулась у тіло.

Дю Руа взяв лампу:

— А тепер спатки, — мовив він, палаючи очима.

Вона відповіла:

— Ідіть уперед, пане мій, бо ви освітлюєте шлях.

Ідучи за ним до спальні, вона лоскотала йому ручкою шию між коміром та волоссям і так підганяла його, бо лоскоту він боявся.

Стаття з’явилась за підписом Жоржа Дю Руа де Кантель і наробила великого шелесту. В палаті схвилювались. Пан Вальтер привітав автора й доручив йому політичну редакцію "Французького життя". Хроніка знову перейшла до Буаренара.

Тоді в газеті почалася вправна й шалена кампанія проти міністерства. Цю полеміку, завжди спритну й фактами підперту, то іронічну, то поважну, часом глузливу, часом дошкульну, — проваджено так певно й невідступно, аж усі дивувались. Інші часописи раз у раз цитували "Французьке життя", наводили з нього великі витяги, а члени уряду дошукувались, чи не можна через поліцію рота замазати цьому невідомому й запеклому ворогові.

Дюруа ставав славетний у політичних колах. По ручканнях та уклонах на вулиці він бачив, як зростає його вплив. Але дружина вражала й захоплювала його гнучкістю свого розуму, своєю незвичайною поінформованістю та кількістю своїх знайомств.

Раз у раз здибував він у вітальні, коли додому вертався, якогось сенатора, депутата, суддю, генерала, що поводилися з Мадленою, мов з давньою приятелькою, поважно й по-товариському. Де вона з ними познайомилася? У світі, казала вона. Але як змогла добитись їхньої довіри та приязні? Цього він не розумів.

"З неї був би чудовий дипломат", — думав він.

Часто вона спізнювалась на обід, приходила задихана, червона, тремтяча й казала, ще й вуалі не скинувши:

— Маю сьогодні дещо. Уяви собі, міністр юстиції оце призначив двох суддів, що брали участь у мішаних комісіях. Ми дамо чосу, буде він знати.

І давали міністрові чосу кілька днів поспіль. Депутат Ляpош-Матьє, який обідав на вулиці Фонтен щовівторка, після графа де Водрека, міцно потискував подружжю руку, виявляючи надзвичайну радість. Раз у раз він приказував:

— Чорт, яка ж кампанія! Та хіба ж після цього ми не виграємо?

Він справді надіявся підцупити портфель міністра чужоземних справ, що на нього давно накинув оком.

Це був один з тих політичних в’юнів, що не мають ні переконань, ні великих здібностей, ні сміливості, ні серйозного знання, — адвокат з якогось закутня, провінціальний фертик, що додержував хитрої рівноваги між крайніми партіями, — щось ніби республіканський єзуїт або ліберальний гриб непевної породи, яких сотні виростають на гної всенародного голосування.

Через свій сільський макіавеллізм він висунувся серед товаришів, серед різночинців та невдах, з яких виходять депутати. Він був досить вихований, досить коректний, досить незмушений, досить приємний, щоб

висунутись. Мав успіх у світі, в різномасному, каламутному й малоподібному товаристві високих урядовців, що випадково випливали на поверхню.

Скрізь про нього казали: "Лярош буде міністром", а сам він у це вірив ще глибше від інших.

Він був один із головних акціонерів газети пана Вальтера, його близький товариш і спільник у багатьох фінансових справах.

Дю Руа підтримував його з довірою і невиразними надіями на майбутнє. А втім, він тільки провадив далі справу Форестьє, якому Лярош-Матьє пообіцяв хреста, коли настане день перемоги. Нагорода прикрасить груди нового чоловіка Мадлени, та й усе. Зрештою, нічого не змінилось.

Було це так очевидно, що товариші Дю Руа вигадали на нього дотеп і доводили його до сказу.

Охрестили його "Форестьє".

Тільки-но заходив він до редакції, хтось кричав:

— Слухай, Форестьє!

Він прикидався, що не чує, й шукав листи в скриньці.

А жартун кричав уже голосніше:

— Чуєш, Форестьє!

Дехто стримано сміявся.

Дю Руа йшов до кабінету редактора, але співробітник зупинив його:

— Ой вибач! Це я до тебе звертався. Як прикро, що я плутаю тебе раз у раз із бідолашним Шарлем. Мабуть, це тому, що твої і його статті страшенно подібні. Всі помиляються.

Дю Руа нічого не відповідав, але казився, і глухий гнів зароджувався у ньому на небіжчика.

Сам пан Вальтер заявив, коли хтось здивувався на подібність зворотів і духу статей нового політичного редактора та його попередника:

— Так, це Форестьє, але міцніший, запальніший, мужніший.

Іншим разом Дю Руа випадково розчинив шафу й побачив, що більбоке небіжчика пов’язані жалібним крепом, а його власна, та, що він вправлявся з нею під проводом Сен-Потена, — прикрашена рожевою стрічкою. Всі вони стояли на тій самій полиці за розміром, а на картці коло них, як у музеї, написано: "Давня колекція Форестьє та К°. Наступник — Форестьє Дю Руа. Патентовано. Вироби міцні, до вжитку придатні в усяких обставинах, навіть у подорожі".

Він спокійно зачинив шафу й промовив голосно, щоб почули:

— Скрізь є дурні та заздрісники.

Але був ущерблений на гордощах, ущерблений на самолюбстві, на дражливому самолюбстві та гордощах письменника, що з них походить нервова, завжди нашорошена дражливість, однаково властива й репортерові, й геніальному поетові.

Слово "Форестьє" різало йому вухо; він боявся почути його і червонів, коли чув.

Для нього це ім’я було дошкульним глумом, ба більше, як глумом, — майже образою. Воно кричало йому: "Це твоя жінка працює за тебе, як працювала й за першого. Без неї ти — ніщо".

Він охоче припускав, що Форестьє без Мадлени ніщо, але щоб він — це вже даруйте.

І вдома ці муки тривали. Тепер усе помешкання нагадувало йому про мертвого, вся обстава, все безділля, все, до чого він торкався. Перший час він зовсім про це не думав, але дотеп товаришів завдавав йому рани, що її непомітні досі дрібниці тепер ятрили.

Тільки брав тепер щось, так і здавалось йому, що й Шарлева рука до того торкається. Він бачив і вживав тільки те, що колись небіжчикові служило, те, що небіжчик купив, любив і посідав. І Жоржа починала дратувати навіть думка про колишні відносини його приятеля з дружиною.

Душевне обурення його самого дивувало, він не розумів його й думав: "Що це в біса воно сталося? Не ревную ж я Мадлену до її друзів. Ніколи не турбуюсь тим, що вона робить, ходить і приходить вона, коли знає, але спогад про тварюку Шарля бісить мене".

Він додавав у думках: "Зрештою, він йолоп був; певно, це й ображає мене. Мені прикро, що Мадлена могла віддатись за такого дурня".

І раз у раз приказував сам собі: "Як могла ця жінка хоч на мить захопитись таким гевалом!?"

І його злосливість більшала щодня від безлічі незначних дрібниць, що штихали його, мов голкою, від невідступного спогаду про небіжчика, що бринів у словах лакея та покоївки.

Дю Руа любив солодке.

— Чого в нас солодкого на обід немає? — спитав він якось увечері. — Ти ніколи його не замовляєш.

Молода жінка весело відповіла:

— Правда, я й забуваю. Бо Шарль солодкого зовсім не терпів…

— Знаєш, Шарль починає обридати мені, — уже не стримуючи своєї злості, урвав він її. — Завжди тільки й чути: Шарль, Шарль, Шарль любив це, Шарль любив те. Шарль подох, і дайте йому спокій.

Мадлена спантеличено дивилась на чоловіка, не розуміючи цього раптового гніву. Потім, бувши спритна, почасти догадалась, що в ньому робиться, догадалась про те повільне діяння ревнощів, які більшали щомить від кожного нагадування про небіжчика.

Може, це видалось їй дитинністю, але полестило їй, і вона нічого не відповіла.

Він сам на себе гнівався за цей спалах, якого не зміг стримати. Але того ж вечора, коли вони сіли писати назавтра статтю, він заплутався ногами в килимкові. Поборсавшись, він підкинув його ногою й спитав сміючись:

— Мабуть, у Шарля завжди лапи мерзли?

Вона теж засміялась і відповіла:

— О, він страшенно боявся застудитись; груди в нього були слабі.

Дюруа злісно відмовив:

— Він і довів це. — Потім чемно додав: — На щастя для мене.

І поцілував дружині руку.

Але лягаючи спати, він знову спитав, бо та думка не давала йому спокою:

— А ковпака Шарль не надівав, щоб застерегтись від протягу?

Вона не образилась на жарт і відповіла:

— Ні, тільки голову хусткою пов’язував.

Жорж знизав плечима й промовив зневажливо й згорда:

— От блазень!

Відтоді Шарль став для нього постійною темою до розмови. Він говорив про нього при кожній нагоді й називав його не інакше, як "бідолаха Шарль" з виглядом безмежного жалю.

І коли вертався з редакції, де його кілька разів ім’ям Форестьє називали, мстився глузливими кпинами над мертвим у глибині його домовини. Пригадував його хиби, смішності, чудноти, перераховував їх з утіхою, поглиблював та прибільшував їх, немов хотів перебороти в дружининому серці всяке почуття до страшного суперника.

Він питав:

— Скажи, Мад, пригадуєш той день, коли той бевзь Форестьє доводив нам, що товсті чоловіки міцніші за худих?

Потім він схотів дізнатись про небіжчика різних інтимних і таємних подробиць, що їх молода жінка, ніяковіючи, відмовлялась казати. Але він обстоював, домагався.

— Ну, слухай, розкажи ж мені про це. Він, певно, кумедний був тоді.

Вона шепотіла самими губами:

— Та дай йому, нарешті, спокій.

Він не вгамовувався:

— Ні, скажи! Певно, він незграбний був у ліжкові, мурло!

А кінчав завжди висновком:

— Тварюка ж він був!

Якось увечері наприкінці червня, коли він курив коло вікна, йому спало на думку просвіжитися на повітрі від вечірньої задухи. Він спитав:

— Моя маленька Мад, хочеш поїхати до Лісу?

— Залюбки.

Вони взяли відкритого екіпажа й поїхали на Єлісейські Поля, потім до Булонського Лісу. Стояла безвітряна ніч, та задушлива ніч, коли розпечене паризьке повітря входить у груди гарячою парою. Під деревами сунула ціла валка екіпажів із закоханими. Вони їхали одне за одним без упину.

Жорж та Мадлена тішились, роздивляючись на пригорнуті пари, що у фіакрах проїздили, — жінки у світлих сукнях, чоловіки — в чорному. Це був безмежний потік коханців, що котився по Лісу під зоряним пекучим небом. Чути було тільки глухий стукіт коліс по землі. Вони пливли й пливли попарно в кожному екіпажі, злігши на подушки, мовчазні, притиснувшись одне до одного, поринувши в марево бажання, тремтячи

від сподіванки близьких обіймів. Гарячий морок, здавалось, був насичений поцілунками. Повітря важчало, ще задушливіше ставало від кохання, що в ньому буяло, від розлитої в ньому тваринної жаги. Всі ці спаровані люди, сп’янілі від однієї думки, від одного запалу, ширили навколо гарячку. Всі ці колісниці кохання, що над ними пестощі витали, лишали по собі якийсь чуттєвий подих, ніжний і хвилюючий.

Жорж та Мадлена теж піддалися цій любовній млості. Вони ніжно й мовчки побрались за руки, розімлілі від духоти, охоплені хвилюванням.

Коли доїхали до повороту біля фортифікацій, то поцілувались, і вона ніяково трохи пробурмотіла:

— Ми знову пустуємо, як по дорозі до Руана.

Суцільний потік екіпажів поділився при в’їзді в пущу. На дорозі Озер, якою подружжя поїхало, їх трохи порідшало, але густа темрява дерев, повітря, оживлене шелестом листу та вогкістю струмків, що під гіллям дзюрчали, свіжина широкої нічної простороні, заквітчаної зірками, надавало тут поцілункам ще глибшого чару, оповивало їх ще таємнішим мороком. Жорж прошепотів:

— О, моя маленька Мад!

І пригорнув її до себе. Вона сказала:

— Пригадуєш, у нашому лісі — як там моторошно було. Мені здавалось, що в ньому повно страхіть і що кінця йому немає. А тут чудово. Почуваєш пестощі в повітрі й добре знаєш, що по той бік його — Севр.

Він відповів:

— О, в нашому лісі тільки олені, лисиці, кози та кабани й де-не-де — хатка лісника.

Це слово, ім’я мерця[4], що спливло з його уст, так Жоржа вразило, немов хто крикнув його з гущавини, і він раптом замовк, знову відчувши ту дивну й настирливу прикрість, те ревниве, гризуче, непереможне дратування, що з якогось часу псувало йому життя.

Через хвилинку він спитав:

— Ти їздила сюди увечері з Шарлем?

Вона відповіла:

— Їздила, і навіть часто.

І зненацька його охопило бажання вернутись додому, нервове бажання, що згнітило йому серце. Але образ Форестьє вроївся йому в душу, опанував її, здушив. Він тільки про нього міг думати та розмовляти.

Він спитав із лихим притиском:

— Скажи, Мад…

— Що, друже?

— Чи наставляла ти роги бідоласі Шарлеві?

Вона зневажливо відповіла:

— Який ти дурний робишся із своїм чіплянням.

Але він своєї думки не кидався.

— Слухай, моя маленька Мад, будь щира, признайся! Скажи, наставляла йому роги? Признайся, що наставляла?

Вона мовчала, вражена цим словом, як і всі жінки.

Він уперто вів:

— Чорт, його голова так рогів і просила. А так, так! Мені дуже приємно було б знати, що Форестьє роги мав. От іще одоробло!

Він почував, що вона посміхається, може, пригадуючи щось, і напосідав:

— Та скажи ж! Чи тобі важко? Навпаки, дуже смішно, якби ти призналась мені, що дурила його, саме мені якби призналась.

Він справді тремтів від сподіванки й надії, що цей Шарль, гидкий Шарль, ненависний мрець, проклятий мрець, носив цю ганебну прикрасу. А проте… проте інше невиразно хвилювання розпалювало в ньому цікавість.

Він приказував:

— Мад, моя маленька Мад, прошу тебе, скажи. Його й не шкода було дурити. Ти просто обмахнулась, якщо цього не зробила. Ну, признавайся ж, Мад.

Її, мабуть, тішило його домагання, бо вона коротко й уривчасто сміялась.

Він схилився їй до вуха:

— Ну… ну… признайся.

Вона різко відхилилась і відрубала:

— Та ти здурів. Хіба на такі питання відповідають?

Сказала це так, що в жилах йому прокотився холодний дріж, і він спантеличено, розгублено замовк, трохи задихавшись, немов душевного струсу зазнав.

Екіпаж їхав тепер круг озера, де небо, здавалось, порозсипало свої зірки. Два великі лебеді, ледве примітні в морокові, тихо пливли по воді.

Жорж крикнув візникові: "Назад!" І фіакр завернув, об’їжджаючи інші, що сунули ступою, блискаючи великими ліхтарями, як очима, в темряві лісу.

Як же чудно вона це сказала! Дю Руа питав сам себе: "Чи не признання це?" І ця майже певність, що вона зраджувала першого чоловіка, тепер збурювала в ньому гнів. Йому хотілось бити її, душити, рвати на ній волосся!

О, якби вона відповіла йому: "Але ж, любий мій, коли б зраджувала його, то тільки з тобою!" Як би він поцілував, пригорнув, любив її!

Він сидів нерухомо, схрестивши руки, втопивши погляд в небо, занадто схвильований, щоб далі міркувати. Почував тільки, як шумує в ньому та злість, і зростає той гнів, що жевріє в серцях усіх самців проти примхливого жіночого бажання. Вперше почував невиразну нудьгу чоловіка, який дознав сумніву! Він просто ревнував, ревнував за мерця, ревнував замість Форестьє! Ревнував чудно й болісно, і в ревнощах цих раптом прокинулась ненависть до Мадлени. Коли вона іншого зраджувала, то як же він сам може їй вірити?

Потім якийсь спокій потроху огорнув його душу, і, поборюючи в собі страждання, він подумав: "Всі жінки повії, треба використовувати їх і нічого їм від себе не давати".

Сердечна гіркота підступила йому до уст зневажливими й прикрими словами. Проте він стримав їх. Приказував сам собі: "Світ належить дужим. Треба бути дужим. Треба ні на що не зважати".

Екіпаж подався швидше. Минув фортифікації. Дю Руа бачив перед себе на небі червонясте світло, мов відблиски величезної кузні, й чув неясний безмежний, невпинний шум, поєднаний з безліччю різноманітних шелестів, глухий, близький, далекий шум, невиразне й незмірне тремтіння життя, подих Парижа, що зітхав цієї літньої ночі, як знесилений від утоми титан.

Жорж думав:

"По-дурному я гнівався б. Кожен живе для себе. Гору беруть сміливі. Егоїзм — це все. Краще бути егоїстом для слави та багатства, ніж для жінки та любові".

При в’їзді до міста з’явилась тріумфальна арка Зорі — вона стояла на двох дивовижних ногах, мов якийсь велетень незграбний, що ось-ось рушить перед себе широкою вулицею.

Жорж і Мадлена знову потрапили в тиск екіпажів, що везли до помешкання, до жаданого ліжка мовчазні, переплетені в обіймах пари.

Здавалось, усе людство пливло коло них, п’яне від радощів, насолоди та щастя.

Молода жінка, догадуючись почасти, що в її чоловікові діється, спитала своїм ніжним голосом:

— Про що ти думаєш, друже? Уже з півгодини, як ти й слова не мовив.

Він відповів посміхаючись:

— Я дивлюсь, як обіймаються ці йолопи, й міркував собі, що в житті є важливіші речі.

Вона прошепотіла:

— Так, але часом це буває приємно.

— Приємно… приємно… коли нічого кращого немає.

Жоржева думка, оголюючи життя від поетичного вбрання, доводила його до якогось злосливого гніву: "Дурило я буду, коли соромитимусь, відмовлятимусь від будь-чого, коли турбуватимусь, мучитимусь та душу собі сушитиму, як останнім часом роблю". Образ Форестьє промайнув йому в голові, але жодного обурення не викликав. Так, ніби вони помирились і знову ставали приятелями. Йому хотілось крикнути: "Добривечір, друзяко!"

Мадлена, яку ця мовчанка гнітила, спитала:

— Може, заїдемо до Тортоні морозива поїсти?

Він глянув на неї збоку, її тонкий білявий профіль виступив перед ним у ясному блискові газових ріжків над входом до кафешантану.

Він подумав: "Вона гарненька. Ех, тим краще. Гарному котові гарна й миша, друже мій. Та коли знову мене почнуть через тебе мучити, то й небу гаряче буде". Потім відповів:

— А звичайно, люба.

І щоб вона не подумала чого, поцілував її.

Молодій жінці здалось, що уста його були холодні як лід. Проте він посміхався своєю звичайною посмішкою, коли подав їй руку, щоб допомогти зійти біля кафе.

III

Другого дня, з’явившись у редакції, Дю Руа підійшов до Буаренара.

— Друже, — сказав він, — маю просити в тебе послуги. З якогось часу декому здається дотепним називати мене Форестьє. А мені це починає здаватись йолопством. Попередь, будь ласка, товаришів, що я дам ляпаса першому, хто знову так пожартує. Хай собі поміркують, чи вартий цей жарт дуелі. Звертаюсь до тебе, бо ти людина спокійна й можеш запобігти таким прикрим наслідкам, а ще й тому, що ти був мені за секунданта.

Буаренар за це доручення взявся.

Дю Руа пішов у справах і через годину вернувся. Ніхто вже не називав його Форестьє.

Прийшовши додому, він почув у вітальні жіночі голоси. Він спитав:

— Хто там? Лакей відповів:

— Пані Вальтер та пані де Марель.

Серце йому трохи кинулось, потім він подумав: "Ну, побачимо!" — і розчинив двері.

Клотільда сиділа біля коминка, освітлена промінням із вікна. Жоржеві здалося, що вона трохи зблідла, побачивши його. Спочатку він привітався з пані Вальтер та її дочками, що сиділи коло матері, як вартові, тоді обернувся до своєї колишньої коханки. Вона подала йому руку; він узяв її і потиснув так, мов хотів сказати: "Я вас і досі люблю". Вона на цей потиск відповіла. Він спитав:

— Як ся мали, відколи ми не бачились?

Вона незмушено відповіла:

— Добре, а ви, Любий друже? — І, звернувшись до Мадлени, додала: — Ти дозволяєш мені називати його Любим другом?

— Звичайно, серце, дозволяю тобі все, що хочеш…

У цих словах почувалась якась іронія.

Пані Вальтер говорила про свято, що Жак Ріваль має в своєму парубоцькому помешканні влаштувати, — велике фехтувальне змагання, де будуть світські жінки; вона казала:

— Це буде дуже цікаво. Та, на жаль, нам нема з ким туди піти, бо чоловік мій на той час буде у від’їзді.

Дю Руа зразу запропонував свої послуги. Вона погодилась.

— Будемо вам дуже вдячні, і дочки мої, і я.

Він дивився на молоду панну Вальтер і думав: "А не погана ця Сюзанночка, зовсім не погана". Вона виглядала крихкою білявою лялькою, була дуже мала, але витворна, тонка в стані, в стегнах та грудях, постаттю мініатюрна, на тілі білісінька, гладенька, блискуча,

рівна, без плямок та кровинки, з синьо-сірими емалевими очима, мов пензлем намальованими та розцвіченими рукою ретельного й вигадливого художника, з пухким, кучерявим волоссям, що нагадувало майстерний легенький кущ, чарівну хмарку — достоту як у гарної, пишної ляльки, яку іноді бачиш на руках у дівчаток, багато менших проти своїх цяцьок.

Старша сестра, Роза, була бридка, худа, непомітна, — належала до тих дівчат, на яких не зважають, з якими не розмовляють і про яких не говорять.

Мати підвелася й сказала Жоржеві:

— Так я чекаю вас у четвер о другій годині.

Він відповів:

— Прошу, пані.

Коли вона пішла, пані де Марель і собі підвелася.

— До побачення, Любий друже.

Тепер вона міцно й довго тиснула йому руку, і він схвилювався від цього мовчазного признання, знову запалав раптовою жагою до цієї безжурної та свавільної міщаночки, що, може, й справді його любила.

"Завтра піду до неї", — подумав він.

Лишившись з ним на самоті, Мадлена щиро й весело засміялась і сказала, дивлячись йому у вічі:

— Знаєш, пані Вальтер у тебе закохана!

Він недовірливо відповів:

— Та що ти!

— Авжеж, запевняю тебе, вона говорила зі мною про тебе страшенно захоплено. Як це на неї не схоже! Їй хочеться знайти своїм донькам таких чоловіків, як ти. На щастя, все це для неї самої вже зовсім безпечно.

Він не зрозумів, що вона хоче сказати:

— Як це — безпечно?

Вона відповіла переконано, як жінка, що своїх висновків певна:

— О! Пані Вальтер належить до тих, про кого ніколи не шепчуться, знаєш, ніколи, ніколи. Вона неприступна всіма сторонами. Чоловіка її ти знаєш так само, як і я. Але вона — інша річ. Хоч вона й дуже мучилась, що віддалась за єврея, але була йому вірна. Це чесна жінка.

Дю Руа здивувався:

— Я думав, що вона теж єврейка.

— Вона? Аж ніяк. Вона дама-патронеса всіх благодійних закладів при церкві Мадлени. Вона навіть вінчалась. Не знаю вже, чи патрон вихрестився, чи церква на це крізь пальці подивилась.

Жорж прошепотів:

— А! Так… вона… в мене закохана?

— Напевно й цілком. Коли б ти вільний був, я б порадила тобі просити руку... Сюзанни, певно ж що не Рози?

Він відповів, покручуючи вуса:

— Еге! Та й мати ще не підтоптана.

Але Мадлена обурилась:

— Спробуй, любенький. Але я не боюся. Не в її літа вперше грішити. Треба було їй раніше про це подумати.

Жорж гадав: "Хіба й справді я міг би одружитись із Сюзанною?" Потім знизав плечима: "Чи б!.. Це нісенітниця!.. Батько ніколи не погодився б".

Проте вирішив надалі уважніше стежити за пані Вальтер, не думаючи про те, яка йому може бути з цього користь.

Цілий вечір його непокоїли спогади про кохання з Клотільдою, спогади ніжні й разом чуттєві. Він пригадував її жарти, вигадки, їхні походеньки. І приказував собі: "Вона таки справді дуже мила. Конче піду до неї завтра".

Другого дня, поснідавши, він справді подався на вулицю де Верней. Та сама покоївка відчинила йому двері й спитала фамільярно, як звичайно прислуга в міщанських домах:

— Як ся маєте, пане?

Він відповів:

— Гаразд, голубко.

Він зайшов до вітальні, де чиясь невправна рука грала гами на піано. Це була Лоріна. Він гадав, що вона зараз кинеться йому на шию. Вона поважно підвелася, церемонно привіталась, як доросла, й гордовито вийшла.

Вона поводилася як ображена жінка, аж він здивувався. Ввійшла мати. Він поцілував їй руку.

— Як часто я вас згадував, — сказав він.

— Я теж, — сказала вона.

Вони сіли. Посміхались, дивились одне одному в вічі, обом хотілося поцілуватись.

— Моя маленька, люба Кло, я люблю вас.

— І я теж.

— Так… так… ти на мене не дуже гніваєшся?

— Так і ні… Мені було болісно, але я зрозуміла, що ти маєш рацію, і сказала сама собі: "Чи ба, він колись до мене вернеться".

— Я не зважувався прийти; думав — як же мене зустрінуть? Не зважувався, але страшенно хотів. До речі, що з Лоріною? Вона зі мною ледве привіталась і гнівно вийшла.

— Не знаю. Але їй не можна про тебе й нагадувати, відколи ти одружився. Мені справді здається, що вона ревнує.

— Та що ти!

— Так, любий. Вона вже не зве тебе Любим другом, а називає паном Форестьє.

Дю Руа почервонів, потім схилився до молодої жінки:

— Дай твої губки.

Вона вволила його бажання.

— Де ми можемо побачитись? — сказав він.

— Та на Константинопольській вулиці.

— А! Так помешкання не найнято?

— Ні… Я зберегла його!

— Ти зберегла?

— Так, я думала, що ти таки вернешся.

Горді радощі зайнялись йому в грудях. Так, вона любила його справжньою, постійною, глибокою любов’ю! Він шепнув:

— Божествлю тебе.

Потім спитав:

— Як ся має твій чоловік?

— Дуже добре. Він пробув тут місяць і позавчора поїхав.

Дю Руа не втримався від сміху:

— Як доречно!

Вона наївно відповіла:

— А так, дуже доречно. Та коли й тут він, то не дуже мені заважає. Ти ж знаєш?

— Це правда. Власне, він добра душа.

— А ти, — спитала вона, — як почуваєш себе в новому житті?

— Ні добре, ні зле. Дружина мені товаришка, спільниця.

— Та й усе?

— Та й усе… Що ж до серця…

— Розумію. Проте вона мила.

— Так, але не хвилює мене.

Він схилився до Клотільди й прошепотів:

— Коли ми побачимось?

— Та… завтра, коли хочеш.

— Гаразд. Завтра о другій годині?

— О другій годині.

Він підвівся й пробубонів трохи ніяково:

— Знаєш, я думаю на себе взяти помешкання на Константинопольській вулиці. Так я хочу. Бракувало ще, щоб ти за нього платила.

Вона в захваті поцілувала йому руки й прошепотіла:

— Роби, як знаєш. З мене годі й того, що я зберегла його для наших побачень.

І Дю Руа пішов, глибоко в душі задоволений.

Коли проходив повз вітрину фотографа, портрет якоїсь огрядної жінки з великими очима нагадав йому про пані Вальтер. "Байдуже, — подумав він, — вона ще, певно, непогана. Як це я раніше на неї не зважав! Побачимо, що вона в четвер заспіває".

Ідучи він потирав руки з глибоких радощів, радощів на думку про те, що йому всюди таланить, егоїстичних радощів спритного щасливого чоловіка, з гострих радощів полещеної пихи та задоволеної чуттєвості, яку дає жіноче кохання.

У четвер він спитав Мадлену:

— То поїдеш на змагання до Ріваля?

— О ні! Мені це не цікаво. Поїду в палату депутатів.

Він заїхав до пані Вальтер відкритим ландо, бо година стояла чудова.

Побачивши її, він здивувався — така видалась вона йому вродлива й молода. Вона була у світлому вбранні, де в розрізаному корсажі під білим мереживом почувалось гладке колихання грудей. Ніколи ще вона не здавалась йому такою свіжою. Він справді за принадну її визнав.

Виглядала вона спокійною, стриманою, поводилась так, як матері личить, тим-то й була непомітна для грайливих поглядів чоловіків. Та й розмову провадила тільки про відоме, пристойне та помірковане, бо й думки мала обережні, нехапливі, впорядковані, від жодного надміру застережені.

Дочка її Сюзанна нагадувала в рожевому вбранні свіжоналакований малюнок Ватто;{28} а старша її сестра здавалась вихователькою, якій доручено супроводити цю гарненьку ляльку.

Коло Рівалевого ґанку низкою стояли карети. Дю Руа запропонував пані Вальтер руку, і вони ввійшли.

Змагання влаштовано на користь сиротам шостої паризької округи під проводом жінок сенаторів та депутатів, зв’язаних з "Французьким життям".

Пані Вальтер пообіцяла прийти з дочками, відмовившись бути за патронесу, бо давала своє ім’я тільки в справах, передбачених від духовенства, — не тому, що дуже святобожною була, але шлюб з іудеєм, гадала вона, покладав на неї певні релігійні обов’язки, а свято, затіяне журналістом, набувало якоїсь республіканської закраски й могло здаватись антиклерикальним.

У газетах всіх напрямків уже три тижні писалось:

"Нашому видатному колезі Жакові Рівалю спала й дотепна, і великодушна думка влаштувати на користь сиротам шостої паризької округи велике змагання у своїй чудовій фехтувальній залі, що належить до його парубоцького помешкання.

Запрошувати на свято мають пані Лялуань, Роментель, Рісолен, дружини сенаторів, та пан Лярош-Матьє, Персероль, Фірмен, дружини відомих депутатів. Збиратимуться пожертвування в антракті, і кошти

буде негайно передано до рук мерові шостої округи або його представникові".

Це була дивовижна реклама, що спритний журналіст вигадав собі на користь.

Жак Ріваль зустрічав гостей у передпокої, де було влаштовано буфет, — видатки на нього малось покрити із збору.

Потім ласкавим жестом він показував на вузькі сходи, що провадили до льоху, де були фехтувальна зала й тир, і казав:

— Вниз, панове, униз. Змагання відбудеться в підземеллі.

Він кинувся назустріч дружині свого директора, потім, потискаючи руку Дю Руа, сказав:

— Добридень, Любий друже.

Той здивувався.

— Хто вам сказав, що…

Ріваль урвав його:

— Пані Вальтер, тут присутня, — це, на її думку, дуже миле прізвисько.

Пані Вальтер зчервоніла:

— Так, признаюсь, що, коли б краще вас знала, то й сама зробила б, як Лоріна, — теж називала б вас Любим другом. Це вам дуже личить.

Дю Руа сміявся:

— То прошу, пані, називайте!

Вона опустила очі.

— Ні. Ми ще не такі знайомі.

Він прошепотів:

— Дозвольте сподіватись, що ми познайомимось краще?

— Ну, тоді побачимо, — сказала вона.

Він уступився коло вузьких сходів, освітлених газовим ріжком; щось сумовите було в раптовому переходові з денного світла в цей жовтий блиск. Крученими сходами підіймався підземельний дух, запах гарячої вогкості, пліснявих мурів, для нагоди витертих, разом з віянням ладану, що відправу нагадували, та жіночих пахощів — ірису, вербени й фіалки.

У цій западині чути було голосний гомін, тремтіння рухливої юрби.

Увесь льох було ілюміновано газовими гірляндами та венеційськими ліхтарями, прихованими в листу, що прикрашав голі кам’яні мури. Скрізь було зело. Стеля була прибрана папороттю, підлога вкрита листом та квітками.

Усім це здавалось чудовим і прегарно вигаданим. У глибині льоху стояла естрада для бійців, а з боків її — два ряди стільців для суддів.

У самому льохові стояли лавочки, по десятеро в кожному ряді праворуч і ліворуч від проходу, на них могло сісти душ із двісті. А запрошених було чотириста.

Молодики в фехтувальних костюмах, тонкі, довготелесі, стрункі, з закрученими вусами, вже пишались перед глядачами коло естради. Глядачі називали їх на ім’я, показували одне одному фахівців і аматорів, усіх уславлених майстрів фехтувального мистецтва. Круг них розмовляли старі й молоді добродії в сурдутах, що виглядали родичами фехтувальників у бойовому вбранні. Штатським лицарям і знавцям шпаги теж хотілось, щоб їх побачили, пізнали й назвали на ім’я.

Майже всі лавочки пообсідали жінки, і в повітрі стояв шелест сукень та гомін розмови. Вони обмахувались віялами, як у театрі, бо в цьому заквітчаному гроті не було чим дихати. Якийсь жартун гукав вряди-годи:

— Кому оршату! Лимонаду! Пива!

Пані Вальтер з дочками підійшла до своїх місць у першому ряді. Влаштувавши їх, Дю Руа сказав:

— Мушу покинути вас, чоловікам не вільно сідати на лавах.

Але пані Вальтер несміливо відповіла:

— Мені хочеться все-таки, щоб ви залишились. Називатимете мені бійців. Стривайте, якщо ви стоятимете отут коло лавочки, то нікому ж не заважатимете.

Вона дивилась на нього великими ніжними очима. І вмовляла:

— Ну, лишіться ж коло нас… пане… пане Любий друже. Ви нам потрібні.

Він відповів:

— Я корюся… залюбки, пані.

Звідусюди чути було:

— В цьому льохові дуже гарно, дуже мило.

Жорж добре знав цю дужну залу! Він пам’ятав ранок, що тут перебув напередодні дуелі, на самоті з шматком білого картону, що дивився на нього з западини, як велетенське, страшне око.

Із сходів пролунав голос Жака Ріваля:

— Зараз починаємо, панове!

І шестеро добродіїв у тісному одягу, — щоб груди свої краще показати, — зійшли на естраду й посіли суддівські стільці.

Їхні імена котились по залі: генерал де Рейнальді, голова, — низенький, з великими вусами; художник Жозефен Руде — високий, лисий, з довгою бородою; Матео де Южар, Сімон Рамонсель, П’єр де Карвен — троє елегантних молодиків та Гаспар Мерлерон, учитель.

З обох боків льоху викинуто плакати. Праворуч написано: пан Кревкер, а ліворуч — пан Плюмо.

Це були двоє майстрів, двоє добрих майстрів другої категорії. Вони вийшли — обидва худі, по-військовому випростані, з трохи незграбними рухами. Зробивши зброєю салют, як ті автомати, вони почали битись, нагадуючи у своїх білих полотняних та шкіряних костюмах комедіантських ляльок, що б’ються для розваги глядачів.

Вряди-годи чулось: "Укол!" І шестеро суддів витягували вперед голови з виглядом знавців. Публіка нічого не бачила, крім двох живих маріонеток, що метушились і витягували руки; вона нічого не розуміла, але була задоволена. Проте ці два добродії здавались їй мало грацiйними

і страшенно смішними. Пригадувались дерев’яні борці, яких продають на Новий рік по бульварах.

Першу пару фехтувальників заступили добродії Плянтон та Карапен, цивільний та військовий, учителі. Пан Плянтон був малий, а пан Карапен — дуже гладкий. Так і здавалось, що перший же удар шпагою випустить дух із цієї кулі, як із гумового слона. Всі сміялись. Пан Плянтон плигав, як мавпа. Пан Карапен тільки рукою орудував, рухатись усім тілом йому заважала гладкість. Але що п’ять хвилин він так важко й зусильно робив виступ, мов здійснював якусь надзвичайно важливу постанову. Потім насилу випростувався.

Знавці визнали, що тримається він дуже міцно й обережно. І довірлива публіка погодилась.

Потім вийшли добродії Поріон та Ляпальм, учитель і аматор, і розпочалася якась дика гімнастика, вони шалено ганялись один за одним, примушували й суддів тікати, захопивши стільці, бігали туди й сюди по естраді — один з них нападав, другий відступав, високо й комічно підстрибуючи. Їхні дрібні скоки назад смішили дам, зате їхні поривчасті стрибки вперед викликали навіть якесь захоплення. Якомусь дотепнику ці гімнастичні вправи дали привід зауважити:

— Не надсаджуйтесь, платять же не за години!

Присутні, ображені таким несмаком, шикнули. Переказували думку експертів. Бійці виявили великий темперамент, але іноді їм бракувало винахідливості.

Перше відділення кінчилось чудовим двобоєм між Жаком Рівалем та славетним бельгійським майстром Лебегом. Ріваль дуже сподобався жінкам. Він справді був вродливий, добре збудований, гнучкий, спритний і граційніший за всіх, хто перед ним виступав. Він укладав у свої рухи

якусь світську елегантність, що подобалась і контрастувала з енергійним, але звичайним поводженням його противника.

— Добре вихована людина почувається, — казали.

Він мав успіх. Йому плескали.

Але вже кілька хвилин глядачів турбував незвичайний шум нагорі.

Чути було тупіт і голосний сміх. Двісті запрошених, що не потрапили до льоху, розважались, певно, собі до вподоби. На маленьких кручених сходах збилось душ із п’ятдесят чоловік. Внизу ставало страшенно гаряче. Кричали: "Повітря! Пити!" Той самий жартун пронизливо вигукнув, заглушуючи гомін розмови:

— Кому оршату! Лимонаду! Пива!

З’явився почервонілий Ріваль у фехтувальному костюмі.

— Зараз скажу, щоб принесли прохолодного, — промовив він.

І побіг до сходів. Але всяке сполучення з горішнім поверхом було перерване. Легше було стелю проломити, ніж пробитись крізь людську стіну на сходах. Ріваль крикнув:

— Принесіть морозива для дам!

Півсотні голосів гукнуло:

— Морозива!

Нарешті з’явилась таця. Але шклянки на ній були порожні, бо морозиво спожито по дорозі.

Хтось ревнув:

— Тут задуха, кінчаймо швидше та додому!

Інший крикнув:

— Збір!

І вся публіка, задихаючись, а проте весело підхопила:

— Збір!.. Збір!.. Збір!..

Тоді шестеро дам пішло поміж лавочками, і гроші тихо забряжчали, падаючи в гаманці.

Дю Руа називав пані Вальтер знаменитостей. Це були світські, журналісти — співробітники великих газет, старих газет, що через великий досвід свій дивились на "Французьке життя" згорда та стримано. Не раз-бо бачили вони, як умирали такі політико-фінансові газети — породження якихось непевних махінацій, — зруйновані падінням міністерства. Були там і художники та скульптори, що здебільшого кохаються в спорті, один поет-академік, якого показували, двоє музикантів і багато значних чужинців, що до їхніх імен Дю Руа додавав часточку "шах" (це значило "шахрай") — за прикладом, мовляв, англійців, котрі пишуть на своїх картках "еск".{29}

Хтось крикнув йому:

— Добридень, друже!

Це був граф де Водрек. Перепросивши дам, Дю Руа підійшов до нього привітатись.

Вернувшись, заявив:

— Водрек — чудовий! Як у ньому порода відчувається!

Пані Вальтер нічого по відповіла. Вона трохи стомилась, її груди важко здіймались за кожного подиху, вбираючи очі Дю Руа. Вряди-годи він ловив погляд "патронеси" — турботний, несміливий погляд, що спинявся на ньому й зразу ж тікав. І він думав: "Стривай… стривай… невже я і її розворушив?"

Збірниці кінчили обхід. У гаманцях у них повно було срібла та золота. І на естраді викинуто нового плаката: "Грррандіозний сюрприз". Члени журі знову посіли свої місця. Всі чекали.

Вийшло дві жінки з рапірами в руках, у фехтувальних костюмах — на них було темне трико, куценькі, вище колін спідниці і такі високі нагрудники, що їм доводилося весь час задирати голову. Обидві були гарні й молоді. Посміхались, вітаючи збори, їм довго гукали.

Вони стали в позицію під улесливий гомін та шепотіння дотепів.

На устах суддів стояла привітна усмішка, і удари вони схвалювали тихеньким "браво".

Глядачі захоплювались змаганням і виявляли свій захват перебійницям, що запалювали бажання в чоловіків, а в жінок збуджували природний нахил парижан до трохи сороміцьких жартів, до розваг ницого ґатунку, до підробної краси і підробної витворності, до кафешантанних співачок і опереткових куплетів.

Щоразу, як котрась із них робила випад, публіка радісно гомоніла. Роти розкривались і очі поширювались на ту, що поверталась до зали спиною, огрядною-таки спиною, і не на руку її здебільшого споглядалось.

Їм шалено плескали.

Далі розпочалось змагання на шаблях: але ніхто на нього не дивився, бо всю увагу прибрало те, що робилось нагорі. Вже кілька хвилин чути було, як там з грюкотом пересувають меблі, тягнуть їх по паркетові, немов з помешкання вибираються. Потім зненацька крізь стелю полинули звуки піано й виразно почувся ритмічний гупіт ніг під такт музиці. Запрошені, що лишились нагорі, влаштували бал, щоб винагородити себе.

Публіка в залі спочатку голосно засміялась, потім жінкам захотілось танцювати, і вони, незважаючи вже на естраду, почали голосно розмовляти.

Втішним здавалось, що запізнілі вигадали влаштувати собі бал, їм, певно, весело. І всім захотілося бути нагорі.

Аж ось вийшла нова пара й почала битись так завзято, що знову привернула увагу глядачів. Вони нападали й захищались гнучко й грацiйно, так спокійно й могутньо, з такою певністю сил, з такою стриманістю в рухах, поправністю в способах і з таким чуттям міри в усьому, що нетямуща юрба захопилась і зачарувалась.

Їхня спокійна жвавість, їхня обережна спритність, їхні швидкі, але такі розраховані рухи, що здавались повільними, вбирали й полонили очі самим чаром довершеності. Публіка почувала, що бачить щось прекрасне й рідкісне, що два великі артисти свого мистецтва хочуть показати їй усе своє вміння, всю свою хитрість, осліпити своєю перевіреною на досвіді наукою, вразити гнучкістю свого тіла.

Ніхто вже не розмовляв, — так усі на них задивились. А коли вони потиснули один одному руку після останнього вдару, залунали крики: "Слава!". Тупотіли ногами, ревли. Всі знали їхні імена: Сержан та Равіньяк.

Від збудження хотілось сперечатись. Чоловіки визивно переглядались. Одна посмішка могла б викликати спірку. Ті, що ніколи рапіри в руках не тримали, робили ціпками напади й оборону.

Але юрба потроху пробивалась нагору вузькими сходами. Хотілось випити, нарешті. Яке ж обурення було, коли довідались, що танцівники геть спорожнили буфет та й пішли собі, заявивши, що нечесно турбувати двісті душ і нічого їм не показати.

Не лишилось ні тістечка, ні краплі шампанського, наливки чи пива, ні цукерки, ні овочу, нічого, нічогісінько. Все пограбували, спустошили, знищили.

Заходилися розпитувати слуг, ті прибрали сумного вигляду, а самі ледве стримували сміх. "Дами гнівалися більше за чоловіків, — запевняли вони, — і так їли та пили, що й захворіти можна". Здавалось, ніби слухаєш розповідь самовидців про сплюндрування міста під час ворожого нападу.

Треба було розходитись. Добродії шкодували за двадцятьма франками пожертви; їх обурювало, що частина запрошених побенкетувала, нічого не заплативши.

Дами-патронеси зібрали понад три тисячі франків. Після оплати видатків сиротам шостої округи лишилось двісті двадцять франків.

Дю Руа, що проводив родину Вальтерів, чекав свого ландо. По дорозі він сидів проти патронеси й знову спіймав на собі її пестливий, раптовий і ніби стурбований погляд. Він гадав: "Чорт, здається, вона закохалась" і посміхався на думку, що справді йому в жінок щастить, бо пані де Марель, відколи кохання їхнє поновилось, любила його, здавалось, шалено.

Додому він вернувся радісною ходою.

Мадлена чекала його у вітальні.

— У мене новини, — сказала вона. — Становище в Марокко ускладнюється. Франція, мабуть, вирядить туди військо через кілька місяців. У всякому разі, цим можна скористуватись, щоб скинути міністерство, а Лярош при цій нагоді захопить портфель міністра закордонних справ.

Дю Руа, щоб подратувати дружину, прикинувся, що аж ніяк не вірить. Не такі вже там йолопи сидять, щоб повторювати туніську дурницю.

Але вона нетерпляче знизала плечима.

— Кажуть же тобі, що так! Кажу, що так! Ти не розумієш, виходить, що для них це величезна грошова справа. Тепер, мій любий, коли спостерігаєш політичну гру, треба казати не "шукайте жінку", а "шукайте вигоди".

Він зневажливо буркнув: "Чи ба!", щоб її розізлити.

Вона обурилась.

— Ну, ґава ж ти, як і Форестьє.

Вона хотіла дошкулити йому й сподівалась гніву. Але він посміхнувся й відповів:

— Як той рогоносець Форестьє?

Вона вражено прошепотіла:

— О Жорж!

Він провадив недбало й глузливо:

— Ну що ж? Хіба не ти сама мені призналась тоді ввечері, що Форестьє мав роги? — І додав: — Бідолаха! — з глибоким жалем у голосі.

Мадлена відвернулась від нього, не вважаючи за потрібне відповідати. Потім, помовчавши хвилинку, промовила:

— У вівторок у нас будуть гості — пані Лярош-Матьє прийде на обід з віконтесою де Персемюр. Може, ти запросиш Ріваля та Норбера де Варена? А я сходжу до паній Вальтер та де Марель. Може, прийде й пані Рісолен.

З якогось часу вона, користуючись політичним впливом свого чоловіка, нав’язувала знайомство, щоб скупчити коло себе, по волі чи неволі, жінок сенаторів та депутатів, що потребували підтримки від "Французького життя".

Дю Руа відповів:

— Гаразд, Ріваля та Норбера я покличу.

Він був вдоволений і руки потирав: тепер він має чим дошкулити дружині та заспокоїти невиразну злосливість, неясні та гризущі ревнощі, що зародились у нім після їхньої прогулянки в Лісі. Тепер, коли говоритиме про Форестьє, завжди називатиме його рогоносцем. Він добре знав, що Мадлена врешті-решт оскаженіє. І разів з десять увечері вхитрився з добродушною іронією згадати "того рогоносця Форестьє".

Він не гнівався вже на мертвого; він мстився за нього.

Дружина його вдавала, що не чує, й сиділа проти нього, байдуже посміхаючись.

Другого дня, коли вона мала йти до пані Вальтер із запрошенням, йому схотілось побувати там перед нею, щоб застати патронесу саму й побачити, чи справді вона в нього закохана. Це його тішило й лестило йому. До того ж… чому й ні… коли можна.

Він з’явився на бульварі Мальзерб о другій годині. Його провели до вітальні. Він сів.

Пані Вальтер вийшла й простягла йому руку в щасливому пориві.

— Який добрий вітер вас заніс?

— Не вітер, а бажання побачити вас. Якась сила привела мене до вас, не знаю чому, справи до вас не мав жодної. Прийшов, та й усе, і даруйте мені цю ранкову візиту та щиру мову.

Казав це чемно й жартівливо, з усмішкою на устах і поважністю в голосі.

Вона здивувалась, почервоніла трохи й пробурмотіла:

— Та… справді… нічого не розумію… мені дивно…

Він додав:

— Я вам освідчуюсь, тільки з веселим виглядом, щоб вас не налякати.

Вони сіли поруч. Вона хотіла обернути все на жарт.

— Так це… серйозне освідчення?

— Звичайно! Давно вже хотів я освідчитись вам, навіть дуже давно. Але не наважувався. Кажуть, ви така сувора, неприступна…

Вона вже опанувала себе. Відповіла:

— Чому ви саме зібрались сьогодні?

— Не знаю.

Потім він знизив голос:

— А певніш тому, що відучора тільки про вас і думаю.

Вона зненацька зблідла й пробурмотіла:

— Ну, годі пустувати, поговоримо про що інше.

Тоді він упав навколішки, і так раптово, що вона злякалась. Вона хотіла підвестися; він силоміць тримав її на стільці, оповивши руками за стан, і пристрасно приказував:

— Так, тому правда, що божевільно кохаю вас, давно вже. Не відповідайте мені. Що ж поробиш, збожеволів я! Люблю вас… О, коли б ви знали, як люблю!

Вона задихалась, хотіла говорити, а не могла вимовити й слова. Відпихала його руками, схопивши за волосся, щоб одвести від себе ці уста, що наближалися до її вуст. І швидко повертала голову туди й сюди, заплющивши очі, щоб його не бачити.

Він дотикався до неї крізь сукню, торкав, обмацував її, і вона непритомніла від цих грубих, міцних пестощів. Він зненацька підвівся й хотів обійняти її, але, звільнившись на мить, вона випручнулась і, перебігаючи від крісла до крісла, закидалася по кімнаті.

Ганятись, на його думку, було смішно, і він упав на стільця, затуливши обличчя руками, ніби судомно ридав.

Потім схопився, крикнув "Прощайте, прощайте!" і вибіг із кімнати.

У передпокої спокійно взяв ціпка й вийшов на вулицю, міркуючи: "Чорт, здається, діло зроблено". І зайшов на телеграф, щоб призначити Клотільді назавтра побачення.

Додому він прийшов звичайної години й спитав дружину:

— Ну, всіх запросила на обід?

Вона відповіла:

— Так, тільки пані Вальтер ще не знає, чи буде вільна. Вона вагається; казала мені не знати що про обов’язок, сумління. Взагалі чудно поводилась. Дарма, гадаю все-таки, що прийде.

Він знизав плечима:

— А звичайно, прийде.

Проте не був цього певен і турбувався аж до призначеного на обід дня.

Того ранку Мадлена одержала записку від патронеси:

"Я насилу звільнилась і буду у вас. Але чоловік мій не зможе зі мною прийти".

Дю Руа подумав: "Добре ж зробив, що не ходив більше до неї. От вона й заспокоїлась. Увага".

А втім, чекав її приходу трохи стурбований. Вона прийшла дуже спокійна, трохи холодна, трохи гордовита. Він прикинувся дуже смирним, дуже обережним та покірним.

З панями Лярош-Матьє та Рісолен прийшли і їхні чоловіки. Віконтеса де Персемюр говорила про великопанство. Пані де Марель була захватна в оригінальному жовто-чорному іспанському вбранні, що добре облягало її гарний стан, груди та пухкі ручки й надавало задерикуватості її пташиній голівці.

Дю Руа сів поруч пані Вальтер і під час обіду розмовляв з нею тільки про поважне з особливою шанобливістю. Коли-не-коли поглядав на Клотільду. "Вона справді краща й свіжіша", — подумав він. Потім переводив очі на дружину, що теж непоганою йому здавалась, хоч і почував до неї глибокий і злісний гнів.

Але патронеса хвилювала його труднощами перемоги та новизною, завжди бажаною для чоловіків.

Додому вона зібралась рано.

— Я вас проведу, — сказав він.

Вона відмовилась. Він наполягав:

— Чому ви не хочете? Ви мене цим дуже образите. Невже ви не простили мене? Бачите, який я спокійний.

Вона відповіла:

— Вам не можна гостей покинути.

Він посміхнувся.

— Та що, я відлучусь на двадцять хвилин. Ніхто навіть не примітить. Якщо відмовитесь, то вразите мене в саме серце.

Вона шепнула:

— Гаразд, згоджуюсь.

Та тільки вони сіли в карету, він схопив її руку й жагуче поцілував:

— Я люблю вас, люблю вас. Дозвольте мені сказати це. Я до вас і не торкнуся. Тільки нагадати вам хочу, що люблю вас.

Вона бубоніла:

— О… ви ж мені обіцяли… недобре… недобре…

Він немов важке зусилля зробив і промовив стримано:

— Стривайте, бачите, як я собою володію. А проте… Та дозвольте мені сказати тільки одне: я люблю вас… і казати це вам щодня… так, дозвольте мені приходити, стояти перед вами хоча б навколішках п’ять хвилин і казати ці три слова, дивлячись на ваше кохане личко.

Вона лишила в нього руку й відповіла задихаючись:

— Ні, я не можу, я не хочу. Подумайте, що про мене казатимуть слуги, мої дочки. Ні, ні, це неможливо…

Він провадив:

— Я не можу вже жити, якщо вас не бачитиму. У вас чи деінде, а я мушу вас бачити, хоч би хвилинку на день, щоб торкнутись до вашої руки, щоб дихати повітрям, що ваша сукня колише, щоб дивитись на

обриси вашого тіла, на ваші прекрасні, великі очі, що з розуму мене зводять.

Вона тремтіла, слухаючи цю банальну музику кохання, і бурмотіла:

— Ні… ні… це неможливо. Мовчіть!

Він казав їй тихо, на вухо, бо розумів, що цю просту жінку треба брати поволі, що треба добитись у неї побачень — спочатку, де вона схоче, а потім — де схоче він.

— Слухайте… це так треба… я вас побачу… я чекатиму вас під дверима… як жебрак… якщо ви не вийдете, я сам до вас піду… але побачу вас… побачу вас… завтра.

Вона приказувала:

— Ні, ні, не приходьте. Я вас не прийму. Подумайте про моїх дочок.

— Тоді скажіть мені, де я вас зустріну… на вулиці… байдуже де… коли ви схочете… аби тільки побачив вас… я вклонюся вам… скажу вам "Люблю" і піду.

Вона спантеличено вагалась. І коли карета під'їздила до її ґанку, хапливо шепнула:

— Гаразд, я прийду, я прийду завтра до церкви Трініте, о пів на четверту.

І, зійшовши, крикнула візникові:

— Одвезіть пана Дю Руа додому.

Коли він вернувся, дружина спитала його:

— Де це ти був?

Він тихо відповів:

— На телеграф ходив негайну депешу послати.

Підійшла пані де Марель:

— Ви проведете мене, Любий друже? Знаєте, я їжджу так далеко обідати тільки з цією умовою.

Потім звернулась до Мадлени:

— Ти не ревнуєш?

Пані Дю Руа поволі відповіла:

— Ні, не дуже.

Гості розійшлися. Пані Лярош-Матьє виглядала провінційною покоївкою. Це була нотарівна, з якою Лярош побрався, коли був ще непомітним адвокатом. Пані Рісолен, стара й претензійна, нагадувала колишню акушерку, що здобула освіту в читальних залах. Віконтеса де Персемюр дивилась на них згорда, її "біла лапка" з відразою торкалась до цих вульгарних рук.

Клотільда, загорнувшись у мереживо, сказала Мадлені на дверях:

— Обід твій був чудовий. Незабаром ти матимеш найперший у Парижі політичний салон.

Лишившись з Жоржем на самоті, вона міцно обняла його.

— О мій Любий друже, люблю тебе щодня більше.

Екіпаж, що віз їх, хитався, як корабель.

— У нашій кімнаті зручніше, — сказала вона.

Він відповів: "Безперечно", — але думав про пані Вальтер.

IV

На майдані Трініте було майже порожньо того гарячого липневого дня. Важка спека душила Париж, немов згори на місто впало отяжіле, розпечене повітря, таке густе та палюче, що забивало дух.

Коло церкви мляво били водограї. Вони теж мов стомились, знемоглись та розімліли, і рідина в басейні, де плавав лист та шматки паперу, здавалась зеленавою, густою й каламутною.

У цій непевній воді купався собака, перескочивши через кам’яне цямриння. На лавах у круглому садку, що перед головним входом, сиділо кілька душ і заздро поглядали на пса.

Дю Руа зиркнув на годинника. Була ще тільки третя. Він мав півгодини гулящих.

Думаючи про це побачення, він сміявся. "Церкви їй корисні всіма сторонами, — гадав він. — Розраджують її за одруження з євреєм, у політичних колах створюють про неї уявлення як про жінку, що йде протії течії, вивищують її в думці світу й дають притулок для любовних побачень. От що значить користуватись релігією, як парасолем. Коли година — парасолька стає за ціпок, коли сонце — дає затінок, коли дощ

— захищає від застуди, а коли дома сидиш, тоді її в передпокої лишаєш. Багацько їх є таких, що їм чхати, властиво, на Господа Бога, тільки вони не хочуть, щоб про нього лихе казали, й при нагоді беруть його в посередники. Коли б їх попросити до мебльованих кімнат прийти, то вони обурилися б, а строїти коники біля підніжка вівтарів їм здається цілком природним".

Він поволі обійшов басейн і глянув на церковні дзиґарі. Проти його годинника вони поспішали на дві хвилини: на них було п’ять хвилин на четверту.

Він вирішив, що в церкві чекати краще, і ввійшов туди.

На нього війнуло льохом; він радісно вдихнув в себе прохолоду і почав обходити головний притвор, щоб обізнатись із церквою.

Чиїсь помірні кроки, то спиняючись, то знову рушаючи, відповідали в глибу величезної споруди на стукіт його ніг, що дзвінко здіймався під високе склепіння. Йому цікаво стало побачити того одвідувача. Рушив йому назустріч. Це був грубенький, лисий добродій, що ходив, підвівши голову й заклавши за спину капелюха.

Де-не-де молились навколішках старі жінки, затуливши руками обличчя.

Душу огортало почуття самоти, пустинності й спокою. Світло з кольорових шибок пестило очі.

Тут було "з біса гарно", на думку Дю Руа.

Він вернувся до дверей і знову глянув на годинника. Було тільки чверть на четверту. Він сів коло головного входу, шкодуючи, що не можна палити. В кінці церкви коло криласа чути було повільну ходу грубенького добродія.

Хтось увійшов. Жорж мерщій обернувся. Це була простолюдка в полотняній спідниці, убога жінка, вона впала навколішки біля першого стільця й завмерла, схрестивши руки, втупивши вгору очі, душею пірнувши в молитву.

Дю Руа цікаво дивився на неї і думав, яка печаль, яке лихо, який розпач міг потрощити це немудре серце. Злидні дошкуляли їй, це видно. А може, ще й чоловік її смертно бив або дитина вмерла.

Він подумав: "Бідні люди. Скільки все-таки мучиться". І гнів запалав у нім на безжальну природу. Потім подумав, що шарпаки ці хоч надіються, що на небі про них турбуються, що земне страждання їхнє буде заведене в небесний рахунок прибутків та втрат. На небі? Де це?

І Дю Руа, що його церковна тиша схиляла до високих думок, висловив пошепки свій висновок про світобудову: "Яке все це безглуздя".

Він здригнувся від шелесту сукні. Це була вона.

Він підвівся й хутко до неї підійшов. Вона не подала йому руки й тихо шепнула:

— Я на хвилинку. Треба додому йти, станьте навколішки коло мене, щоб на нас уваги не звернули.

І пішла в головний притвор, шукаючи зручного й певного місця з виглядом жінки, добре знайомої з помешканням. Обличчя їй було запнуто вуалем, ступала вона тихо, ледве чутно.

Коли дійшли до криласа, обернулась і пробурмотіла тим таємничим голосом, яким говорять у церкві:

— Краще в бічних притворах — тут надто на видноті.

Перед дарохранительницею головного олтаря вона низько схилила голову й трохи присіла, потім звернула праворуч, дійшла майже до входу, наважилась нарешті й стала навколішки коло стільця до моління.

Жорж умостився поруч коло другого стільця й прошепотів, коли вони завмерли в молільній позі:

— Спасибі, спасибі. Я божествлю вас. Мені хочеться весь час казати вам це, хочеться розповісти, як я почав вас любити, як закохався зразу ж, коли вас побачив… Ви дозвольте мені колись виявити своє серце, висловити вам усе це?

Вона слухала його з виглядом глибокої зосередженості, мовби й не чула нічого. Відповідала крізь пальці:

— Божевільна я, що дозволяю вам так казати, божевільна, що прийшла сюди, божевільна, що стою отут і подаю вам надію, що з цієї… цієї пригоди будуть якісь наслідки. Забудьте це, так треба, і не кажіть мені про це ніколи.

Вона чекала. Він добирав відповіді, рішучих, пристрасних слів, але не міг жестів до них додати й почувався в скруті. Сказав:

— Я нічого не чекаю… ні на що не надіюся. Я люблю вас. Що б ви не робили, я казатиму вам це так часто, так певно й палко, що ви це зрозумієте врешті. Я хочу, щоб моє кохання проймало вас, щоб виповнювало вам душу слово по слову, щогодини, щодня й нарешті наситило вас, як рідина, по краплі падаючи, щоб зласкавило, зворушило вас і приволило колись відповісти мені: "Я теж вас люблю".

Він відчув, як задрижало її плече, до нього прихилившись, як затремтіли груди, і вона похапцем відповіла:

— Я вас теж люблю.

Він кинувся, мов його приголомшило, й зітхнув:

— Ох, Боже мій!..

Вона задихано сказала:

— Навіщо я вам це сказала? Я почуваю себе винною, гидкою… я… двох дочок маючи… але не можу… не можу… Я не повірила б… ніколи не подумала б… це сильніше… сильніше за мене. Слухайте… слухайте… я нікого не любила… тільки вас… присягаюсь вам. І люблю вас уже рік, нишком, у тайниках свого серця. О, як я мучилась і боролась, але не можу вже, люблю вас…

Вона плакала, затуливши обличчя руками, і все тіло її тремтіло від шаленого хвилювання.

Жорж шепнув:

— Дайте мені руку, хай я торкнуся до неї, хай потисну…

Вона поволі відняла руку від обличчя. Щока її була мокрісінька, й на повіках, падаючи, тремтіла крапля. Він узяв її руку й стиснув:

— О, як хотілося б мені випити ваші сльози!

Вона промовила тихо й здушено, мов простогнала:

— Не безчестіть мене… я пропала!

Йому хотілось посміхнутись. Як він міг знечестити її тут? Він притулив до серця її руку й спитав:

— Чуєте, як воно б’ється?

Бо запас жагучих слів уже вичерпав.

Вже кілька хвилин поблизу чути було помірну ходу того добродія. Він обійшов усі вівтарі й щонайменше вдруге вертався до маленького притвору. Коли пані Вальтер почула його кроки біля колони, то вирвала в Жоржа руку й знову затулила нею обличчя.

І вони завмерли навколішках, мов укупі підносили до неба палкі благання. Грубенький добродій, ходячи, глянув на них байдуже й посунув у глиб церкви, тримаючи собі капелюха за спиною.

Але Дю Руа, що мріяв дістати побачення десь-інде, прошепотів:

— Де я вас завтра побачу?

Вона не відповіла. Здавалась бездушною, мов обернулась у статую Моління.

Він провадив:

— Хочете, зустрінемось завтра в парку Монсо?

Опустивши руки, вона повернула до нього синяве обличчя, страшною мукою перекошене, і уривчасто сказала:

— Облиште мене… облиште мене тепер… ідіть собі… ідіть… тільки на п’ять хвилин… мені мука коло вас бути… я хочу молитись… і не можу… ідіть… дайте мені помолитись… самій… п’ять хвилин… я не можу… благатиму в Бога, щоб простив… щоб спас мене… облиште мене на п’ять хвилин…

Обличчя її було таке схвильоване й тужне, що він мовчки підвівся й несміливо спитав:

— Я зараз вернусь. Добре?

Вона кивнула головою, і він пішов до криласа.

Тоді вона спробувала молитись. Нелюдське зусилля зробила, щоб покликати Бога, і тремтячи, нетямлячись, крикнула до неба:

— Зглянься!

Вона люто сплющила очі, щоб не бачити того, хто допіру пішов! Проганяла його думкою, відбивалась від нього, але замість небесного видива, в розпуці сподівання, бачила й далі закручені молодикові вуса.

Уже рік боролась вона щодня, щовечора з цим шаленим захопленням, що більшало раз у раз, з цим образом, що хвилював її мрії, хвилював її тіло й непокоїв сни. Вона була піймана, як звір у тенета, зв’язана, кинута в обійми цьому самцеві, що скорив, переміг її самими своїми вустами та кольором очей.

І тепер, у церкві, так близько Бога, почувала себе ще кволішою, ще більше покинутою та пропащою, ніж удома. Вона вже мучилась, що він пішов. Проте розпачливо змагалась, захищалась, гукала на рятунок всіма силами душі. Воліла краще смерті, ніж так упасти — вона, що ніколи не схибила! Вона шепотіла безтямні слова благання, а слухала, як Жоржеві кроки тихшали під далеким склепінням.

Вона зрозуміла, що всьому кінець, що марна вже боротьба. А втім, не хотіла здаватись, і її охопив той нервовий напад, коли жінки б’ються об землю, тремтять, корчаться і виють. Вона дрижала всім тілом і почувала, що зараз упаде, качатиметься між стільцями й зайдеться криком.

Хтось швидко підходив. Вона обернулась. Це був священик. Тоді вона схопилась, кинулась до нього, простягаючи стиснуті руки, й пробурмотіла:

— О, спасіть мене, спасіть!

Той здивовано спинився:

— Що ви хочете, пані?

— Хочу, щоб ви спасли мене, згляньтесь наді мною. Якщо ви не допоможете мені, я пропаду.

Він дивився на неї і думав, чи не божевільна вона. І спитав:

— Що ж я можу для вас зробити?

Це був високий, грубенький молодик із повними, звислими, виголеними до синяви щоками — чудовий міський вікарій із щедрої парафії, де живуть багаті покутниці.

— Висповідайте мене, — сказала вона, — і порадьте мені, підтримайте мене, скажіть мені, що робити!

Він відповів:

— Я сповідаю щосуботи від третьої до шостої.

Вона схопила його за руку й стиснула, приказуючи:

— Ні, ні, ні! Зараз! Так треба! Він тут! У церкві! Він чекає мене.

Священик спитав:

— Хто вас чекає?

— Той… що погубить мене… що заволодіє мною, якщо ви не спасете мене… Я не можу вже змагатись… Я надто квола… надто квола… така квола!..

Вона впала навколішки й заридала:

— О згляньтесь на мене, отче мій! Спасіть мене в ім’я Боже, спасіть!

Вона схопила його за чорну сутану, щоб не пішов; а він стурбовано озирався, чи якесь лихе святенницьке око не бачить, що жінка до ніг йому впала.

Зрозумівши нарешті, що йому не спекатись її, він сказав:

— Підведіться, ключ від сповідальні якраз при мені.

Покопавшись у кишені, він видобув пук ключів, вибрав один і швидко пішов до сповідалень, схожих на іграшкові дерев’яні домки — до цих скриньок на гріхи, скриньок, куди вірні скидають сміття душі.

Він увійшов у середні двері й зачинив їх за собою, а пані Вальтер кинулась поруч у вузьку клітку й палко пробурмотіла у жагучому пориві надії:

— Благословіть мене, отче, я згрішила.

Дю Руа, обійшовши крилас, звернув у лівий притвор. Дійшов до середини й перестрінувся з гладким лисим добродієм, — той усе собі спокійненько походжав.

"Що цей дивак тут робить?" — подумав він.

Добродій теж стишив ходу й дивився на Жоржа з видимим бажанням заговорити. Коли наблизився, вклонився й мовив дуже ввічливо:

— Вибачте, пане, що турбую вас, але чи не можете ви сказати, коли цю церкву збудовано?

Дю Руа відповів:

— Їй-богу, не знаю гаразд, думаю, що років двадцять — двадцять п’ять. Та я тут уперше.

— Я теж. Ніколи її не бачив.

Тоді журналіст зацікавлено спитав:

— Здається, ви дуже пильно її оглядаєте. Вивчаєте її в усіх подробицях.

Той покірливо відповів:

— Я не оглядаю її, пане, я чекаю свою дружину, вона призначила мені тут побачення, а сама спізнюється.

Помовчавши хвилину, він додав:

— Бісова спека надворі.

Дю Руа роздивлявся на нього; у добродія, на його думку, було гарне обличчя, і раптом йому здалось, що він схожий на Форестьє.

— Ви з провінції? — спитав він.

— Так. Із Рена. А ви, пане, ради цікавості сюди прийшли?

— Ні. Я чекаю одну пані.

Журналіст уклонився й відійшов посміхаючись.

Коло головного входу він знову побачив злидарку, що все стояла навколішках та молилась. Подумав: "Чорт, та й уперто ж вона молиться". Він уже не зворушився й не жалів її.

Пройшов повз неї і тихо звернув у правий притвор, щоб зустрітися з пані Вальтер.

Він здалека позирав на місце, де покинув її, і здивувався, коли не побачив. Подумав, що помилився колоною, пройшов до кінця і знову вернувся. Так, вона пішла! Здивовано й обурено спинився. Потім уявив собі, що вона шукає його, і знову обійшов церкву. Не знайшовши її, вернувся й сів на стільця, де її покинув, сподіваючись, що вона прийде. І почав чекати.

Незабаром він звернув увагу на якийсь шепіт. У цьому закуткові нікого не видно було. Де ж це шепотіло? Він підвівся й постеріг у сусідній каплиці двері до сповідальні. З-під одних дверей вистромився на тахлі кінчик сукні. Він підійшов, щоб глянути на ту жінку. Пізнав її. Вона сповідалась!

Йому скажено схотілось узяти її за плечі й витягти з тієї клітки. Потім подумав: "Дарма, сьогодні черга священика, а завтра моя". І сів спокійно проти покинутих дверцят, чекаючи свого часу й посміхаючись з цієї пригоди.

Чекав він довго. Нарешті пані Вальтер підвелась, обернулась, побачила його й підійшла до нього. Обличчя в неї було холодне й суворе.

— Пане, — сказала вона, — прошу вас не проводити мене, не йти за мною й не приходити більше до мене самому. Вас не приймуть. Прощайте.

І гордовито пішла.

Він не затримував її, бо мав принцип — ніколи не силувати подій. А коли священик, трохи стурбований, теж вийшов із закапелка, він підступив до нього, глянув йому у вічі і пробурмотів йому під ніс:

— Якби ви не в цій спідниці були, яку пару лящів одважив би я вам у мерзотну пику!

Потім повернувся й, посвистуючи, вийшов із церкви.

Гладкий добродій стояв на порозі, вже надівши капелюха, заклавши за спину руки, стомлений від чекання, і дивився на широкий майдан та вулиці, що на ньому сходились.

Вони вклонились одне одному.

Журналіст не мав чого робити і пішов до редакції. По заклопотаних обличчях кур’єрів побачив, що сталося щось незвичайне, і зразу ж подався до директора в кабінет.

Пан Вальтер стоячи уривчастими фразами нервово диктував статтю і в проміжках між двома абзацами давав доручення репортерам, що товпились коло нього, робив вказівки Буаренарові й розліплював листи.

Коли Дю Руа ввійшов, патрон радісно скрикнув:

— Ах, як добре, от і Любий друг!

Він трохи ніяково спинився й перепросив:

— Вибачте, що так назвав вас, я дуже схвильований подіями. До того ж від дружини й дочок тільки й чую — Любий друг. Любий друг! — й сам звик врешті. Ви не сердитеся?

Жорж сміявся:

— Аж ніяк. Це прізвисько не образливе.

Пан Вальтер вів:

— Гаразд, тоді я теж зватиму вас Любим другом, як і всі. Ну, так у нас величезні події. Міністерство скинуто більшістю трьохсот десяти голосів проти ста двох. Вакації знову відкладені, відкладені до грецьких календ, а вже двадцять восьме липня. Іспанія гнівається на нас за Марокко, це й повалило Дюрана де л’Ена та його поплічників. Заварилась каша! Маро доручено скласти новий кабінет. Він бере генерала Бутена д’Акра на військового міністра, а нашого друга Ляроша-Матьє на закордонні справи. Собі він лишає міністерство внутрішніх справ і пост голови ради міністрів. Ми робимось офіційною газетою. Я пишу передову: проголошую основні засади й накреслюю міністрам шляхи діяльності.

Добряга посміхнувся й додав:

— Ті шляхи, якими вони й гадають іти, розуміється. Але мені треба щось цікаве про марокканську справу, щось злободенне, ефектне, сенсаційне. Як ви?

Дю Руа поміркував хвилинку й відповів:

— Розумію. Наші колонії в Африці — де Алжир посередині, Туніс праворуч і Марокко ліворуч; то я вам дам нарис, у ньому накидаю політичну ситуацію в наших володіннях, розповім історію племен, що

заселяють цю велику територію, і опишу похід до марокканського кордону, аж до великої оази Фігіг, де жодний європеєць не проходив, але ж вона і спричинилась до теперішнього конфлікту. Годиться вам?

Пан Вальтер скрикнув:

— Чудово! А назва?

— "Від Тунісу до Танжера".

— Добре!

Дю Руа, покопавшись у комплекті "Французького життя", видобув свою першу статтю "Спогади африканського стрільця", перейменував, дещо переробив та змінив, і вона чудово тепер придалася, бо в ній говорилося і про колоніальну політику, і про людність Алжиру, і про похід у Оранську провінцію.

За три чверті години статтю було перероблено, підправлено й приперчено злободенністю та похвалами новому кабінетові.

Директор, перечитавши її, заявив:

— Чудово… чудово… чудово… З вас цінна людина. Вітаю вас. І Дю Руа пішов обідати, захоплений проведеним днем; невдача в церкві Трініте його не бентежила, бо почував, що справа виграна.

Дружина нетерпляче його чекала. Побачивши його, скрикнула:

— Знаєш — Лярош міністр чужоземних справ!

— Так, я навіть статтю про Алжир написав з цього приводу.

— Що саме?

— Ти знаєш її — ота перша стаття, що ми вкупі писали: "Спогади африканського стрільця", тільки я переглянув та виправив її для нагоди.

Вона посміхнулась:

— А, це ж дуже добре.

Потім, поміркувавши трохи, додала:

— Я думаю про продовження, що ти мав тоді написати і… покинув на півдорозі. Тепер ми можемо знову до нього взятися. З цього може вийти кілька чудових статей, потрібних нині.

Він відповів, сідаючи до столу:

— Чудово. Тепер уже ніхто не заважатиме, бо ж рогоносець Форестьє на тому світі.

Це її дійняло.

— Твій жарт зовсім недоречний, і прошу тебе покинути його, — сухо мовила вона. — Надто довго вже він триває.

Він збирався глузливо відмовити, але йому подали телеграму без підпису: "Я божевільна. Простіть мене й приходьте завтра о четвертій у парк Монсо".

Він зрозумів і, геть зрадівши, сказав дружині, ховаючи папірця в кишеню:

— Не буду більше, моя люба. Це безглуздо. Визнаю.

І почав обідати.

Їв, і з думки йому не сходили ті кілька слів: "Я божевільна. Простіть мене й приходьте завтра о четвертій у парк Монсо". Отже, вона здавалась. Це значило: "Я віддаюсь, я ваша, робіть зі мною, що хочете, де хочете й коли хочете".

Він засміявся. Мадлена спитала:

— Що це тобі?

— Нічого. Згадав священика, що здибав сьогодні, — така пика в нього кумедна.

Другого дня Дю Руа з’явився на побачення рівно о четвертій. Скрізь по лавочках у парку сиділи буржуа, намучені спекою, та недбайливі бонни, що, здавалось, мріяли, а діти тим часом качались у піску на дорозі.

Пані Вальтер знайшов серед штучних руїн, біля струмка. Вона ходила круг невеличкої колонади з турботним і нещасним виглядом.

Коли він привітався, вона зразу сказала:

— Людей тут скільки!

Він ухопився нагоди:

— Це правда, може, поїдемо куди?

— Де саме?

— Байдуже, хоч би й просто каретою. Спустите штору з вашого боку й сидітимете в захистку.

— Так краще буде, тут я помираю зі страху.

— Ну, то приходьте через п’ять хвилин до брами, що на крайній бульвар. Я під’їду візником.

І пішов підбігцем.

Сівши в карету й ретельно затуливши шибку зі свого боку, вона спитала:

— Куди ви сказали їхати візникові?

Жорж відповів:

— Не турбуйтесь, він знає.

Він дав йому адресу свого помешкання на Константинопольській.

Вона вела:

— Ви не уявляєте, як я страждаю через вас, як я мучилась, катувалась. Вчора я була жорстока в церкві, але хотіла втекти від вас за всяку ціну. Я так боюся лишитися з вами на самоті. Ви простили мене?

Він тиснув її руки:

— Так, так. Чого тільки не простиш, коли любиш так, як я вас!

— Слухайте, пообіцяйте, що шануватимете мене… що ви… що не… інакше ми не зможемо бачитись.

Спочатку він нічого не відповів; посміхнувся під вусами тією тонкою посмішкою, що хвилює жінок. Нарешті прошепотів:

— Я ваш раб.

Тоді вона почала розповідати, як примітила, що любить його, коли дізналась про його одруження з Мадленою Форестьє. Пригадувала подробиці, дати, ділилася з ним своїми передчуваннями.

Раптом вона замовкла. Карета спинилась. Дю Руа розчинив дверці.

— Де це ми? — спитала вона.

— У мене. Це моє парубоцьке помешкання, я знову найняв його на кілька днів… щоб мати куточок, де з вами бачитись.

Вона вчепилась за торочки сидіння, жахаючись думки про таке побачення, й бубоніла:

— Ні, ні, я не хочу! Я не хочу!

Він рішуче сказав:

— Присягаюся вам, що шануватимусь. Ідіть. Бачте, на нас увагу звертають, зараз юрба збереться. Швидше… швидше… сходьте.

І приказував:

— Присягаюсь вам, що шануватимусь.

Якийсь винар цікаво дивився на них з порога своєї крамниці. Вона злякано кинулась у будинок.

Хотіла йти сходами вгору. Він затримав її за руку:

— Це тут, на першому поверсі.

І пхнув її у своє помешкання.

Замкнувши двері, він схопив її, як здобич. Вона відбивалась, пручалась, лепетала:

— Ох, Боже мій!.. Ох, Боже мій!..

Він цілував її шию, очі, уста так поривно, що вхилитись від його шалених пестощів вона не могла; і відпихаючи його, відвертаючи обличчя, вона й сама мимоволі на його поцілунки відповідала.

Зненацька вона перестала пручатись і, переможена, покірно далася роздягти. Він зручно й хутко здіймав одну по одній всі частини її вбрання вправними, як у покоївки, руками.

Вона вирвала в нього з рук свого ліфа, затулила ним обличчя й стояла, геть біла, серед скинутої до ніг одежі.

Він лишив на ній черевики й поніс на руках до ліжка. Тоді вона ледь чутно шепнула йому на вухо:

— Присягаюсь вам… присягаюсь… що ніколи не мала коханця.

Так ніби та дівчина казала:

— Присягаюсь, що я незаймана.

А він думав: "Оце вже справді мені байдуже".

V

Настала осінь. Подружжя Дю Руа пробуло в Парижі ціле літо і під час коротких депутатських вакацій проводило у "Французькому житті" рішучу кампанію за новий кабінет.

Хоч жовтень тільки ще починався, обидві палати мали розпочати засідання, бо справи в Марокко ставали загрозливі.

Власне, ніхто не вірив у танжерську експедицію, хоч у день розпуску парламенту один правий депутат, граф Лямбер-Саразен, у дотепній промові, якій плескав навіть центр, запропонував йти в заклад і поставити свої вуса, як зробив колись славетний віце-король Індії, проти бурців голови ради міністрів, що новий кабінет конче наслідуватиме попередній і вирядить армію в Танжер до пари туніській армії — з любові до симетрії, точнісінько, як дві пази на коминку ставлять.

Він додавав: "Африканська земля, панове, справді є огнище для Франції, огнище, де горять найкращі наші дрова, огнище з великою тягою, яке розпалюють банківськими паперами.

Вам спала артистична фантазія прикрасити лівий ріжок коминка туніським безділлям, що дорого вам коштує, — побачите, що панові Маро схочеться наслідувати свого попередника й прикрасити правий ріжок марокканським безділлям".

Ця славетна промова стала Дю Руа за тему для десятка статей про алжирську колонію, — для тієї його серії, що урвалась, коли він почав працювати в газеті, і він палко підтримував ідею військової експедиції, хоч і переконаний був, що вона не відбудеться. Він грав на патріотичну струну й нападався на Іспанію з усім арсеналом кпинів, що до них удаються, коли інтереси якоїсь держави не збігаються з нашими.

"Французьке життя" набуло великої ваги завдяки своїм зв’язкам із владою. Воно подавало політичні новини раніше за найповажніші газети і з допомогою натяків давало читачам можливість зрозуміть наміри своїх друзів-міністрів, і всі паризькі й провінційні газети користувались його відомостями. Його цитували, боялися й починали шанувати. Це вже не був непевний орган купи політичних плетунів, а визнаний орган кабінету. Лярош-Матьє був душею газети, а Дю Руа — її рупором. Пан Вальтер, мовчазний депутат і лукавий директор, що вмів бути непомітним, обробляв, казали, в затінку велике діло з марокканськими мідними копальнями.

Мадленин салон став впливовим осередком, де щотижня сходились кілька членів кабінету. Навіть голова ради міністрів в неї обідав; а дружини державних діячів, що колись не зважувались до неї ходити, тепер хвалились дружбою з нею й бували в неї частіше, ніж вона в них.

Міністр закордонних справ поводився в домі мало не як господар. Приходив, коли хотів, приносив телеграми, всілякі повідомлення і диктував комусь із подружжя інформації, наче воно було за його секретарів.

Дю Руа, лишаючись на самоті з Мадленою, коли міністр ішов, обурювався на поведінку цього нахабного вискочня, в голосі йому лунала загроза, кожна увага була ущиплива.

Та вона зневажливо знизувала плечима й казала:

— Зроби й ти. Стань міністром, тоді й ти верховодитимеш. А тим часом мовчи.

Він крутив вуса, скоса на неї поглядаючи.

— Невідомо, на що я здібний, — казав він, — може, й дізнаєшся колись.

Вона філософськи відповідала:

— Поживемо — побачимо.

У день відкриття парламенту, поки Жорж збирався на сніданок до пана Ляроша-Матьє, щоб перед засіданням одержати від нього інформацію для завтрашньої передовиці, що мала бути щось ніби офіціальною декларацією про плани кабінету, Мадлена, лежачи ще в постелі, повчала чоловіка:

— Зокрема, не забудь його спитати, чи послано генерала Белонкля в Оран,{30} як це гадалося. Це мало б велике значення.

Жорж роздратовано відповів:

— Та я не гірш за тебе знаю, що роблю. Дай спокій зі своїм підказуванням.

Вона спокійно відповіла:

— Любий мій, ти завжди забуваєш половину доручень, що я даю тобі до міністра.

Він пробурчав:

— Твій міністр обрид мені, зрештою. Це крутихвіст.

Вона спокійно сказала:

— Він такий мій міністр, як і твій. Тобі він корисніший, ніж мені.

Він обернувся до неї й глузливо засміявся:

— Бачиш, до мене він не залицяється.

Вона поволі відмовила:

— Та й до мене теж; але він допомагає нам.

Він замовк і через хвилину сказав:

— Коли б я мав вибирати серед твоїх прихильників, то волів би вже того тюхтія Водрека. Що це йому сталося? Вже тиждень його не видно.

Вона відповіла, не схвилювавшись:

— Він слабий, написав мені, що й з ліжка не встає через напад подагри. Провідай його. Ти ж знаєш, що він дуже любить тебе, і це буде йому приємно.

Жорж відповів:

— Звичайно, провідаю цими днями.

Він кінчив одягатись і, надівши капелюха, оглянувся, чи не забув чого. Нічого не наглядівши, підійшов до ліжка й поцілував дружину в чоло:

— До побачення, люба, я вернуся хіба що о сьомій годині, це найраніше.

І пішов. Пан Лярош-Матьє чекав його на сніданок о десятій годині, бо о дванадцятій, перед відкриттям парламенту, мало бути засідання кабінету.

Коли вони та ще особистий секретар міністра сіли втрьох до столу — пані Лярош-Матьє не схотіла міняти для себе часу сніданку, — Дю Руа заговорив про свою статтю, зазначив її напрямок, поглядаючи на нотатки, на візитовій картці надряпані, а скінчивши, спитав:

— Чи не бажаєте ви щось змінити, любий міністре?

— Майже нічого, друже. Може, тільки в марокканській справі ви занадто виразно висловлюєтесь. Пишіть про експедицію так, ніби вона буде, але давайте наздогад, що її не буде й що ви саме в це аж ніяк не вірите. Хай публіка читає між рядками, що в цю авантюру ми не будемо вплутуватись.

— Чудово. Я зрозумів і подбаю за те, щоб і інші зрозуміли. Дружина доручила мені спитати вас з цього приводу, чи буде послано генерала Белонкля в Оран. Після того, що ви сказали, я догадуюсь, що ні.

Державний діяч відповів:

— Ні.

Потім зайшла мова про наступну парламентську сесію. Лярош-Матьє почав просторікувати, готуючи ефектні фрази, що мав появити перед своїми колегами через кілька годин. Він жестикулював правою рукою, піднімав то виделку, то ножа, то шматок хліба і, ні на кого не дивлячись, звертаючись до невидимих зборів, розливався красномовством молодого фертика. Закручені вусики жалюгідними жалами скорпіона стирчали йому на губі, а намащене брильянтином волосся з проділом посередині круглявилось на скронях, як у провінційного красеня. Був трохи грубенький, роздобрілий, хоч і молодий; черевце напинало йому жилета.

Особистий секретар спокійно їв та пив, бо звик, певно, до цього пишномовства, а Дю Руа, якому серце гризла заздрість на чужий успіх, гадав: "Ну і йолоп! Які ж кретини з політичних діячів".

І порівнюючи себе з цим пихатим балакуном, він думав: "Сто чортів, та коли б я мав хоч сотню тисяч франків готівкою, щоб виставити свою кандидатуру в моїй чудовій Руанській окрузі та влестити моїх славних нормандців, цих лукавих, собі на умі, одоробал та важкодумів, я б показав усім цим короткозорим пройдисвітам, які бувають на світі політичні діячі!"

Пан Лярош-Матьє промовляв доти, доки не принесли кави, потім побачив, що вже пізно, подзвонив, щоб йому подали екіпаж, і сказав, прощаючись із журналістом:

— Зрозуміло, друже мій?

— Чудово, мій любий міністре, покладайтесь на мене.

І Дю Руа повагом пішов до редакції писати статтю, бо до четвертої години йому не було чого робити. О четвертій годині він мав зустрітись на Константинопольській з пані де Марель, котра приходила до нього туди двічі на тиждень: у понеділок та п’ятницю.

Але в редакції йому подали телеграму; була вона від пані Вальтер, що писала:

"Мені конче треба сьогодні з тобою поговорити. Справа дуже, дуже важлива. Чекай мене о другій годині на Константинопольській. Я можу стати тобі у великій пригоді.

Твоя до смерті

Віржіні".

Він вилаявся:

— От іще причепа, чорти б її забрали!

Його опанував лихий настрій, і він зразу ж пішов, бо від дратування не міг працювати.

Вже півтора місяця силкувався він урвати з нею, але не міг остудити її палкого кохання.

Після падіння її напала страшна гризота, і три побачення вряд вона мучила свого коханця докорами та прокляттями. Ці сцени йому обридли, та й переситився вже він цією перезрілою героїнею мелодрами, отже, просто від неї відійшов, сподіваючись отак закінчити всю пригоду. Отоді вона безумно за нього вчепилась, пірнула в любов так, як у воду з каменем на шиї пірнають. Він знову піддався — з кволості, з ласки, з вибачливості, і вона взяла його в лещата божевільної, виснажливої жаги, почала мучити своїм коханням.

Вона хотіла бачити його щодня, викликала раз у раз телеграмами, щоб на хвилинку зустрітись із ним десь на розі вулиці, в магазині, в міському садку.

І казала тоді, завжди тими самими словами, що божествить його, що він її кумир, та йшла від нього, присягаючись, що "дуже щаслива була його побачити".

Вона виявилася зовсім іншою, ніж він думав, пробувала спокусити його дитячими ніжностями, любовними пустощами, смішними в її літа. Досі вона була сувора, чеснотлива, незаймана серцем, замкнена для будь-якого чуття, незнайома із сласністю, і все враз спалахнуло в розважливої жінки, якої сорокаріччя нагадувало бліду осінь після холодного літа, все обернулось у якусь зів’ялу весну з недорослими квіточками, з недозрілими бруньками, в якийсь дивний вибух дівчачої любові, запізнілої, палкої і наївної любові, з несподіваних поривів створеної, з шістнадцятилітніх викриків, із забарних пестощів та

довчасно застарілої ніжності. Писала йому на день десяток листів, дурних, божевільних листів, чудернацьким поетичним і смішним викладом, прикрашала їх розводами, як індійські письмена, пересипала їх назвами тварин та рослин.

Коли вони лишались на самоті, вона цілувала його з важкою маніжністю гладкої дівчинки, з кумедними гримасами та стрибками, що від них хитались під корсажем її огрядні груди. Найгидше було йому, коли вона називала його "моя мишко", "мій песик", "мій котику", "моє золотко", "мій орле", "мій скарбе", коли віддаючись йому, раз у раз грала комедію дитячої чесноти з боязкими рухами, що здавались їй милими, та вихватками розпусної інститутки.

Вона питала: "Чий це ротик?" І якщо він зразу ж не відповідав: "Мій", то чіплялась до нього, аж поки він бліднув від дратування.

Як вона не розуміє, дивувався він, що в любові потрібна надзвичайна тактовність, умілість, обережність та міра, що, віддавшись йому, вона, літня, світська жінка й мати, мусила б поводитись поважно, суворо, свої пориви трохи стримувати, може, й плакати, — тільки слізьми Дідони, а не Джульєтти.{31} Раз у раз вона казала йому:

— Як я люблю тебе, мій маленький! Скажи, й ти мене так любиш, мій хлопчику?

Тільки він чув це, так і хотілось йому назвати її: "Моя старенька".

Вона казала йому:

— Яке божевілля, що я піддалась тобі! Але я не жалкую. Так гарно любити!

Усе дратувало Жоржа в її устах. Вона шепотіла: "Так гарно любити!", мов інженю на сцені.

До того ж вона обурювала його невправністю своїх пестощів. Зайнявшись зненацька чуттєвістю від поцілунку цього красеня, що так глибоко розворушив її кров, вона вкладала в свої обійми невмілий запал та серйозне старання, що смішило Дю Руа й нагадувала йому про старих, котрі силкуються навчитися письма.

І тоді, коли б мала здушити його в обіймах, палко дивлячись на нього тими глибокими й страшними очима, що є в декого з літніх жінок, величних у своїй останній любові, коли б мала кусати його мовчазним, тремтячим ротом, пригорнувшись до нього пухким та гарячим тілом, стомленим, але невситимим, — вона термосилась, як дівчинка, й сюсюкала, щоб бути любенькою:

— Так я кохаю тебе, мій маленький. Так я кохаю. Потіш же свою жіночку.

Тоді йому божевільно хотілось вилаятись, узяти капелюха й вийти, грюкнувши дверима.

Спочатку вони часто бачились на Константинопольській, але Дю Руа, боячись зустрічі з пані де Марель, вигадував тепер тисячі приводів, щоб від цих побачень відмовитись.

Але зате йому доводилося мало не щодня приходити до неї то на сніданок, то на обід. Вона стискувала йому руку під столом і цілувалась із ним за дверима. Та йому найбільше подобалось пустувати з Сюзанною, що тішила його своїми жартами. Жвава дотепність цієї дівчинки з ляльковою зовнішністю виявлялася несподівано, колола потайливо, як та ярмаркова маріонетка, що будь-якої миті ладна була потішити публіку. Вона глузувала з усього й усіх гостро та влучно. Жорж підбурював її запал, заохочував до іронії, і вони чудово одне з одним розумілися.

Вона кликала його щохвилини: "Слухайте, Любий друже!", "А ідіть сюди, Любий друже!"

Він зразу покидав матір і біг до дівчинки, що шепотіла йому на вухо щось злосливе, і вони сміялись від щирого серця.

Тим часом любов матері приїлась йому, довела його до непоборної огиди; він не міг уже бачити її, слухати її, думати про неї без гніву. Перестав ходити до неї, відповідати на її листи й поступатись її закликам.

Нарешті вона зрозуміла, що він уже не любить її, і страшенно мучилась. Та вона заповзялася, почала стежити за ним, чекала його в кареті з опущеними шторами біля дверей редакції, біля дверей його дому, на вулицях, де сподівалась його зустріти.

Йому хотілось прогнати її, образити, вдарити, сказати їй одверто: "Геть, досить з мене, ви обридли мені". Але він дорожив службою в газеті і все ще панькався з нею, силкуючись своєю холодністю, заличкованою в пошану грубістю, а часом і гострим словом дати їй на розум, що з цим треба вже кінчити.

Найбільше домагалась вона всілякими хитрощами заманити його на Константинопольську, і він раз у раз тремтів, щоб обидві жінки не здибались якось на порозі.

Навпаки, до пані де Марель він ще більше прихилився за літо. Він називав її "Мій збитошник", і вона рішуче йому подобалась. У них обох було щось спільне в натурі; обоє вони належали до шукачів пригод, пройдисвітів, тих світських пройдисвітів, що дуже скидаються, самі й не догадуючись, на циган з великого шляху.

Літо провели вони чудово, погуляли на всю губу, їздили нишком поснідати чи пообідати то в Аржантей, то в Буживаль, то в Мезон, то в Пуасі, цілими годинами катались на човні й рвали на крутобережжях квітки. Вона кохалась у стравах з риби, що її ловили тут же в Сені, в рагу з кролів, любила підземні шинки й гукання перевізників. А він любив їздити з нею погожого дня на імперіалі приміського потягу й оглядати,

про веселі абищиці балакаючи, нужденні паризькі околиці, де буржуа набудували собі гидких дач.

І, вертаючись до Парижа, де його чекала на обід пані Вальтер, він ненавидів стару, завзяту коханку, згадуючи про молоду, що її покинув допіру й що пригасила його бажання та ввібрала його запал у прибережній траві.

Нарешті він гадав уже, що майже звільнився від патронеси, якій висловив ясно, мало не грубо, свій намір урвати, аж ось одержав у редакції телеграму, де кликано його о другій годині на Константинопольську.

По дорозі він ще раз перечитав телеграму: "Мені конче треба сьогодні з тобою поговорити. Справа дуже, дуже важлива. Чекай мене о другій годині на Константинопольській. Я можу стати тобі у великій пригоді. Твоя до смерті Віржині".

Він думав: "Чого це від мене ще хоче ця стара сова? Закладаюсь, що справи в неї немає жодної. Знову скаже, що божествить мене. Проте треба побачитись. Вона пише про щось дуже важливе й про велику послугу, це, може, й правда. А о четвертій прийде Клотільда. Першу треба вирядити найпізніше о третій. Сто чортів, хоч би вони не зустрілись. Які ж бо дурні ці жінки!"

І думав, що з них не мучить його тільки дружина. Вона жила коло нього й, здавалось, дуже любила його годинами, для любові призначеними, бо ніколи не дозволяла порушувати непохитний розпорядок життєвих справ.

Він поволі йшов до свого побаченського помешкання й лютував у думці на патронесу:

"Ох, та й покажу ж їй, якщо в неї справи немає. Проти моєї мови й Камбронова{32} видасться академічною. Заявлю їй, що й ноги моєї в неї не буде".

Він увійшов і почав чекати пані Вальтер.

Вона теж незабаром нагодилась і, побачивши його, скрикнула:

— Так ти одержав мою телеграму! Яке щастя!

Він прибрав лихого вигляду:

— Чорт, мені дали її в редакції, коли я збирався їхати до парламенту. Чого тобі ще треба?

Вона підняла вуальку, щоб поцілувати його, і підійшла до нього боязко та покірно, як бита собачка.

— Який ти жорстокий зі мною... як ти грубо зі мною розмовляєш... Що я тобі зробила? Ти не уявляєш, як я мучуся через тебе!

Він пробурчав:

— Ти знову починаєш?

Вона стояла коло нього, чекаючи усмішки, руху, щоб кинутись йому в обійми. Прошепотіла:

— Не треба було мене брати, щоб так зі мною поводитись, треба було лишити мене спокійною та щасливою, якою я була. Пригадуєш, що ти казав мені в церкві й як силоміць мене сюди привів? А тепер ти он що мені кажеш! Он як мене зустрічаєш! Боже мій, Боже мій, як мені боляче!

Він люто тупнув ногою:

— Та годі! Досить уже. Тільки побачиш тебе, так і починаєш ти цієї співати. Ніби й справді я взяв тебе в дванадцять років і ти несвідома, як янгол, була. Ні, моя люба, встановимо істину, я неповнолітньої не зводив. Ти віддалася мені цілком свідомо. Я тобі вдячний, глибоко вдячний, але не можу триматись твоєї спідниці до смерті. У тебе є чоловік, у мене жінка. З нас ні ти, ні я не вільні. Була в нас примха, ніхто про неї не дізнався, та й усе.

Вона сказала:

— Ох, який ти грубий, який нахабний, який безчесний! Ні, я не дівчина була, але ніколи не любила, ніколи не зраджувала…

Він урвав її на слові:

— Знаю, двадцять разів уже казала мені. Але в тебе двоє дітей… не я ж тебе знечестив…

Вона оступилась:

— О Жорж! Це негідно…

Ридання підступали їй до горла. І, схопившись обома руками за груди, вона почала схлипувати.

Побачивши, що зараз поллються сльози, він узяв із коминка свого капелюха.

— Ах, ти плакатимеш! Тоді до побачення. Ось для цієї сцени ти мене й кликала?

Вона кинулася вперед, щоб заступити йому дорогу, жваво видобула з кишені хусточку й мерщій витерла очі. Опанувала свій голос і сказала, хлипаючи коли-не-коли від зворушення:

— Ні… я прийшла, щоб розказати тобі новину… політичну новину… щоб ти міг заробити п’ятдесят тисяч франків… або й більше… якщо схочеш.

Він спитав, раптом зласкавившись:

— Як це? Що ти хочеш сказати?

— Вчора ввечері я випадково підслухала розмову мого чоловіка та Ляроша. Та вони й не дуже від мене криються. Але Вальтер радив міністрові не викривати тобі таємниці, щоб ти не розголосив її.

Дю Руа поклав свого капелюха на стільця. І дуже уважно слухав.

— Так у чім же річ?

— Вони мають захопити Марокко!

— Що це ти! Я снідав з Лярошем, і він майже продиктував мені всі плани кабінету.

— Ні, мій любий, вони дурять тебе, бо бояться, щоб ти не дізнався про їхні махінації.

— Сідай, — мовив Жорж.

І сам сів у крісло. Тоді вона присунула дзиґлика й примостилася між колін молодика. І влесливо почала:

— Я завжди про тебе думаю, тим-то й дослухаюсь тепер до всього, про що коло мене шепочуться.

І заходилася тихо розповідати йому, як вона догадалась з якогось часу, що за його спиною щось готується, що його використовують, боячись його суперництва. Вона казала:

— Знаєш, коли любиш, тоді робишся хитрою.

Нарешті вчора вона все зрозуміла. Потай затівали величезну, грандіозну справу. Тепер вона посміхалась, радіючи на свою спритність, захоплювалась, говорила, як дружина фінансиста, перед її очима готувалися біржові крахи, хитання акцій, раптові піднесення та пониження курсу, — всі ці спекуляції, що за дві години руйнують тисячі дрібних буржуа, котрі вклали свої заощадження в папери, гарантовані ім’ям шановних, поважних людей, політиків чи фінансистів.

Вона приказувала:

— О, широко ж вони розмахнулись. Дуже широко. Тут Вальтер усім керує, а він розуміється. Дійсно, це першорядне діло.

Ці вступи дратували його.

— Та кажи вже швидше.

— Гаразд. Експедиція в Танжер була вирішена між ними ще того дня, як Лярош дістав портфель міністра закордонних справ, і вони потроху скупили всю марокканську позику, що впала до шістдесяти чотирьох чи п’яти франків. Скупили дуже спритно через неповних агентів, що не збуджували жодної підозри. Навіть Ротшільди не могли втямити, чому такий попит на марокканські акції, але вони і їх підманили, їм назвали імена посередників: всі вони були люди заплямовані, викинуті за борт. Тузи заспокоїлись. А тепер оце мають вирядити експедицію, і, коли наші

там будуть, французький уряд згарантує позику. Наші друзі зароблять п’ятдесят-шістдесят мільйонів. Розумієш справу? Розумієш, чому вони бояться всіх, бояться найменшої необережності?

Вона схилила голову молодикові на жилет, поклала йому на коліна руки й притискувалась, пригорталась до нього, почуваючи, що тепер цікава йому, і ладна була все зробити, все вчинити за єдину ласку, за єдину усмішку.

Він спитав:

— А ти не помиляєшся?

Вона переконано відповіла:

— Ну от іще!

Він заявив:

— Це справді діло не мале. А тій мерзоті Лярошеві я ще віддячу. Хай бережеться, шахрай, хай бережеться!.. Полічу я йому міністерські ребра!

Потім замислився й пробурмотів:

— Проте треба це використати.

— Ти ще можеш купити, — обізвалась вона. — Кожна облігація тільки сімдесят два франки.

— Так, але в мене грошей вільних немає, — відповів він.

Вона з благанням підвела на нього очі:

— Я думала про це, котику мій, і коли б ти був любенький, любенький, коли б любив мене трошки, то дозволив би, щоб я позичила тобі.

Він різко, майже грубо відповів:

— В жодному разі.

Вона благально прошепотіла:

— Слухай, ти можеш зробити це, навіть не позичаючи грошей. Я хотіла купити цієї позики на десять тисяч франків, щоб завестися власним капіталом. Ну, так я куплю на двадцять тисяч! Ти пристаєш з половини. Ти ж розумієш, що не для Вальтера я хочу заробити. Отже, зараз не треба нічого платити. Якщо пощастить, ти заробиш сімдесят тисяч франків. Якщо не пощастить, будеш винен мені десять тисяч франків, а віддаси, коли схочеш.

— Ні, не подобаються мені такі комбінації.

Тоді вона почала умовляти його, доводити йому, що він, власне, позичає десять тисяч франків на слово, що ризикує отож нічого не одержати від неї, бо операцію робитиме Вальтерів банк.

Крім того, переконувала його, що саме він і провадив у "Французькому житті" всю ту кампанію, яка зробила можливою цю справу, та що він дуже наївний буде, коли цього не використає.

Він ще вагався. Вона додала:

— Та тільки подумай. Бо ж, властиво, Вальтер дає тобі гроші, оті десять тисяч доларів, а ти йому чимало послуг зробив, які більшого варті.

— Ну гаразд, — сказав він, — пристаю до тебе з половини. Якщо втратимо, я тобі десять тисяч франків верну.

Вона так зраділа, що підвелася, схопила руками його голову й почала жадібно цілувати.

Спочатку він не відмагався, а потім, як вона, насмілившись, почала палко до нього горнутись, подумав, що зараз друга має прийти, й коли він поступиться, то згає час і віддасть у обіймах старої запал, який варто зберегти для молодої.

Тоді він злегка відіпхнув її.

— Ну, не пустуй, — мовив він.

Вона розпачливо на нього дивилась:

— О Жорж! Мені навіть поцілувати тебе не вільно.

Він відповів:

— Ні, тільки не сьогодні. У мене трохи голова болить, і мені від цього стає гірше.

Тоді вона знову слухняно сіла біля його ніг. Спитала:

— Приходь завтра до нас обідати. Яка радість мені була б!

Він вагався, але не зміг відмовитись:

— Гаразд, прийду.

— Спасибі, любенький.

Горнучись до нього, вона поволі терлась щокою об його груди, і одна її довга чорна волосина зачепилась за ґудзика на жилеті. Вона спостерегла це, й у голову їй спала божевільна думка, одна з тих забобонних думок, що часто складають увесь жіночий розум. Вона почала тихесенько замотувати ту волосину за ґудзика. Потім ще одну замотала, ще одну. Всі ґудзики обплутала волосинами.

Зараз він вирве їх, коли підведеться. Зробить їй боляче — яке щастя! І понесе з собою щось її, не знаючи про це, понесе пасемко її волосся, якого ніколи в неї не попросив. Цією таємною невидимою ниткою вона прив’яже його до себе. Вона залишить на ньому талісман, і він мимоволі згадуватиме її, мріятиме про неї й завтра трохи більше її любитиме.

Він зненацька сказав:

— Мушу йти, бо мене чекають у палаті на кінець засідання. Не можу сьогодні перепустити.

Вона зітхнула:

— Ох! Уже.

Потім промовила покірно:

— Іди, любенький, але приходь завтра обідати.

І зненацька схопилась. Відчула в голові короткий різкий біль, наче голками її штихнуло. Серце її билось; вона задоволена була, що трохи для нього постраждала.

— Прощай, — сказала вона.

Він обійняв її, співчутливо посміхаючись, і холодно поцілував очі.

Та вона, запалившись від цього дотику, знову шепнула:

— Вже?

І показувала поглядом на кімнату, де були відчинені двері.

Він відхилив її від себе й сказав хапливо:

— Мушу йти, а то спізнюся.

Тоді вона простягла йому вуста, але він ледве торкнувся їх і, подавши їй парасолю, що вона забула, сказав:

— Ну, ну, швиденько, вже початок четвертої.

Вона вийшла поперед нього й ще раз сказала:

— Завтра о сьомій.

Він відповів:

— Завтра о сьомій.

Вони розлучились. Вона ліворуч звернула, він праворуч.

Дю Руа дійшов до крайнього бульвару. Потім поволі рушив бульваром Мальзерба. Повз цукерню проходячи, побачив у кришталевій вазі каштани й подумав: "Почастую ними Клотільду". І купив пакунок цих цукерок, що вона божевільно любила. О четвертій годині він вернувся й став чекати молоду коханку.

Вона трохи спізнилась, бо чоловік її приїхав на тиждень. Спитала:

— Прийдеш завтра обідати? Він буде дуже радий побачити тебе.

— Ні, я обідаю у патрона. У нас тепер сила-силенна політичних та фінансових справ.

Вона скинула капелюха. Тепер знімала кофточку, що душила її.

Він показав їй пакунок на коминкові:

— Я приніс тобі цукрових каштанів.

Вона сплеснула руками:

— Як добре! Який ти любий!

Вона взяла їх, покуштувала й мовила:

— Чудові. Боюсь, що жодного не лишиться.

Потім додала, глянувши на Жоржа весело й чуттєво:

— Так ти потураєш моїм хибам?

Вона поволі їла каштани й раз у раз зазирала в пакунок, мов щоб побачити, чи є ще. Сказала:

— Стривай, сядь у крісло, а я в тебе біля ніг примощуся та гризтиму цукерки. Так мені буде дуже затишно.

Він посміхнувся, сів і схопив її колінами, як допіру пані Вальтер.

Розмовляючи, вона підводила до нього голову й казала з повним ротом:

— Знаєш, любенький, ти мені снився. Снилось мені, що ми вдвох мандруємо десь далеко на верблюді. У нього два горби, і ми обоє сидимо верхи на горбах: ти на одному, я на другому, і їдемо через пустиню. Ми взяли з собою бутерброди в пакункові та пляшку вина, і от ми закушуємо на горбах. Мені нудно, бо не можна чогось зробити, ми надто далеко одне від одного, і мені хочеться злізти.

Він відповів:

— Мені теж хочеться злізти.

Він сміявся, втішаючись цією історією, заохочував її казати дурниці, теревенити, розповідати ті пустощі та ніжні нісенітниці, що плетуть закохані. Ці дурощі, що в устах пані де Марель подобались йому, обурювали його в устах пані Вальтер.

Клотільда теж називала його: "Мій любенький, мій маленький, мій котику". Слова ці здавались йому ніжними й пестливими. А допіру, від іншої чуті, дратували й були гидкими, бо любовні слова, завжди однакові, набувають смаку від уст, що їх вимовляють.

Але, радіючи цими пустощами, він думав про сімдесят тисяч франків, що мав заробити, і зненацька, постукавши пальцями по столі, спинив балаканину своєї подруги.

— Послухай, кицько. Дам тобі доручення до твого чоловіка. Скажи йому від мене, щоб купив завтра на десять тисяч франків марокканської позики, — кожна її облігація коштує зараз сімдесят два франки, і я йому обіцяю, що він через три місяці заробить від шістдесяти до восьмидесяти тисяч франків. Тільки щоб нікому ні слова. Скажи йому від мене, що танжерська експедиція вирішена і що французький уряд згарантує марокканський борг. Але не обмовся перед ким-небудь. Я звіряю на тебе державну таємницю.

Вона уважно слухала його. Прошепотіла:

— Дякую. Перекажу чоловікові сьогодні ж увечері. Можеш покладатись на нього, він нікому не скаже. Він дуже певна людина. Це цілком безпечно.

Вона вже всі каштани поїла. Зібгала пакунок у руках і кинула його в коминок. Потім сказала:

— Ходімо спатки.

І, не підводячись, почала розстібати його жилет. Раптом вона спинилась і засміялась, тягнучи між пальцями з ґудзика довгу волосину.

— Глянь, ти волосся Мадленине приніс! От уже вірний муж!

Потім знову споважніла, довго роздивлялась в руках на тонісіньку нитку й прошепотіла:

— Це не Мадлени, воно темне.

Він посміхнувся:

— Може, це покоївчине?

Та вона з поліційною уважністю оглядала жилет і зняла другу волосину, на ґудзика накручену; далі й третю примітила, і, збліднувши, затремтівши злегка, скрикнула:

— Ох, ти спав з жінкою, і вона накрутила тобі волосся на всі ґудзики!

Він здивовано пробурмотів:

— Та ні. Ти збожеволіла…

Раптом він пригадав, зрозумів, схвилювався спочатку, потім, сміючись, почав заперечувати, в душі не гніваючись, що вона закидає йому любовні перемоги.

Вона й далі шукала та раз у раз знаходила волосся, швидко розкручувала його й кидала на килим.

Вона догадалась хитрим жіночим інстинктом й обурено, люто, трохи не плачучи, пробурмотіла:

— Вона любить тебе… і хотіла, щоб ти взяв собі щось від неї… Ох, який ти зрадник…

Та раптом вона скрикнула пронизливо й злорадно:

— Ох!.. Ох!.. Це стара… Ось сива волосина… А, ти старих тепер береш… Так вони платять тобі… скажи… платять тобі? А, ти старим продався… Тоді я тобі не потрібна… лишайся з тією…

Вона підвелась, підбігла до кофточки, що на стільці валялась, і хапливо її одягла.

Він хотів її затримати й соромливо бубонів:

— Та ні… Кло… схаменись… я не знаю, що це таке… слухай, лишися… ну… лишися…

Вона приказувала:

— Лишайся з старою… лишайся… замов каблучку з її волосся, з її сивого волосся… його в тебе досить…

Вона швидко і хапливо одяглася, зачесалась і наділа вуаль; а що він хотів схопити її, то вона одважила йому з розгону ляпаса. Поки він стояв приголомшений, вона розчинила двері й вибігла.

Коли він лишився сам, шалена лють закипіла в ньому на ту стару шкапу Вальтерку. Ну, покаже ж він їй, не помилує!

Він змочив водою червону щоку. Потім і собі вийшов, міркуючи про помсту. Цього він уже не подарує. Ні в якому разі!

Він зійшов до бульвару й, гуляючи, спинився коло ювелірні, щоб подивитись на хронометр, — Дю Руа давно хотілося купити, але він коштував тисячу вісімсот франків.

Зненацька подумав, аж серце йому радісно стріпнулось: "Якщо зароблю свої сімдесят тисяч франків, тоді зможу купити". І почав мріяти про все те, що зробить на ці сімдесят тисяч.

Спочатку зробиться депутатом. А потім купить хронометра, а потім гратиме на біржі, а потім ще… а потім ще…

До редакції йому йти не хотілось, бо перед побаченням з паном Вальтером він уважав за краще побалакати з Мадленою та написати статтю, і пішов додому.

На вулиці Друо раптом спинився; він забув провідати графа де Водрека, а той жив на шосе д’Антен. Тож він вернувся, не поспішаючи, гадаючи в щасливій замріяності про всяку всячину, про щось ніжне, гарне, про майбутнє багатство, а так само й про мерзотника Ляроша та про шолудиву Вальтерку. Гнів Клотільдин його зовсім не турбував, бо він добре звав, що вона хутко прощає.

Зайшовши до того дому, де жив граф де Водрек, він звернувся до швейцара:

— Як ся має пан де Водрек? Мені казали, що він слабує останній час.

Слуга відповів:

— Панові графу дуже кепсько, пане. Гадають, що він не переживе ночі, подагра йому до серця підступила.

Дю Руа спантеличився, він не знав, що йому робити! Водрек помирає! Безліч думок посіло його, невиразних, турботних, що про них він і сам собі не зважувався признатись…

Він буркнув, не тямлячи, що каже:

— Дякую… я ще прийду…

Потім скочив на візника й сказав їхати додому. Дружина його вже вернулась. Він задихано вбіг у кімнату й зразу ж оголосив:

— Знаєш! Водрек помирає!

Мадлена сиділа й читала листа. Вона підвела очі й тричі перепитала:

— Що? Що ти кажеш?.. Що ти кажеш?.. Що ти кажеш?..

— Кажу, Водрек помирає, бо подагра до серця підступила.

Потім додав:

— Що ти гадаєш робити?

Вона випросталась, аж посинівши; щоки їй нервово затремтіли, і вона безтямно заридала, затуливши обличчя руками. Вона стояла, хитаючись від ридань, приголомшена лихом.

Та зненацька опанувала свою тугу й промовила, витираючи очі:

— Я… піду туди… не турбуйся за мене… не знаю, коли вернуся… не чекай мене…

Він відповів:

— Гаразд. Іди.

Вони потиснули одне одному руки, і вона подалась так швидко, що й рукавички забула взяти.

Жорж, пообідавши сам, узявся до статті. Написав її точнісінько так, як міністр казав, і давав читачам на розум, що експедиції в Марокко не буде. Потім відніс її до редакції, побалакав трохи з патроном й пішов додому, попалюючи, радіючи не знати чому.

Дружини ще не було. Він ліг і заснув.

Мадлена вернулась коло півночі. Жорж прокинувся й сів на ліжкові. Спитав:

— Ну?

Ніколи ще він не бачив її такою блідою та схвильованою. Вона прошепотіла:

— Помер.

— А! І… він нічого тобі не казав?

— Нічого. Коли я приїхала, він був уже непритомний.

Жорж замислився. В голові йому роїлись питання, але він не зважувався їх висловити.

— Лягай, — сказав він.

Вона швидко роздяглася й залізла до нього під ковдру. Він розпитував:

— Коло нього були родичі?

— Тільки один небіж.

— А! Він часто з тим небожем бачився?

— Ніколи. Вони не зустрічались уже років з десять.

— А ще родичі в нього були?

— Ні… Не думаю.

— Так… тоді цей небіж його спадкоємець?

— Не знаю.

— Водрек був дуже багатий?

— Так, дуже багатий.

— А не знаєш, скільки приблизно він мав?

— Не скажу. Може, мільйон або два.

Він замовк. Мадлена погасила свічку. І вони лежали поруч у темряві, мовчки, схвильовані й замислені.

Спати йому не хотілось. Ті сімдесят тисяч, що пані Вальтер обіцяла, здавались йому тепер куцими. Раптом йому почулось, що Мадлена плаче. Щоб перевірити, він запитав:

— Ти спиш?

— Ні.

Голос її був вогкий і тремтячий. Він провадив:

— Я забув тобі сказати, що твій міністр обкрутив нас.

— Як це?

Він докладно, з усіма подробицями розповів їй про задуми Вальтера та Ляроша.

Коли він скінчив, вона спитала:

— Як ти про це дізнався?

Він відповів:

— Дозволь мені не говорити про це. У тебе є свої джерела інформації, і я їх не дошукуюсь. У мене є свої, і я не бажаю їх викривати. Але за правдивість цих відомостей я відповідаю.

Тоді вона прошепотіла:

— Так, це можливо… Мені й здавалось, що вони щось без нас затівають.

Але Жоржа сон ніяк не брав, і він, присунувшись до дружини, тихенько поцілував її у вухо. Вона зразу ж відтрутила його:

— Дай мені, будь ласка, спокій, гаразд? У мене немає настрою пустувати.

Він покірно відвернувся до стіни, заплющив очі й врешті заснув.

VI

Церква була прибрана в жалобу, а гербовий щит з короною над головним входом оповіщав перехожих, що ховають дворянина.

Відправа допіру скінчилась, присутні поволі розходились, спиняючись коло труни та коло графового небожа, що стискував усім руки й уклонявся.

Дю Руа з дружиною пішли з церкви разом додому. Вони зосереджено мовчали.

Нарешті Жорж промовив ніби сам собі:

— Справді, дивна річ!

— Що саме, друже?

— Що Водрек нам нічого не лишив!

Вона зненацька почервоніла — здавалося, немов рожевий серпанок, піднімаючись від шиї до лиця, вкриває білу її шкіру.

— Чому б він нам щось лишав? — мовила вона. — Хіба є для цього якась підстава?

Хвилинку помовчавши, вона додала:

— У нотаря, може, зберігається духівниця. Ми про це ще нічого не знаємо.

Він поміркував і промовив:

— Так, очевидячки, бо, зрештою, це ж був найкращий наш друг. Двічі на тиждень обідав у нас і приходив, коли хотів. У нас він почував себе вдома, зовсім удома. Тебе він любив, як батько, не було в нього ні родини, ні дітей, ні братів, ні сестер, тільки небіж, та й то далекий. Там, мабуть, є духівниця. Я чогось великого й не сподіваюсь, тільки подарунок, щоб знати, що він думав про нас, що любив нас, що був вдячний за ту нашу прихильність до нього. Якогось знаку приязні ми могли б од нього чекати.

Вона замислено й байдуже промовила:

— Справді, можливо, що є духівниця.

Вдома лакей подав Мадлені листа. Вона прочитала й показала чоловікові:

"Нотаріальна контора

Ламанера,

вулиця Вогезів, 17.

Пані!

Маю честь просити вас зайти до моєї контори від другої до четвертої години у вівторок, середу або четвер у справі, що вас торкається.

Прийміть і т. ін.

Ламанер".

Тепер почервонів Жорж:

— Оце воно, мабуть, і є. Чудно тільки, що кличуть тебе, а не мене, законного голову родини.

Спочатку вона не відповіла нічого, потім, поміркувавши трохи, сказала:

— Хочеш, підемо зараз у контору вкупі?

— Гаразд, залюбки.

Поснідавши, вони рушили.

Коли вони ввійшли до контори пана Ламанера, старший клерк запобігливо схопився й провів їх до патрона.

Нотар був маленький чоловічок, маленький і весь круглий. Голова його нагадувала кулю, настромлену на другу кулю, яка мала такі маленькі, такі коротенькі ноги, що в них було теж щось круглясте.

Він уклонився, запросив їх сідати й сказав, звертаючись до Мадлени:

— Пані, я викликав вас, щоб познайомити з духівницею графа де Водрека, що вас торкається.

Жорж не стримався й пробурмотів:

— Так я й знав.

Нотар докинув:

— Я зачитаю цього документа, дуже короткого, до речі.

Він узяв із теки папера й прочитав:

— "Я, нижчепідписаний, Поль-Еміль-Сіпрієн-Гонтран граф де Водрек, у цілому й повному розумі бувши, визначаю цим свою останню волю.

Що смерть може спіткати нас щохвилини, то я хочу, почуваючи наближення її, заздалегідь написати свою духівницю, яка зберігатиметься в пана Ламанера.

Не маючи прямих спадкоємців, заповідаю все своє майно, що складається з біржових цінностей на шістсот тисяч франків та нерухомого майна приблизно на п’ятсот тисяч франків, пані Клер-Мадлени Дю Руа без жодних умов та зобов’язань. Прошу її прийняти цей дар від померлого друга на знак відданої, глибокої і шанобливої приязні".

Нотар додав:

— Це все. Духівниця датована серпнем минулого року, й вона заступила такий самий документ, складений тому два роки на ім’я Клер-Мадлени Форестьє. Перша духівниця зберігається в мене і в разі протесту може стати за доказ, що воля графа де Водрека не змінилась.

Мадлена геть зблідла й дивилась на ноги. Жорж нервово крутив пальцями вуса. Хвилинку помовчавши, нотар промовив:

— Розуміється, пане, що без вашої згоди пані не може прийняти цієї спадщини.

Дю Руа підвівся й сухо сказав:

— Прошу часу поміркувати.

Нотар, посміхаючись, уклонився й ласкаво відповів:

— Я розумію, пане, ваше вагання. Мушу додати, що небіж графа де Водрека, який теж сьогодні обізнався з останньою волею свого дядька, висловив готовність шанувати її, якщо йому сплатять сто тисяч франків. На мій погляд, духівниця незаперечна, але процес наробить шелесту, а вам, певне, краще його було б уникнути. Думка людська часто буває недоброзичлива. У всякому разі, чи зможете ви дати мені відповідь до суботи?

Жорж уклонився.

— Так, пане.

Потім церемонно попрощався, пропустив попереду дружину, котра весь час мовчала, і вийшов з таким похмурим виглядом, що нотар перестав посміхатись.

Коли прийшли додому, Дю Руа з грюкотом зачинив двері й кинув капелюха на ліжко.

— Ти була коханкою Водрека.

Мадлена, скидаючи вуаль, рвучко обернулась:

— Я? О!

— Та ти ж. Жінці не лишають такого багатства, якщо вона…

Вона тремтіла й не годна була вийняти пришпильок, якими держався серпанок.

Трохи подумавши, Мадлена схвильовано мовила:

— Ти… ти… ти збожеволів… ти… Хіба ти сам… оце зараз… не надіявся… що він тобі щось лишить?

Жорж стояв коло неї і пильнував кожного її руху, як слідчий, що стежить за найдрібнішими огріхами обвинуваченого. Він сказав, підкреслюючи кожне слово:

— Так… він міг щось лишити мені… мені, твоєму чоловікові… Мені, своєму другові… розумієш… але не тобі… не тобі, своїй приятельці… не тобі, моїй дружині. Різниця величезна, ґрунтовна з погляду пристойності та громадської думки.

Мадлена й собі пильно на нього дивилась, у самі очі, глибоко й особливо, немов хотіла щось прочитати, немов хотіла викрити те невідоме в істоті, що його ніколи не осягнути і тільки прозріти в нього можна на мить хвилинами оспалості, чи безпорадності, чи неуваги, що відхиляють двері в таємничі духовні сховища. І поволі промовила:

— А по-моєму… всім теж чудним видалося б, якби він таку спадщину лишив… тобі.

Він різко спитав:

— Чому?

Вона відповіла:

— Бо…

Завагалась і сказала далі:

— Бо ти мій чоловік… бо ти, зрештою, дуже мало його знаєш… бо я приятелюю з ним дуже давно… бо його перша духівниця, складена за життя Форестьє, була вже на мою користь.

Жорж пустився ходити. Він заявив:

— Ти повинна зректися спадщини.

Вона байдуже відповіла:

— Чудово; тоді не варто чекати суботи, ми можемо зараз повідомити Ламанера.

Він спинився проти неї, і вони знову якийсь час стояли, втупивши очі в очі, силкуючись сягнути в непроникну таємницю сердець, добитись аж до коріння думки. Намагались оголити одно одному совість палким і мовчазним питанням — була то сокровенна боротьба двох істот, що, поруч живши, ніколи одне одного не знають, завжди підозрюють, догадуються та стежать, але не відають у іншому тванистих глибин душі.

І зненацька він кинув їй у лице:

— Ну, признайся, що була коханкою Водрека.

Вона знизала плечима:

— Ти дурниці плетеш… Водрек був дуже прихильний до мене, дуже… але не більше… ніколи.

Він тупнув ногою:

— Брешеш. Це неможливо.

— А все ж правда.

Він знову почав ходити й знову спинився:

— Тоді з’ясуй, чому він саме тобі лишив спадщину…

Вона відповіла недбало й незацікавлено:

— Дуже просто. Сам ти зараз казав, що в нього не було ніяких друзів, крім нас, чи, певніш, крім мене, бо він знав мене з дитинства. Мати моя була за компаньйонку в його батьків. У нас він бував часто, а що прямих спадкоємців немає, то подумав про мене. Що він трохи любив мене, це можливо. Але яку жінку так не люблять? Може, це сховане, таємне кохання й водило його пером, коли він надумав останню волю висловити, що ж тут такого? Він носив мені щопонеділка квіти. Ти з цього не дивувався, але тобі він квіток не дарував, правда ж? Так само й тепер він дарує мені своє багатство, та, крім того, й не має кому його дати. Навпаки, дуже дивно було б, якби він його тобі лишив. Чому? Хто ти йому?

Вона висловлювалась так природно й спокійно, що Дю Руа завагався. Він сказав:

— Байдуже, ми не можемо прийняти спадщини в таких умовах. Це мало б сумні наслідки. Кожне по-своєму зрозуміє, кожне натякатиме та кепкуватиме. Товариші вже й так дуже заздрять та нападаються на мене. Я мушу більше, ніж будь-хто, турбуватись за свою честь та дбати за репутацію. Не можна мені згоджуватись і дозволяти, щоб моя дружина прийняла спадщину від людини, яку й так уже поголоски в коханці їй пришивають. Може, Форестьє й терпів би це, але я — ні.

Мадлена лагідно сказала:

— Ну, друже, не приймаймо, буде в нас на мільйон менше та й усе.

Він усе ходив і почав уголос міркувати, маючи на увазі дружину, але до неї не звертаючись:

— Ну, так… мільйон… дарма… Він не розумів, складаючи духівницю, яку нетактовність, яку неподібність він робить. Не бачив, у яке хибне, смішне становище він мене поставить… В житті все залежить від відтінку… Аби він лишив мені половину, тоді все було б гаразд.

Він сів, поклав ногу на ногу й почав крутити вуса, як звичайно робив годинами нудьги, турботи та важкої задуми.

Мадлена взяла плетиво, що над ним часом працювала, і сказала, вибираючи вовну:

— Моє діло мовчати. Міркуй сам.

Він довго не відповідав, потім несміливо мовив:

— Світ ніколи не зрозуміє, чому Водрек зробив тебе єдиною спадкоємницею і як я міг це дозволити. Прийняти отак цю спадщину значить розписатися… тобі — в злочинному зв’язку, а мені — в безчесній вибачливості… Розумієш, як тлумачитимуть нашу згоду? Тут треба добрати викруту, добрати вправного способу, щоб затушувати справу. Треба, наприклад, дати на розум, що він поділив між нами це майно, половину дав чоловікові, половину — жінці.

Вона спитала:

— Не розумію, як це можна зробити, адже ж є формальна духівниця.

Він відповів:

— О, дуже просто! Ти можеш відступити мені половину спадщини дарчим листом. Дітей у нас немає, отже, це можливо. Так ми заткнули б рота людським поговорам.

Вона трохи нетерпляче зауважила:

— Знову-таки не розумію, як ми заткнемо рота людським поговорам, коли є документ за підписом Водрека?

Він гнівно відповів:

— Друже! Хіба ми повинні показувати його та на парканах ліпити? Скажемо, що граф Водрек лишив нам своє багатство наполовину… От… Ти не можеш прийняти цю спадщину без моєї згоди. Я даю її тобі з умовою поділити спадщину, щоб мені не стати посміховиськом.

Вона знову пильно на нього глянула:

— Як знаєш. Я згодна.

Тоді Жорж підвівся й знову почав ходити. Здавалось, він знову вагався й уникав тепер пильного погляду дружини. Він сказав:

— Ні… рішуче ні… може, краще зовсім відмовитись… це гідніше… пристойніше… чесніше… Проте, коли так зробити, ніхто нічого не подумає, нічогісінько… і найстидкішим не буде чого причепитись.

Він спинився коло Мадлени.

— Ну, якщо хочеш, моя люба, то я піду сам до пана Ламанера, пораджусь із ним і з’ясую йому справу. Скажу йому про свою непевність і

заявлю, що ми, ради пристойності, вирішили поділитись, щоб не було поговору. Коли я дістану половину спадщини, то, видима річ, ніхто не матиме права кепкувати. Ніби сказано буде: "Моя дружина приймає спадщину, бо приймаю я, чоловік її, якому належить судити, що їй можна робити, не компрометуючи себе". Інакше буде скандал.

Мадлена спокійно відповіла:

— Як знаєш.

Він почав розводитись:

— Так, після цього поділу все буде ясно, як день. Ми беремо спадщину від друга, що не хотів робити між нами різниці, не хотів давати комусь із нас переваги, не хотів, мовляв, сказати: "Я прихильніший до того чи до того після смерті, як прихильний був і за життя". Розуміється, жінку він любив більше, проте, лишаючи багатство обом їм, хотів виразно підкреслити, що вподобання його було геть платонічне. Май певність, що коли б він подумав, то саме так і зробив би. Він не поміркував, не зважив наслідків. Ти дуже влучно зараз сказала, що він тобі щотижня дарував квіти, тобі й останній свій дарунок хотів лишити, не здаючи собі справи…

Вона спинила його трохи роздратовано:

— Видима річ. Я розумію. Тобі нема чого так докладно пояснювати. Іди зараз до нотаря.

Він пробурмотів, почервонівши:

— Маєш рацію, я йду.

Взяв капелюха і, виходячи, знов удався до неї:

— Я спробую порозумітися з небожем на п’ятдесяти тисячах, гаразд?

Вона згорда відповіла:

— Ні. Дай йому сто тисяч, як він просить. І забери їх з моєї частини, коли хочеш.

Він пробурмотів, раптом засоромившись:

— Та ні, поділимось. Коли віддамо кожне по п’ятдесят тисяч, нам ще лишиться чистий мільйон.

Потім додав:

— До побачення, моя маленька Мад.

І подався до нотаря з’ясувати комбінацію, що її, мовляв, вигадала дружина.

Другого дня вона підписала дарчого листа на п’ятсот тисяч франків, що Мадлена Дю Руа відступала своєму чоловікові.

Надворі була година, і Жорж, коли вони вийшли з контори, запропонував пройтись пішки до бульварів. Поводився він мило, запобіжливо, з повагою, ніжно. Сміявся, з усього радіючи, а вона була задумана й трохи сувора.

Був осінній, холодненький день. Юрба немов хапалась, поспішала. Дю Руа підвів дружину до крамниці, де так часто дивився на жаданий хронометр.

— Хочеш, я подарую тобі коштовність? — сказав він.

Вона байдуже відповіла:

— Якщо хочеш.

Вони зайшли. Він спитав:

— Що тобі краще — намисто, обручку чи сережки?

Вигляд золотого безділля та блискучого каменю розвіяв її нарочиту холодність, і вона гаряче та цікаво роздивлялась на вітрини з коштовностями.

І раптом, запалившись бажанням, промовила:

— Ось гарненький ланцюжок.

Це був золотий ланцюжок чудернацької форми, де кожну ланку було оздоблено якимось самоцвітом. Жорж спитав:

— Скільки за цей ланцюжок?

Ювелір відповів:

— Три тисячі франків, пане.

— Віддайте за дві з половиною, тоді я її візьму.

Той повагався, потім відповів:

— Ні, пане, не можу.

— Стривайте, я у вас ще візьму цей золотий хронометр за півтори тисячі франків — усього вийде чотири тисячі, плачу готівкою. Згода? Якщо не хочете, я піду до іншої крамниці.

Ювелір зрештою ніяково погодився:

— Ну, хай так, пане.

І журналіст, сказавши свою адресу, додав:

— На хронометрі вирізьбте вензелем мої ініціали Ж. Р. К., а вгорі — баронську корону.

Мадлена здивовано посміхнулась. І коли вони вийшли, взяла його під руку з якоюсь ніжністю. Він справді-таки був спритний і сильний. Тепер, маючи ренту, йому, звичайно, потрібен і титул.

Крамар уклонився їм.

— Не турбуйтеся, на четвер усе буде готове, пане бароне.

Вони проходили повз Водевіль. Там ставили нову п’єсу.

— Хочеш, — сказав він, — підемо ввечері до театру? Спитаймо, чи є ложа.

Ложа знайшлась, і вони купили її. Він спитав:

— А чи не пообідати нам у кабаре?

— О, залюбки!

Він був щасливий, як державець, і добирав, що б їм іще зробити.

— А що, як запросити пані де Марель провести з нами вечір? Кажуть, що й чоловік її тут. Дуже радий буду з ним побачитись.

Вони пішли до них. Жоржеві, що побоювався першої зустрічі з коханкою, аж ніяк не прикро було, що вкупі з дружиною йде, уникаючи отак усяких пояснень.

Та Клотільда мов нічого й не пам’ятала, навіть свого чоловіка вмовила прийняти запрошення.

Обід був веселий, вечір чарівний.

Жорж та Мадлена вернулись пізно. Газ уже погашено. На сходах журналіст присвічував сірниками.

На помістку другого поверху вогонь, спалахнувши раптом від тертя, освітив їх у дзеркалі серед темряви.

Вони здавались привидами, що ось-ось розпливуться у мороку.

Дю Руа підніс руку, щоб гаразд освітити їхні постаті, й промовив, переможно сміючись:

— Ось ідуть мільйонери!

VII

Марокко здобуто два місяці тому. Франція, опанувавши Танжер, заволоділа всім африканським берегом від Середземного моря до Тріполі й забезпечила позику своєї нової колонії.

Казали, що два міністра заробили на цьому мільйонів з двадцять, і майже вголос називали Ляроша-Матьє.

А про Вальтера всі в Парижі знали, що він двох зайців убив: мільйонів тридцять-сорок узяв на позиці, а мільйонів вісім-десять на мідних і залізних копальнях та на величезних землях, що поскуповував за безцінь перед походом і зразу після французької окупації перепродав колонізаційним компаніям.

За кілька днів він став тим володарем світу, тим всепотужним, міцнішим за королів, фінансистом, що перед ним хиляться голови, лепечуть уста й спливає вся ницість, підлота й заздрість людської душі.

Це уже був не жид Вальтер, директор підозріливого банку, видавець непевної газети та шахраюватий депутат. Тепер це був пан Вальтер, багатий єврей.

Він хотів показати це.

Знаючи скруту принца Карлсбурзького, що мав один з найкращих будинків у передмісті Сент-Оноре з садом на Єлісейські Поля, він запропонував йому за двадцять чотири години продати цей маєток з усіма меблями, не зрушуючи з місця жодного стільця. Давав йому три мільйони. Принц погодився, спокусившись на такі гроші.

Другого дня Вальтер осівся на новому мешканні.

Тоді йому спала ще одна думка, правдива думка переможника, що хоче здобути Париж, думка, гідна Бонапарта.

Усе місто тоді ходило дивитись на велику картину угорського художника Карла Марковича "Христос, що йде по хвилях", виставлену в комісійній крамниці Жака Ленобля.

Мистецькі критики захоплено оповіщали це полотно найкращим шедевром століття.

Вальтер купив його за п’ятсот тисяч франків і забрав до себе, — отож він повернув потік громадської цікавості в нове русло й примусив увесь Париж говорити про нього, заздрити йому, лаяти його чи хвалити.

Потім оповістив у газетах, що запрошує всіх відомих представників паризького суспільства оглянути в нього велику картину чужоземного майстра, щоб ніхто не міг закинути, що він захопив собі мистецький твір.

Дім його відкрито. Приходитиме, хто хоче. Досить при вході показати запрошення.

Його складено так: "Пан та пані Вальтер ласкаво просять вас прийти тридцятого грудня між дев’ятою та дванадцятою ночі й оглянути в них картину Карла Марковича "Христос, що йде по хвилях" у електричному освітленні".

Внизу був дрібненькими літерами постскриптум: "Після дванадцятої — танці".

Отже, охочі можуть лишитись, і з них Вальтери доберуть собі нових знайомих.

Інші оглянуть картини, будинок та власників із світською, недбалою чи байдужою цікавістю та й підуть собі, як і прийшли. А пан Вальтер знав, що згодом вони теж до нього ходитимуть, як і до його братів-євреїв, котрі так само забагатіли.

Передусім треба зібрати їх у домі, усіх отих титулованих злидарів, яких згадують у газетах; і вони прийдуть, щоб подивитись на людину, що за півтора місяця п’ятдесят мільйонів заробила; прийдуть побачити й полічити його гостей, прийдуть, бо він виявив смак та спритність, коли запросив полюбуватись у себе, іудея, на християнську картину.

Він мов казав їм: "Бачите, я заплатив п’ятдесят тисяч франків за картину Марковича "Христос, що йде по хвилях". І цей шедевр назавжди лишиться в мене, перед моїми очима, в домі єврея Вальтера".

У світі, в товаристві герцогинь та членів Жокей-клубу, багато говорили про це запрошення і нарешті вирішили, що воно ні до чого не зобов’язувало. Ходять же до пана Пті дивитись на акварелі, чому ж сюди не піти? Вальтери мають шедевр; одного вечора вони розчиняють двері, щоб усі могли на нього полюбуватись. Що кращого?

"Французьке життя" вже два тижні подавало щодня якусь замітку про вечірку й силкувалось розпалити громадську цікавість.

Дю Руа казився з патронової перемоги.

Він уважав себе за багатія з п’ятьма сотнями тисяч, справленими з дружини, а тепер мав себе за бідака, жалюгідного бідака, порівнюючи свій нікчемний статок з дощем мільйонів, який пройшов повз нього стороною.

Заздрий гнів більшав щодня. Він лютував на всіх — на Вальтера, в якого перестав бувати, на свою дружину, що, повіривши Лярошеві, відрадила йому купувати марокканські папери, а найбільше лютував на міністра, що обморочив його, що використав його, хоч двічі на тиждень у нього вдома обідав. Жорж був йому за секретаря, за кур’єра, за писаря, і, коли писав з його голосу, йому божевільно хотілось задушити цього переможного фертика. Як міністр, Ларош нічим особливим не визначався і, щоб зберегти свій портфель, ретельно приховував, що портфель той золотом набитий. Та Дю Руа почував те золото в гордовитішій мові вискочня-адвоката, в його недбайливіших рухах, у його сміливіших твердженнях та цілковитій самопевності.

Тепер Лярош панував у домі Дю Руа, заступивши місце й дні графа де Водрека, й так розмовляв із прислугою, ніби був тут другим господарем.

Жорж терпів його, але дрижав з люті, як той собака, що хоче, тільки не зважується вкусити. Але часто був різкий і грубий з Мадленою, що знизувала плечима й ставилась до нього, як до невихованої дитини. Вона тільки дивувалась, що настрій у нього завжди лихий, і казала:

— Не розумію тебе. Весь час ти невдоволений. А становище твоє чудове.

Він одвертався й нічого не відповідав.

Спочатку він заявив, що на вечір до патрона не піде й що ноги його більше не буде в цього жидюги.

Пані Вальтер уже два місяці писала до нього щодня, благала його прийти, призначити їй побачення, де він схоче, щоб віддати йому сімдесят тисяч франків, що для нього заробила.

Він не відповідав і кидав у вогонь ці розпачливі листи. Не то, щоб він від своєї пайки відмовлявся, але хотів дошкулити їй, принизити її зневагою, топтати її ногами. Занадто багата вона була! Він хотів показати себе гордим.

У день огляду картини Мадлена почала доводити йому, що він зробить велику помилку, якщо не прийде до Вальтерів.

— Дай мені спокій, — муркнув Дю Руа. — Я лишаюсь вдома.

Потім, по обіді, зненацька заявив:

— Все-таки краще буде цю панщину відбути. Одягайся.

Вона цього й чекала.

— Я зберуся за чверть години, — сказала вона.

Він бурчав, коли одягався, та й по дорозі все свою жовч виливав.

На парадному ґанку карлсбурзького палацу горіли по кутках чотири електричні кулі, що нагадували маленькі синясті місяці. Сходи було застелено розкішним килимом, і на кожній приступці стояло по лакею, нерухомих, як статуї. Дю Руа прошепотів:

— Туману в очі пускають.

Він знизував плечима, а серце його гнітилось від заздрощів.

Дружина сказала йому:

— Мовчи, та й сам такого добудь.

Вони ввійшли й віддали важкий верхній одяг лакеям, що до них підбігли.

Кілька жінок зі своїми чоловіками теж скидали свої шуби. Вони перешіптувались:

— Як чудово! Яка розкіш!

Величезний передпокій був оббитий шпалерами, де змальовано пригоду Марса та Венери. Праворуч і ліворуч здіймались крила монументальних сходів, з’єднуючись на другому поверсі. Поруччя було з кутого заліза чудової роботи, і старовинна, потьмяніла позолота його блідо відсвічувала на червоних мармурових приступках.

На вході до віталень дві дівчинки — одна в рожевому, друга в блакитному вбранні — роздавали дамам букети. Це всім сподобалось.

У вітальнях уже зібралось народу.

Жінки були здебільшого у закритих сукнях, бажаючи підкреслити, що прийшли вони сюди, як і на кожну приватну виставку. А в тих, що збирались на бал зостатись, руки й шия були оголені.

Пані Вальтер стояла серед гурту приятельок у другій кімнаті й віталась з одвідувачами. Багато хто зовсім її не знав і походжав, мов у музеї, не зважаючи на господарів дому.

Коли побачила Дю Руа, вона перемінилась на виду й трохи не кинулась йому назустріч. Але спинилась, чекаючи. Він церемонно вклонився, а Мадлена тим часом ущедряла її ніжностями та компліментами. Тоді Дю Руа покинув дружину коло патронеси, а сам повіявся в юрбу, щоб послухати всякого лихомовства, що, певна річ, тут говоритиметься.

Одна по одній ішло п’ять віталень, оббитих коштовними матеріями, італійськими вишивками та східними килимами різних відтінків і стилю, а на стінах у них висіли картини старовинних майстрів. Найбільше любувались на маленьку кімнату в стилі Луї XVI — щось ніби будуар, прибраний у блакитний шовк з рожевими букетами. Низькі меблі з позолоченого дерева, тією самою тканиною оббиті, були надзвичайно витворні.

Жорж пізнавав знаменитостей: герцогиню де Терасін, графа й графиню де Равенель, генерала принца д’Андремона, прекрасну маркізу де Дюн і всіх постійних одвідувачів театральних прем’єр.

Хтось узяв його за руку, і молодий, щасливий голос шепнув йому на вухо:

— А, ось і ви нарешті, недобрий Любий друже! Чому ви до нас не ходите?

З-під кучерявої хмарки русявого волосся Сюзанни Вальтер на нього дивились емалеві очі.

Він зрадів, побачивши її, і щиро потиснув їй руку. Потім перепросив:

— Я не міг. Така сила роботи була оці два місяці, що я нікуди не ходив.

Вона поважно промовила:

— Недобре, друже, дуже недобре. Ви нас дуже засмучуєте, бо ми з мамою вас божествимо. А я просто не можу без вас жити. Коли вас немає, мене смертна нудьга бере. Бачите, я вам одверто кажу, щоб надалі ви вже так не зникали. Дайте руку, я вам сама покажу "Ісуса на хвилях", це аж туди, за оранжереєю. Тато повісив її там, щоб по дорозі до неї гості оглянули все помешкання. Аж дивно, як тато пишається своїм палацом.

Вони тихо йшли в юрбі. Всі озирались на цього вродливого хлопця та чарівну ляльку. Один відомий маляр сказав:

— Ось де гарна пара! Аж дивитись любо!

Жорж думав: "Якби я спритний був, то ось із ким мав би одружитись. А це було можливо. Як я про це не подумав? Як допустив іншу взяти? От божевілля! Завжди зопалу робиш, ніколи добре не розміркуєш".

І заздрощі, гіркі заздрощі сочились йому в душу крапля по краплі, мов жовч, псуючи йому всі радощі й спотворюючи життя.

Сюзанна сказала:

— О, приходьте частіш, Любий друже, тепер ми погуляємо, коли тато забагатів. Пустуватимемо, як божевільні.

Він відповів, гадаючи весь час про своє:

— О, тепер ви заміж вийдете. Поберетесь із якимсь вродливим, трохи зубожілим принцом, і ніколи вже ми не побачимось.

Вона щиро скрикнула:

— О ні, не так швидко, я хочу, щоб хтось мені сподобався, щоб дуже мені сподобався, щоб зовсім сподобався. Багатства в мене стане на двох.

Він глузливо й гордовито посміхався і почав називати їй людей, що повз них проходили, дуже родовитих людей, які продали свої заржавілі титули дочкам фінансистів, таким, як Сюзанна, й жили тепер вкупі чи нарізно зі своїми жінками, але вільно, безпутно, в славі та в шанобі. Він закінчив:

— Од сили через півроку й ви візьметесь на цей гачок. Будете пані маркіза, пані герцогиня або пані принцеса й дуже згорда на мене поглядатимете.

Вона обурилась, ударила його віялом по руці й заприсягнулась, що віддасться заміж тільки з кохання.

Він засміявся:

— Побачимо, ви занадто багата.

Вона відказала:

— Та й ви теж, ви спадщину відібрали.

Він з жалем зітхнув:

— Шкода й мови. Якихось двадцять тисяч ренти. На наш час це дрібнички.

— Але ж і дружина ваша дістала.

— Так. Мільйон на двох. Сорок тисяч прибутку. Навіть карети з цим не можна держати.

Вони прийшли в останню вітальню, і перед ними розкрилась оранжерея, розлогий зимовий сад з високими тропічними деревами, що під покривом їх купами росли рідкісні квітки. Під цим темним зелом, де срібною хвилею лилося світло, почувалась тепла свіжість вогкої землі й важкий аромат рослин. У цих солодких і чарівних пахощах було щось млосне, збудне, штучне й нездорове. На доріжці, облямованій густим чагарником, лежали подібні на мох килими. Раптом Дю Руа побачив ліворуч під широким верховіттям пальм величезний басейн з білого мармуру, де й скупатись можна було б, а по краях — чотирьох фаянсових лебедів, що спускали воду з півроздутих дзьобів.

У басейні, посипаному золотим піском, плавало кілька величезних риб — чудернацькі китайські страхіття з банькуватими очима та синіми окрайками на лусці, щось ніби водяні мандарини, що нагадували штудерне китайське вишивання: одні з них блукали в воді, а інші ніби зависли над золотавим дном.

Журналіст схвильовано спинився. Він думав: "Ось, ось де розкіш. Ось як треба жити. Інші цього дійшли. Чому ж мені не добитись?" Він думав про способи, не міг їх зразу добрати й лютував на свою безсилість.

Компаньйонка його трохи замислено мовчала. Він глянув на неї скоса й ще раз подумав: "А досить було б, проте, з цією живою маріонеткою одружитись".

Але Сюзанна зненацька мов прокинулась.

— Увага, — мовила вона.

Вони пройшли між юрбою, що заступала їм дорогу, й зразу звернули праворуч.

Серед заростей дивовижних рослин, що сягали в повітря тремтячим листом, мов тонкими пальцями розтуленої руки, на хвилях нерухомо стояла людина.

Враження було надзвичайне. Картина, якої краї ховались під рухливим зелом, здавалась чорним отвором у фантастичну й захватну далечінь.

Треба було добре придивитись, щоб зрозуміти. Рама перетинала навпіл барку, де, ледве мріючи в скісному промінні ліхтаря, були апостоли, один з них, на обшивці сидячи, освітлював цим ліхтарем постать Ісуса.

Христос ступив на хвилю, і видно було, як вона покірно, м’яко опустилася, лягла, злагіднівши під вагою божественних ніг. Темрява стояла круг богочоловіка. Тільки в небі блищали зірки.

Обличчя апостолів у тьмяному світлі ліхтаря, звернутого на Спасителя, здавались перекошеними від священного подиву.

Це був могутній і разючий твір майстра, той твір, що хвилює думку й роками лишається у мріях.

Дивились на нього мовчки, тоді замислено відходили і тільки потім починали мову про вартості картини. Дю Руа, оглянувши її, заявив:

— Непогано, коли можеш купити таке безділля.

Звідусіль його штовхали, добиваючись подивитись, і він пішов, не випускаючи Сюзанниної ручки, що її помалу потискував.

Вона спитала його:

— Хочете випити шампанського? Ходімо в буфет. Там і тато.

І вони поволі пройшли назад усіма вітальнями, де густішала юрба, — гомінлива, чепурна юрба прилюдного свята, що почувалася тут як удома.

Раптом Жоржеві почулось:

— Он Лярош і пані Дю Руа.

Слова ці торкнулись його вуха, мов далекий, вітром принесений шелест. Хто їх сказав?

Він озирнувся навкруги й справді побачив свою дружину — вона йшла під руку з міністром. Розмовляли вони тихенько, інтимно й посміхались, не зводячи одне з одного очей.

Йому здалося, що всі шепочуться, на них поглядаючи, і дико, безтямно схотілось кинутись на цю пару й потрощити їх кулаками.

Вона посміховисько з нього робить. Він згадав про Форестьє. Може, й про нього вже кажуть: "Цей рогоносець Дю Руа". А вона сама хто? Спритненький вискочень, та без великого хисту, правду сказати. До нього ходять, бо його бояться, бо в ньому силу чують, але в розмові,

мабуть, не милують їхньої газетярської родинки. Ніколи він далеко не сягне з цією жінкою, в якої завжди щось непевне в домі робиться, яка компрометує себе раз у раз і поводиться, мов та інтриганка. Тепер вона каменем на його шиї повисне. Ох, коли б то він збагнув, коли б то він знав! Провадив би тоді іншу, відважнішу гру! Яку чудову партію виграв би, здобувши маленьку Сюзанну! Як міг він так засліпитись, щоб цього не зрозуміти?

Вони прийшли в їдальню, величезну кімнату з мармуровими колонами, оббиту старовинними гобеленами.

Вальтер, побачивши свого співробітника, підбіг до нього й схопив за руки. Він п’яний був з радощів.

— Ви все оглянули? Скажи, Сюзанно, ти все йому показала? Скільки народу, правда? Бачили князя де Герша? Зараз він тут пуншу випив.

Потім кинувся до сенатора Рісолена, — той вів свою дружину, оздоблену, мов ярмаркова торгівниця; дружина була якась розгублена.

Сюзанні вклонився високий худий хлопець з білявими баками, лисенький, з вигляду світський хлюст. Хтось назвав його ім’я: "Маркіз де Казоль", і Жоржа раптом охопили ревнощі. Коли вона з ним познайомилась? Мабуть, як забагатіла? Він почував претендента.

Хтось узяв його за руку. Це був Норбер де Варен. Старий поет зі своїм масним волоссям байдуже та стомлено тинявся поміж людьми в потертому фракові.

— Ось що зветься розважатись, — мовив він. — Зараз танцюватимуть, потім спати полягають, і дівчатка будуть задоволені. Випийте шампанського, чудове.

Він налив келих і сказав, чаркнувшись із Дю Руа:

— П’ю за перемогу духовного начала над мільйонами. — Потім тихо додав: — Не думайте, що вони муляють мені в чужих кишенях або обурюють мене. Я з принципу протестую.

Жорж його не слухав. Він шукав очима Сюзанну, що зникла з маркізом де Казоль, і, покинувши зненацька Норбера де Варена, пустився навздогін за дівчиною.

Густа юрба, що напливала до буфету, спинила його. Коли він пробився нарешті, то здибався віч-на-віч із подружжям де Марель.

З жінкою він увесь час бачився, але з чоловіком давно не зустрічався. Той схопив його за руки:

— Який я вдячний вам, мій любий, за пораду, що ви дали мені через Клотільду. На марокканській позиці я заробив коло сотні тисяч франків. Ними я зобов’язаний тільки вам. З вас цінний приятель, можна сказати.

Чоловіки, проходячи, озирались на цю елегантну, гарну чорнявку. Дю Руа відповів:

— Замість цієї послуги, мій любий, я беру у вас дружину, чи, певніш, пропоную їй свою руку. Подружжя завжди треба розлучати.

Пан де Марель уклонився:

— Ваша правда. Якщо я вас з ока втрачу, то зійдемося тут через годину.

— Гаразд.

Молода пара повіялась у юрбу, а чоловік пішов позаду. Клотільда казала:

— Ну й хвацькі ці Вальтери! От що все-таки значить — тямитись у справах!

Жорж відповів:

— Чи ба! Сильні люди так чи інакше, а свого завжди доб’ються.

Вона вела:

— А дівчата матимуть по двадцять-тридцять мільйонів кожна. Не згадуючи вже того, що Сюзанна ще й гарна.

Він нічого не сказав. Власна думка на чужих устах дратувала його.

Вона ще не бачила "Ісуса на хвилях". Він запропонував повести її. Тішились тим, що лихословили на людей та глузували з незнайомих. Коло них пройшов Сен-Потен з безліччю орденів на грудях, і це дуже їх насмішило. У старого посла, що позаду йшов, відзнак було багато менше.

Дю Руа скрикнув:

— Вінегрет, а не товариство!

Буаренар, що потиснув йому руку, теж прикрасив свою петлицю жовто-зеленою стрічкою, як і в день дуелі.

Гладка й оздоблена віконтеса де Персемюр розмовляла з якимсь герцогом у маленькому будуарі стилю Луї XVI. Жорж шепнув:

— Любовна парочка.

Але в оранжереї сиділи поруч його дружина і Лярош-Матьє, за гущавиною їх майже не було видно. Вони мов казали: "Ми призначили тут собі побачення на людях. А до поговору нам байдуже".

Пані де Марель визнала, що Ісус Карла Марковича річ чудова, і вони пішли назад. Чоловіка вони загубили.

Він спитав:

— А Лоріна й досі на мене гнівається?

— Атож, так само. Не хоче тебе бачити, а коли про тебе мова, то виходить.

Він нічого не відповів. Несподівана ворожість цієї дівчинки смутила й гнітила його.

На порозі їх спинила Сюзанна.

— А, ось де ви! — скрикнула вона. — Ну, Любий друже, зараз ви залишитеся самі. Прекрасну Клотільду я забираю, щоб показати їй свою кімнату.

І обидві жінки почали похапливо протискуватися крізь натовп, як уміють протискуватися крізь юрбу тільки жінки, ухиляючись і звиваючись по-вужиному.

Майже відразу голос чийсь шепнув:

— Жорж!

Це була пані Вальтер. Вона тихенько повела:

— Ох, який ви лютий та суворий! Яких мук ви мені марно завдаєте. Я доручила Сюзетті забрать ту, що з вами була, щоб мати змогу дещо вам сказати. Слухайте, мені треба… треба поговорити з вами сьогодні ввечері… а то… а то… ви не знаєте, що я зроблю. Ідіть до оранжереї. Там ліворуч є двері, ви вийдете в сад. Ідіть просто алеєю. Аж у кінці її побачите альтанку. Чекайте мене там через десять хвилин. Якщо не погодитесь, присягаюсь, що нароблю скандалу, тут, зараз же!

Він згорда відповів:

— Гаразд. Через десять хвилин я буду там, де ви сказали.

І вони розійшлись. Але через Жака Ріваля він трохи не спізнився. Той узяв його за руку й почав дуже піднесено розповідати йому всячину. Певно, він з буфету допіру вийшов. Нарешті Дю Руа збув його на пана де Мареля, якого здибав у вітальні, і втік. Треба було ще допильнувати, щоб дружина та Лярош його не примітили. З цим йому пощастило, бо вони були, здавалось, дуже захоплені розмовою, і він вийшов у сад.

Холодне повітря пройняло його, як льодова купеля. Він подумав: "Чорт, ще нежиті дістану", і замість шарфа пов’язав собі шию носовою хусткою. Потім рушив поволі алеєю, кепсько добачаючи після блискучого світла у вітальнях.

Праворуч і ліворуч колихалися тонкі безлисті галузки кущів. Світло вікон лягало на них сірими плямами. Серед дороги він побачив спереду щось біле, і пані Вальтер прошепотіла тремтячим голосом:

— Ах, ось ти! Ти хочеш убити мене?

Руки й шия в неї були голі. Він спокійно відповів:

— Прошу тебе без сцен, гаразд? А то я зразу ж піду.

Вона схопила його за шию й казала, схилившись устами до його уст:

— Та що я тобі зробила? Ти поводишся зі мною, як негідник. Що я тобі зробила?

Він пробував відіпхнути її.

— Ти накрутила мені волосся на всі ґудзики, як ми востаннє бачились, і це мало не довело мене до розриву з дружиною.

Вона здивувалась, потім сказала, заперечливо хитаючи головою:

— О, твоїй дружині до нього байдуже. Це котрась із коханок зробила тобі сцену.

— У мене немає коханок.

— Мовчи вже! Але чого ти мене навіть не навідаєш? Чому ти не хочеш пообідати в мене хоч би раз на тиждень? Я мучусь страшенно, я так тебе люблю, що думаю тільки про тебе, скрізь бачу тебе й боюся вже за кожне своє слово, щоб якось твого імені не сказати! Ти ж цього не розумієш! Здається, мене в лабета взято, у мішку зв’язано! Невідступний спогад про тебе душить мені горло, рве мені щось усередині, під грудьми, підтинає мені ноги, так що й ходити мені вже несила. І я цілісінький день сиджу, як божевільна, в кріслі та думаю про тебе.

Він здивовано дивився на неї. Це не була вже пустотлива дебела дівчинка, а спантеличена, розпачлива, на все здатна жінка.

Тим часом у голові йому виникав план. Він відповів:

— Люба моя, кохання не вічне. Сходяться і розлучаються. А коли тягнеться воно, як оце в нас, то обертається на страшенний тягар. Оце

тобі правда. Проте, якщо ти зумієш опанувати себе й приймати та ставитись до мене, як до друга, то я знову приходитиму, як і раніше. Чи спроможна ти на це?

Вона поклала голі руки Жоржеві на фрак і прошепотіла:

— Я на все спроможна, аби тебе бачити.

— Тоді згода, — мовив він, — ми друзі, нічого більше.

Вона мовила:

— Згода.

Потім схилилась до нього:

— Ще один поцілунок… останній.

Він лагідно заперечив:

— Ні. Слова треба додержувати.

Вона відвернулась, витираючи дві сльозинки, потім видобула з корсажа пачку, перев’язану рожевою шовковою стрічкою, і подала її Дю Руа.

— Візьми. Це твоя пайка виграшу в марокканській справі. Я така рада, що зробила це для тебе. Ну, бери ж…

Він хотів відмовитись:

— Ні, цих грошей я не візьму!

Тоді вона обурилась:

— О, ти цього не зробиш! Вони твої, тільки твої. Коли не візьмеш, я їх у ринву викину. Правда ж, ти цього не зробиш, Жорже?

Він узяв пачку і запхнув у кишеню.

— Треба йти, — сказав він, — ти груди собі застудиш.

Вона шепнула:

— Та й краще, якщо я помру.

Схопила його руку, поцілувала її пристрасно, дико, розпачливо й подалася в будинок.

Він вертався поволі й замислено. В оранжерею ввійшов, піднісши чоло й посміхаючись.

Дружини його й Ляроша там уже не було. Гостей меншало. Очевидячки, на бал ніхто не збирався лишатись. Він побачив Сюзанну під руку з сестрою. Вони підійшли до нього вдвох і попросили протанцювати першу кадриль з графом де Лятур-Івеленом. Він здивувався:

— Хто це за один?

Сюзанна лукаво відповіла:

— Це новий друг моєї сестри.

Роза прошепотіла, зашарівшись:

— Ти зла, Сюзанно, цей добродій такий мені друг, як і тобі.

— Я знаю, що кажу.

Роза обурено відвернулась і пішла.

Дю Руа по-приятельському взяв за лікоть дівчину і промовив своїм пестливим голосом:

— Слухайте, серденятко, ви справді маєте мене за друга?

— Звичайно, Любий друже.

— Вірите мені?

— Цілком.

— Пригадуєте, що я казав вам допіру?

— Про що саме?

— Про ваш шлюб, чи, певніш, про чоловіка, з яким ви одружитесь.

— Так.

— Гаразд, можете ви мені щось пообіцяти?

— Так, але що саме?

— Радитись зі мною щоразу, як проситимуть вашої руки, і нікому не давати, не спитавшись моєї думки.

— Так, охоче обіцяю.

— І це наша таємниця. Ні слова про це ні батькові, ні матері.

— Ні слова.

— Присягаєтесь?

— Присягаюсь.

Підійшов заклопотаний Ріваль.

— Панно, тато просить вас на бал.

— Ходімо, Любий друже, — сказала вона.

Але він відмовився, бо вирішив зразу ж їхати, щоб на самоті поміркувати. Занадто багато нового вроїлось йому сьогодні в голову, і він почав шукати дружину. Через якийсь час побачив її в буфеті, де вона пила шоколад з двома невідомими йому добродіями. Вона познайомила з ними чоловіка, але не назвала їх.

Через хвилину він спитав:

— Поїдемо?

— Як хочеш.

Вона взяла його під руку, і вони пішли вітальнями, де люду зовсім порідшало. Вона спитала:

— Де ж господиня? Я б хотіла з нею попрощатись.

— Не варто. Вона затримуватиме нас на бал, а з мене вже досить.

— Правда, твоя рація.

Всю дорогу вони мовчали. Але тільки зайшли в кімнату, Мадлена, посміхаючись, сказала йому, не скинувши навіть вуаля:

— Ти й не знаєш, у мене є несподіванка для тебе.

Він похмуро буркнув:

— Що саме?

— Вгадай.

— Не мав клопоту.

— Ну, так позавтра перше січня.

— Так.

— Час новорічних подарунків.

— Так.

— Ось твій подарунок, Лярош мені зараз передав.

Вона подала йому чорну скриньку, що нагадувала футляр на коштовності.

Жорж байдуже розчинив її й побачив орден Почесного легіону.

Він трохи зблід; потім посміхнувся й заявив:

— Я волів би краще десять мільйонів. Це йому недорого коштує.

Вона сподівалась радісного захоплення, і така холодність її роздратувала:

— Ти справді неможливий. Ніщо тебе тепер не задовольняє.

Він спокійно відповів:

— Міністр тільки борг свій сплачує. Він ще багато мені винен.

Вона здивувалась його тоном і відповіла:

— У твої літа це все-таки чудово.

Він заявив:

— Все відносно. Тепер я міг би мати більше.

Він узяв скриньку, поставив її розчинену на коминок і хвилинку споглядав на блискучу зірку. Потім зачинив її й уклався в ліжко, знизуючи плечима.

В "Урядовому вісникові" від першого січня справді оповіщено, що публіциста Проспера-Жоржа Дю Руа за видатні заслуги нагороджено званням кавалера Почесного легіону. Прізвище його написано роздільно, і це більше потішило Жоржа, ніж навіть самий орден.

Через годину, як прочитав цю новину, що стала тепер загальновідомою, він дістав записку від патронеси: вона благала його прийти до неї того ж вечора на обід разом з дружиною, щоб цю нагороду відсвяткувати. Повагавшись трохи, він спалив записку, двозначними виразами складену, і сказав Мадлені:

— Ми обідаємо сьогодні у Вальтерів.

Вона здивувалась:

— Стривай, я ж гадала, що ти й навертатись туди не хочеш?

Він тільки буркнув:

— Я передумав.

Коли вони прийшли, господиня була сама в маленькому будуарі стилю Луї XVI, відведеному для інтимних прийомів. Прибравшись у чорне, вона напудрила волосся, і це надавало їй чарівності. Віддалік виглядала старою, зблизька — молодою, а коли пильніш придивитись, то й зовсім приваблювала очі.

— Ви в жалобі? — спитала Мадлена.

Вона сумно відповіла:

— Так і ні. Нікого з близьких я не втратила. Але такі літа надійшли, коли треба носити жалобу по своєму житті. Сьогодні я наділа її, щоб освятити. Надалі носитиму її у своєму серці.

Дю Руа подумав: "Чи ж стане витримки?"

Обід був трохи похмурий. Тільки Сюзанна без угаву торохтіла. Роза здавалась заклопотаною. Журналіста гучно вітали.

Ввечері розійшлися, розмовляючи, по вітальнях та оранжереї. Дю Руа пішов позаду з господинею; вона затримала його.

— Слухайте, — мовила тихо. — Я вже ніколи нічого вам не скажу… Але приходьте до мене, Жорже. Бачите, я не кажу вам "ти". Не можу я жити без вас, не можу. Це невимовна мука. Я почуваю вас, хороню вас у

своїх очах, у серці, у тілі цілий день і цілу ніч. Так ніби ви напоїли мене отрутою, що пече мені всередині. Я не можу. Ні. Не можу. Я хочу бути для вас лише старою жінкою. Щоб показати вам це, я напудрила сьогодні волосся, але приходьте до мене, приходьте вряди-годи, як друг.

Вона взяла його за руку й стискувала, здушувала її, впиваючись нігтями в тіло.

Він спокійно відповів:

— Звичайно ж. Не варто заводити про це мову. Самі бачите, що я сьогодні зразу ж прийшов, коли одержав вашого листа.

Вальтер з дочками та Мадленою йшов попереду. Коло "Ісуса на хвилях" він зупинився і зачекав Дю Руа.

— Уявіть собі, — сказав він сміючись, — вчора я застав дружину навколішках перед картиною, як у церкві. Вона молилась тут. Ну й посміявся ж я!

Пані Вальтер відповіла твердим голосом, де бринів якийсь таємний порив:

— Цей образ Христа спасе мою душу. Щоразу, як гляну на нього, він додає мені сміливості й сили.

І спинившись проти Бога, що стояв на морі, прошепотіла:

— Який він прекрасний! Як бояться і люблять його ці люди! Гляньте на його голову, на очі — який він простий і разом з тим неземний!

Сюзанна скрикнула:

— Та він на вас схожий, Любий друже! Я певна, що схожий. Коли б ви мали баки або він коли б був голений, то були б однаковісінькі. О, та це ж диво!

Вона попросила його стати поряд з картиною, і всі справді визнали, що обличчя їхні подібні!

Кожен дивувався. Вальтера це вразило. Мадлена заявила, посміхаючись, що Христос виглядає мужніше.

Пані Вальтер стояла нерухомо, пильно споглядаючи на обличчя свого коханця поруч з обличчям Христа, і так побіліла, як її біле волосся.

VIII

Кінець зими подружжя Дю Руа часто бувало у Вальтерів. Жорж і сам у них раз у раз обідав, бо Мадлена стомленою називалась і воліла лишатися вдома.

Він обрав п’ятницю за постійний день, і патронеса нікого того вечора не запрошувала — вечір цей належав Любому другові й нікому більше. По обіді гуляли в карти, годували китайських рибок, поводились і розважались по-родинному. Не раз за дверима, за скелею в оранжереї або десь у темному кутку пані Вальтер обіймала молодика й шепотіла йому на вухо, щосили пригортаючи до грудей:

— Люблю тебе… люблю… люблю на смерть!

Але він завжди холодно відпихав її й сухо відповідав:

— Якщо ви знову починаєте, то я більше не прийду.

Наприкінці березня раптом пішла чутка про весілля обох сестер. Роза мала нібито побратися з графом де Лятур-Івеленом, а Сюзанна — з маркізом де Казолем. Обидва вони стали завсідниками в домі, тими завсідниками, що тішаться особливою прихильністю і видимою перевагою.

Між Жоржем та Сюзанною зав’язалась якась братерська й вільна приязнь, вони балакали вдвох цілими годинами, з усіх глузували й одне одному, здавалось, дуже подобались.

Ніхто з них і словом не прохопився ні про її близький шлюб, ні про те, кого їй обрати за чоловіка.

Якось патрон привів Дю Руа вранці снідати, а пані Вальтер після страви мусила переговорити з якимсь постачальником. Жорж і сказав Сюзанні:

— Ходімо хліба дамо червоним рибкам.

Вони взяли зі столу по великому шматку м’якуша й пішли до оранжереї.

Круг мармурового водоймища лежали долі подушки, щоб можна було ставати коло басейну навколішки й зблизька спостерігати рибок. Сюзанна й Жорж узяли кожне по подушці, схилились поруч над водою й почали кидати хлібні кульки, зліплюючи їх між пальцями. Рибки, постерігши їх, вмить підпливали, вихаючи хвостами та б’ючи плавцями, поводили великими банькуватими очима, крутились на місці, поринали за круглястою здобиччю, що падала на дно, й зразу ж виринали, чекаючи нового пожитку.

Вони смішно ворушили ротом, метушились туди й сюди, мов чудернацькі маленькі страховиська, і здавались червоногарячими на тлі

золотого піску, блимали полум’ям у прозорій воді, а, спинившись, показували на своїй лусці вузеньку синю окрайку.

Жорж і Сюзанна усміхались своїм оберненим відсвітам у воді. Зненацька він тихо сказав:

— Негарно, що ви криєтесь від мене, Сюзанно.

— З чим саме, Любий друже? — спитала вона.

— Пригадуєте, що ви пообіцяли мені тоді ввечері, на святі?

— Що?

— Радитись зі мною, як проситимуть вашої руки.

— Ну?

— Ну, так її просили.

— Хто?

— Самі добре знаєте.

— Ні. Присягаюсь.

— Чудово знаєте! Отой фертик, маркіз де Казоль.

— Передусім, він не фертик.

— Можливо! Але він йолоп, він зруйнований грою, виснажений гульнею. Що й казати, добра партія для вас, такої гарної, свіжої, розумної.

Вона, посміхаючись, спитала:

— Що ви проти нього маєте?

— Я? Нічого.

— Неправда. Він не такий, як ви кажете.

— Шкода й мови. Це дурень і інтриган.

Вона обернулась до нього й підвела очі від води:

— Ну, так що ви маєте?

Він сказав, мов у нього таємницю з серця вирвано:

— Я… я… я ревную вас до нього.

Вона трохи здивувалась:

— Ви?

— Так, я!

— Стривайте. Чому?

— Бо закоханий у вас, ви добре це знаєте, жорстока!

Тоді вона суворо сказала:

— Ви збожеволіли, Любий друже.

Він відповів:

— Сам знаю, що збожеволів. Та чи й смію я казати вам це, — я, жонатий чоловік, вам, молодій дівчині? Я більше, як божевільний, я злочинець, а то й негідник. Жодної надії в мене немає, ось через це я й нетямлюся. І коли чую, що ви віддатись маєте, то від люті ладен убити когось. Ви повинні простити мене, Сюзанно!

Він замовк. Рибкам перестали кидати хліб, і вони застигли у воді, вишикувались майже в лінію, мов англійські солдати, й дивились на людей, що схилились над ними, але за них уже не дбали.

Дівчина прошепотіла, чи то засмутившись, чи то зрадівши:

— Шкода, що ви одружені. Що ж поробиш? Немає ради. Кінець!

Він зненацька обернувся й шепнув їй коло самого обличчя:

— А якби я був вільний, чи віддались би за мене?

Вона щиро відповіла:

— Так, Любий друже. Віддалася б, ви мені більше за всіх подобаєтесь.

Він підвівся й пробурмотів:

— Спасибі… спасибі.. благаю вас, не давайте згоди нікому. Почекайте ще трохи. Благаю вас! Обіцяєте мені?

Вона прошепотіла трохи схвильовано, не розуміючи, що він хоче:

— Обіцяю.

Дю Руа кинув у воду кусень хліба, що тримав у руці, й подався геть, не попрощавшись, ніби зовсім голову втратив.

Всі рибки жадібно кинулись на пухкий шмат м’якуша, що плавав, нерозім’ятий пальцями, по воді, і вхопились за нього зажерливими ротами. Потягли його в другий кінець басейну, метушились тепер під ним, як рухливе горно, як жива кружлява квітка, кинута маківкою у воду.

Здивована й стурбована Сюзанна підвелася й помалу вернулась у кімнати. Журналіста вже не було.

Додому він прийшов дуже спокійний і спитав у Мадлени, що писала листи:

— Ти обідатимеш у п’ятницю в Вальтерів? Я піду.

Вона вагалась:

— Ні. Мені трохи нездужається. Я краще вдома лишуся.

Він відповів:

— Як знаєш. Ніхто тебе не силує.

Потім узяв капелюха й зразу ж знову пішов. Він давно вже за нею наглядав, стежив, слідкував і знав кожен її крок. Сподівана година нарешті настала. Він чудово зрозумів, що означає той тон: "Я краще дома лишуся".

Наступними днями він був до неї ласкавий. Навіть веселим здавався, не так, як завжди. Вона казала:

— От ти знову став любеньким.

У п’ятницю він прибрався рано, щоб, мовляв, кудись сходити перед обідом у патрона.

Коло шостої години він пішов, поцілувавши дружину, і на площі Нотр-Дам-де-Льорет узяв карету. Візникові він сказав:

— Спинитесь коло сімнадцятого номера на вулиці Фонтен і стоятимете, аж поки я не скажу вам рушати. Потім повезете мене до ресторану "Півень-Фазан" на вулиці Лафайєта.

Карета рушила ступою, і Дю Руа спустив штори. Коли візник спинився проти його ґанку, він почав пильнувати двері. Через десять хвилин з’явилась Мадлена й пішла до бульварів. Відпустивши її далеченько, він вихилився з дверців і гукнув:

— Рушайте.

Візник рушив і приставив його до відомого в цьому кварталі ресторану "Півень-Фазан". Жорж зайшов до спільної зали й помалу взявся до страви, поглядаючи вряди-годи на годинника. О сьомій з половиною, випивши кави й дві чарки коньяку та викуривши поволі гарну сигару, він вийшов, гукнув іншу карету, що проїздила порожняком, і сказав везти себе на вулицю Лярошфуко.

Не питаючись ні про що у швейцара, він зійшов на третій поверх будинку, який назвав візникові, і спитав, коли покоївка відчинила йому:

— Пан Жібер де Лор дома, правда ж?

— Так, пане.

Його повели до вітальні, де він хвилинку зачекав. Потім до нього вийшов високий чоловік військового вигляду, з орденом на грудях, сивий, хоч ще й молодий.

Дю Руа привітався з ним і сказав:

— Як я й передбачав, пане поліційний комісаре, моя дружина обідає зі своїм коханцем у мебльованих кімнатах, найнятих на вулиці Мартір.

Урядовець уклонився:

— Я до ваших послуг, пане.

Жорж провадив:

— Часу в вас до дев’ятої години, правда? Пізніше ви не можете пройти в приватне помешкання, щоб установити перелюбство.

— Не зовсім так, пане: взимку — до сьомої, а від тридцять першого березня — до дев’ятої. У нас п’яте квітня, отже, часу маємо до дев’ятої години.

— Гаразд, пане комісаре, внизу мене чекає карета, ми можемо взяти агентів, що з вами поїдуть, а коло ґанку трохи почекаємо. Що пізніше прибудемо ми, то більше шансів матимемо спіймати їх на гарячому.

— Як знаєте, пане.

Комісар вийшов, потім вернувся в пальто, що ховало його трикольоровий пояс. На дверях він посторонився, щоб пропустити Дю Руа. Але журналіст, захоплений своїми думками, відмовлявся виходити перший і казав:

— Я після вас… після вас.

Урядовець сказав:

— Проходьте ж, я ж у себе вдома.

Тоді Жорж вийшов, уклоняючись.

Спочатку вони забрали в комісаріаті трьох агентів у цивільному строї, бо Жорж ще вдень попередив, що ввечері буде облава. Один з агентів сів на передку коло візника. Двоє залізли в карету, і потім кучер повіз їх на вулицю Мартір. Дю Руа казав:

— У мене є план помешкання. Це на третьому поверсі. Спочатку йде маленький передпокій, далі спальня. Всі три кімнати сполучаються. Тікати нема куди. Поблизу живе слюсар. Він у вашому розпорядженні.

Коли доїхали до потрібного будинку, було ще тільки чверть на дев’яту, і вони мовчки чекали більше як хвилин двадцять. Але за чверть дев’ята Жорж сказав: "Тепер ходімо!"

І пішли сходами, не турбуючись про швейцара, що до того ж їх і не примітив. Один агент лишився на вулиці пильнувати виходу.

На третьому поверсі всі четверо спинились. Дю Руа припав вухом до дверей, потім зазирнув у замкову шпарку. Він нічого не почув і не побачив. Подзвонив.

Комісар сказав агентам:

— Стійте тут напоготові.

І почав чекати. Хвилин через дві-три Жорж знову подзвонив кілька разів уряд. Вони почули шелест у помешканні, потім тихенькі кроки. Хтось підійшов прислухатись. Тоді журналіст голосно постукав у двері зігнутим пальцем.

Голос жіночий, хоч і змінений голос, запитав:

— Хто там?

Урядовець відповів:

— Іменем закону відчиніть.

Голос знову спитав:

— Хто ви такий?

— Поліційний комісар. Відчиніть, а то виважу двері!

Голос провадив:

— Що вам треба?

Тут Дю Руа сказав:

— Це я. Від нас уже не втечеш.

Тупіт босих ніг почав віддалятись, потім знову через хвилинку почувся за дверми. Жорж сказав:

— Якщо не хочеш відчинити, ми висадимо двері. Він узявся за мідну ручку й натиснув плечем. Не дістався відповіді, він наполіг на двері так скажено, що старий замок цих мебльованих кімнат не витримав. Гвинти повивертались, і молодик трохи не впав на Мадлену, — та з свічкою в руці стояла в передпокої розпатлана, боса, в самій сорочці та спідниці.

— Це вона, ми їх піймали! — скрикнув він і кинувся в помешкання. За ним рушив комісар, скинувши капелюха. Спантеличена молода жінка йшла позаду, присвічуючи їм.

Вони пройшли їдальню, де на неприбраному столі стояли рештки вечері: порожні пляшки від шампанського, тарілка паштету, курячі кістки й два над'їдені шматки хліба. На миснику стояли дві тарілки з купою устричних черепашок.

У кімнаті було як після бійки. На стільці жужмом кинуто жіночу сукню, на ручці крісла висіли верхи штани. Дві пари черевиків, пара великих і пара малих, валялись на боці коло ліжка.

Це була кімната мебльованого дому з банальною обставою, повита гидким і нудним духом готельного помешкання, духом, що випаровує з фіранок, матраців, стін, стільців, духом усіх людей, що спали чи жили день або півроку в цій публічній домівці й лишали тут свій запах, той людський запах, що, збираючись потрохи від кожного, змішався в невиразний, моторошний і нестерпучий сморід, скрізь по таких місцях однаковий.

На коминкові притулено тарілку з тістечками, пляшку шартрезу й дві недопиті чарки. На бронзовому годиннику, закриваючи циферблат, лежав великий чоловічий капелюх.

Комісар хутко обернувся й запитав, не зводячи з Мадлени очей:

— Ви пані Клара-Мадлена Дю Руа, законна дружина журналіста Проспера-Жоржа Дю Руа, присутнього тут?

Вона здушено вимовила:

— Так, пане.

— Що ви тут робите?

Вона не відповіла. Урядовець провадив:

— Що ви тут робите? Ви не в себе вдома, а в мебльованих кімнатах. Та ще й майже роздягнені. Чого ви сюди прийшли?

Він хвилинку почекав. А що вона знову-таки мовчала, сказав:

— Якщо ви, пані, не хочете відповідати мені, то мені доведеться з’ясувати це самому.

На постелі лежало щось ніби тіло, загорнуте в ковдру. Комісар підійшов і гукнув:

— Пане!

Той не ворушився. Здавалось, він лежав ницьма, уткнувшись головою в подушку.

Урядовець торкнувся до того, що мало бути плечем, і сказав:

— Пане, не змушуйте мене вживати сили.

Але загорнуте тіло й не ворухнулось, мов мертве було.

Дю Руа, підбігши, швидко схопився за ковдру, смикнув її, вирвав подушку й відкрив мертво-бліде обличчя пана Ляроша-Матьє. Він нахилився до нього і, тремтячи від бажання схопити його за горло та задушити, сказав йому крізь зуби:

— Будьте хоч сміливі у своєму безчесті.

Урядовець знову спитав:

— Хто ви такий?

А коли приголомшений коханець не відповів, він додав:

— Я поліційний комісар і вимагаю, щоб ви назвались!

Жорж скрикнув, трясучись із люті:

— То відповідайте ж, боягузе, а то я сам вас назву!

Тоді чоловік на ліжкові пробубонів:

— Пане комісаре, не дозволяйте йому ображати мене. Адже я з вами маю справу? Кому мені відповідати — вам чи йому?

Здавалось, у нього пересохло в роті. Урядовець відповів:

— Мені, пане, тільки мені. Я питаю вас — хто ви?

Той замовк. Він натягнув ковдру аж до шиї і злякано поводив очима. Його закручені вусики здавались чорними на блідому обличчі. Комісар провадив:

— Ви не хочете відповідати? Тоді я мушу вас заарештувати. У всякому разі, встаньте. Я допитаю вас, коли одягнетесь.

Тіло заворушилось на ліжкові, губи прошепотіли:

— Та я не можу при вас.

— Чому? — спитав урядовець.

Той пробубонів:

— Бо я… я… зовсім голий.

Дю Руа глузливо засміявся, підняв з долу сорочку й крикнув, кинувши її на ліжко:

— Ну там… вставайте… Коли ви роздягались при моїй дружині, то можете при мені одягтись.

Потім одвернувся й підійшов до коминка.

Мадлена вже опанувала себе, і зрозумівши, що все пропало, на все була готова. В її очах світилась зухвалість, і, скрутивши папірець, вона запалила, мов до прийому, десяток свічок у лихенькому канделябрі, що стояв на мармуровому коминкові. Сама прихилилась до коминка спиною, витягла до пригаслого вогню босу ногу, закотивши цим рухом ззаду спідницю, що ледве на стегнах трималась, взяла цигарку з рожевого картонового коробка, запалила її і почала курити.

До неї підійшов комісар, чекаючи, поки співучасник її одягнеться. Вона недбало спитала:

— Ви часто такі справи провадите?

Він поважно відповів:

— Намагаюся якнайрідше, пані.

Вона глузливо промовила:

— Вітаю вас, діло не дуже чисте.

Вона вдавала, що чоловіка свого не примічає і не бачить. Тим часом добродій з ліжка вбирався. Він надів штани, узув черевики й підійшов, одягаючи жилет. Комісар звернувся до нього:

— Чи скажете ви тепер, пане, хто ви такий?

Той не відповів. Комісар промовив:

— Доведеться вас заарештувати…

Тоді той скрикнув зненацька:

— Не займайте мене! Я особа недоторканна.

Дю Руа кинувся до нього, немов повалити його хотів, і просичав:

— Вас на злочині спіймано… на злочині. Я можу вас заарештувати, коли схочу… атож, можу.

Потім тремтячим голосом гукнув:

— Цей добродій — Лярош-Матьє, міністр закордонних справ.

Поліційний комісар з дива оступився й пробурмотів:

— Та справді, пане, ви скажете, хто ви такий?

Той зважився й голосно відповів:

— Цей раз негідник не збрехав. Я дійсно міністр Лярош-Матьє.

Потім, показуючи рукою Жоржеві на груди, де блищала маленька червона пляма, додав:

— А цей мерзотник носить на грудях орден, що від мене дістав.

Дю Руа пополотнів. Він прудко вирвав з петлиці пломенисту стрічку й шпурнув її в коминок:

— Ось чого вартий орден, одержаний від такого шахрая, як ви.

Вони стояли віч-у-віч, осатанілі, стиснувши кулаки: один — худий, з пухнастими вусами, другий — гладкий, з вусиками, закрученими в кільця.

Комісар мерщій став між ними.

— Панове, не забувайте, так не гідно поводитись.

Вони замовкли і поодвертались. Мадлена стояла та все курила, посміхаючись. Комісар сказав:

— Пане міністре, я застав вас наодинці з панією Дю Руа, — вас на ліжкові, а її майже голу. Вашу одежу розкидано скрізь по кімнаті. Все це доводить перелюбство. Ви не можете заперечувати очевидності. Що ви на це скажете?

Лярош-Матьє пробурмотів:

— Нічого не скажу, виконуйте свій обов’язок.

Комісар звернувся до Мадлени:

— Ви признаєтесь, пані, що це ваш коханець?

Вона зухвало відповіла:

— Я не заперечую, він мій коханець!

— Цього досить.

Потім урядовець записав дещо про стан помешкання та розташування покоїв. Коли він дописав, міністр, що вже одягнувся й чекав із пальтом і капелюхом у руках, спитав:

— Я вам не потрібний, пане? Що маю робити? Чи можна мені йти?

Дю Руа обернувся до нього й мовив, недбало посміхаючись:

— Навіщо? Ми кінчили. Ви можете знову лягати в ліжко, пане, ми зараз лишаємо вас на самоті.

І злегка торкнув урядовця за руку:

— Ходімо, пане комісаре, нам нема що тут далі робити.

Комісар трохи здивовано пішов за ним, але на порозі Жорж хотів пропустити його першим. Той церемонно відмовлявся. Дю Руа обстоював:

— Проходьте, пане.

Комісар сказав:

— Після вас.

Тоді журналіст уклонився й промовив ввічливо-іронічним тоном:

— Тепер ваша черга, пане поліційний комісаре. Я тут майже в себе вдома.

Потім тихо, немов обережно причинив за собою двері.

Через годину Жорж Дю Руа прийшов до редакції "Французького життя".

Пан Вальтер був уже в кабінеті, бо й далі керував та пильно цікавився газетою, що стала надзвичайно поширеною й дуже сприяла щораз більшим операціям його банку.

Директор підвів голову й запитав:

— А, це ви? Кумедний у вас вигляд! Чому ви обідати не прийшли? Звідки це ви?

Свідомий враження від своєї заяви, молодик оповістив, підкреслюючи кожне слово:

— Я скинув зараз міністра закордонних справ.

Вальтер подумав, що це жарт.

— Скинули міністра… як це?

— Я міняю кабінет. От і все! Давно вже слід виперти цю падлюку.

Старий з дива подумав, що співробітник його п’яний. Він пробурмотів:

— Ну, ви з глузду з’їхали.

— Аж ніяк. Я допіру спіймав пана Ляроша-Матьє з моєю жінкою. Поліційний комісар установив перелюбство. Край міністрові.

Спантеличений Вальтер зсунув окуляри геть на чоло й запитав:

— Ви що, жартуєте?

— Аж ніяк. Я навіть напишу про це дописа до хроніки.

— Та що ви хочете?

— Скинути цього шахрая, цього негідника, цього громадського шкідника.

Жорж поклав капелюха на крісло й додав:

— Лихо тому, хто стане мені на дорозі. Я ніколи не прощаю.

Директор ще не зважувався повірити. Він пробурмотів:

— Ну, а… ваша дружина?

— Завтра вранці подаю заяву про розлуку. Спроваджу її назад до небіжчика Форестьє.

— Ви хочете розлучитись?

— А що ж? Я був смішний. Але мені доводилося дурником прикидатись, щоб їх застукати. Тепер усе гаразд. Господар становища я.

Вальтер не міг стямитись, злякано поглядав на Дю Руа й думав:

"Чорт! Цього хлопця варто держати".

Жорж провадив:

— Тепер я вільний… Маю певний статок. У жовтні на перевиборах виставлю свою кандидатуру на батьківщині, де всі мене знають. Я не міг ні досягти якогось становища, ні пошани сподіватись з цією жінкою, яка

всім здавалась непевною. Вона мене, як йолопа, закрутила, я й піймався в тенета. Та коли зрозумів її гру, я її, мерзотницю, вистежив.

Він засміявся й додав:

— Це Форестьє був рогоносець… несвідомий рогоносець, довірливий. А я звільнився від нужі, яку він покинув мені. Руки в мене розв’язані. Тепер я далеко сягну.

Він сів верхи на стільця і проказав, мов у сні:

— Я далеко сягну.

А пан Вальтер усе дивився на нього широкими очима, забувши про окуляри на чолі, та думав сам собі:

"Атож, далеко сягне цей негідник".

Жорж підвівся:

— Піду писати замітку. Треба обережно це зробити. Але ж для міністра вона буде погибельна. Ця людина пропаща. Нічим його не врятуєш. "Французькому життю" нема рації його милувати.

Старий повагався трохи, потім згодився:

— Пишіть, — мовив він, — так йому й треба.

IX

Минуло три місяці. Дю Руа за цей час добився розлучення. Дружина його знову прибрала ім’я Форестьє. П’ятнадцятого липня Вальтери мали виїхати до Трувіля, і на прощання було вирішено провести день за містом.

Для цього вибрали четвер, і вранці о дев’ятій годині вирушили великим ландо на шість місць, запряженим двома парами поштових коней.

Снідати мали в Сен-Жермені, в павільйоні Анрі IV. Любий друг не хотів, щоб у товаристві були, крім нього, чоловіки, бо не терпів присутності й навіть самої фізіономії маркіза де Казоля. Але в останню хвилину вирішили рано-вранці заїхати по графа де Лятур-Івелена. Напередодні його попередили.

Коні клусом пробігли по алеї Єлісейських Полів; далі виїхали в Булонський Ліс.

Стояла чудова, не дуже гаряча літня днина. Ластівки креслили на синьому небі широкі кола, і слід од їхнього лету, здавалося, ще довго танув у повітрі.

Троє жінок, мати та дочки, сиділи в глибині ландо, а троє чоловіків, — двоє запрошених побік Вальтера, — на лавочці спереду.

Минули Сену, об’їхали Мон-Валеріян, потім дістались до Бужіваля й пустились далі по берегу до Пека.

Граф де Лятур-Івелен, літній уже чоловік, з довгими ріденькими баками, що ворушились від найменшого вітерця (Дю Руа з цього приводу сказав: "Вітер вельми ефектно грає його бородою"), — ніжно дивився на Розу. Вже місяць вони були заручені.

Жорж часто поглядав на Сюзанну, обоє вони були дуже бліді. Очі їхні скидались, виявляли, здавалось, згоду, порозуміння, звіряли таємну думку й розбігались. Пані Вальтер була спокійна, щаслива.

Сніданок був довгий. Перш ніж вернутися до Парижа, Жорж запропонував погуляти на терасі.

Спочатку любувались на краєвид. Усі стали рядком коло стіни й захоплено споглядали на широкий обрій. Біля підгір’я довгастого горба бігла Сена до Мезон-Лафіту, мов безкрая змія серед зела. Праворуч на крутобережжі здіймався в небо величезний силует марлійського водогону, нагадуючи гусінь з великими лапами, а Марлі ховалась туди далі, за деревами.

У безмежній долині, що лежала навпроти, де-не-де мріли села. Озера Везіне ясними й чистими плямами блищали в миршавому залі невеличкого гаю. Ліворуч у далечіні стриміли гострі дзвіниці Сартрувіля.

Вальтер заявив:

— Ніде у світі не знайдеш такої панорами. Такої і в Швейцарії немає.

Потім усі помалу рушили погуляти й потішитись краєвидом. Жорж і Сюзанна лишились позаду. Коли решта трохи відійшла, він сказав їй тихим, стриманим голосом:

— Сюзанно, я божествлю вас. Я вас безтямно кохаю.

Вона прошепотіла:

— І я, Любий друже.

Він провадив:

— Якщо ви не будете моєю дружиною, я поїду з Парижа, поїду з Франції.

Вона відповіла:

— Спробуйте попросити дозволу в тата. Може, він і згодиться.

Він нетерпляче махнув рукою:

— Ні, кажу вам удесяте, що це даремно. Мені зачинять двері вашого дому, мене проженуть з газети, навіть бачитись нам не дозволять. Отакого щастя я доб’юся, коли зроблю офіційну пропозицію. Вас пообіцяно маркізові де Казолю. Сподіваються, що ви згодитесь зрештою, і чекають.

— Що ж тоді робити? — спитала вона.

— Чи любите ви мене так, щоб учинити безумство?

Вона відповіла:

— Так.

— Велике безумство?

— Так.

— Найбільше з безумств?

— Так.

— Чи стане вам сміливості піти проти батьків?

— Так.

— Справді?

— Так.

— Ну, так є одним-один спосіб! Треба, щоб справу розпочали ви, а не я. Ви пестунка, вам усе дозволено, ваша забаганка нікого не здивує. Слухайте ж. Сьогодні ввечері, коли приїдете додому, підете до мами, спочатку тільки до мами. І признаєтесь їй, що хочете зі мною одружитись. Вона дуже схвилюється і дуже розгнівається…

Сюзанна урвала його:

— О, мама безперечно згодиться!

Він жваво відповів:

— Ні, ви її не знаєте. Вона більше розгнівається і більше обуриться, ніж ваш тато. Побачите, вона вам відмочить. Та ви обстоюйте своє, не поступайтеся, кажіть, що хочете зі мною побратись, тільки зі мною і більше ні з ким. Добре?

— Добре.

— А від матері підете до батька й скажете йому те саме, поважно й рішуче.

— Так, так. А далі?

— А далі починається найважливіше. Якщо ви вирішили твердо, твердо-твердо вирішили бути моєю дружиною, моя люба, люба Сюзанночко… тоді я… я вас викраду!

Вона аж кинулась з радощів і трохи в долоні не заплескала:

— О, яке щастя! Ви викрадете мене? Коли саме?

Вся давня поезія вночішніх викрадень, поштової карети, корчми, всі чудові книжні пригоди відразу спливли в її думках, як чарівний сон, що ось-ось здійсниться. Вона питала:

— Коли ж ви мене викрадете?

Він тихенько відповів:

— Та… сьогодні ввечері… вночі…

Вона спитала, затремтівши:

— І куди ми поїдемо?

— Це вже моя таємниця. Зважте те, що ви робите. Подумайте, що після цієї втечі ви мусите бути моєю дружиною! Це єдиний спосіб, але він… він дуже небезпечний… для вас.

Вона заявила:

— Я зважилась… де я з вами зустрінуся?

— Ви можете вийти з дому непомітно?

— Так. Я вмію відмикати хвіртки.

— Гаразд! Коли десь опівночі швейцар ляже спати, вийдіть до мене на майдан Згоди. Я чекатиму вас у кареті проти морського міністерства.

— Прийду.

— Справді?

— Справді.

Він узяв її руку й потиснув:

— О, як я люблю вас! Яка ви добра й сміліва! Так ви не хочете виходити за Казоля?

— О ні!

— Тато ваш дуже гнівався, коли ви відмовились?

— Певно, бо хотів завдати мене в монастир.

— Бачите, треба бути рішучою.

— Я й буду.

Вона дивилась на широкий обрій, захопившись думкою про викрадання. Вона поїде з ним далеко-далеко!.. Її викрадуть!.. Вона пишалась цим! Вона зовсім не думала про свою славу, про те, що її може спіткати безчестя. Та чи й знала? Чи догадувалась?

Пані Вальтер гукнула, обернувшись:

— Та йди ж сюди, мила! Що ти там ворожиш з Любим другом?

Вони підійшли до товариства. Розмова йшла про купання на морі, куди Вальтери незабаром збирались.

Потім поїхали назад через Шату, щоб не вертатись тією самою дорогою.

Жорж мовчав. Він мріяв. Отже, коли цій дівчинці стане сміливості, він нарешті дійде свого! Три місяці оплутував він її невідпорними тенетами свого кохання. Він спокусив її, полонив, переміг. Примусив її любити себе, як умів примушувати. І легко зачарував душу цієї легковажної ляльки.

Передусім він добивався, щоб вона відмовила Казолеві. Тепер він умовив її, щоб утекла з ним. Бо іншої ради не було.

Він добре розумів, що пані Вальтер ніколи не згодиться віддати йому дочку. Вона ще любила його. Вона любитиме його завжди з невсипущою пристрастю. Він стримував її навмисною холодністю, але почував, що безсила, жадібна жага змагає її. Вона ніколи не згодиться. Ніколи не дозволить йому взяти Сюзанну.

Та коли дівчина потрапить до його рук, він розмовлятиме з батьком, як рівний з рівним.

Пірнувши в ці міркування, Дю Руа не прислухався до того, що йому говорили, і відповідав неохоче. Здавалось, він стямився тільки тоді, коли в’їхали до Парижа.

Сюзанна теж була замислена, і дзвіночки на конях бриніли в її голові, показували їй безконечні шляхи, осяяні вічним місяцем, темні ліси, придорожні корчми й людей, які хапливо перепрягають карету, бо ж усі догадуються, що за ними женуться.

Коли виїхали на подвір’я, Жоржа хотіли затримати на обід. Він відмовився й пішов додому.

Трохи перекусивши, він упорядкував свої папери, немов збирався в далеку подорож. Спалив компроментуючі листи, інші поховав, написав декому з приятелів.

Вряди-годи поглядав на годинника, думаючи: "О, там, мабуть, парня". І неспокій гриз йому серце. А коли не пощастить? Та чого йому боятись? Він завжди виплутається! Проте велику гру затіяв він цього вечора.

Коло одинадцятої години він вийшов, узяв карету й під'їхав до аркад морського міністерства на майдані Згоди.

Вряди-годи присвічував сірником до годинника. Коли побачив, що ближчає північ, його охопила шалена нетерплячка. Він раз у раз визирав із карети.

Десь на далеких дзиґарях вибило дванадцяту, потім на інших, ближче, потім на двох дзиґарях водночас, потім ще раз — уже зовсім далеко. Коли вщух дзвін, Жорж подумав: "Кінець. Все пропало. Вона не прийде".

Проте вирішив чекати до світу. В таких випадках треба бути терплячим.

Він почув ще, як продзвонило чверть, потім половину, потім три чверті, і всі годинники, один по одному, повторили першу. Він уже не чекав, він сидів, силкуючись зрозуміти, що могло статися. Зненацька в дверці просунулась жіноча голівка й запитала:

— Ви тут, Любий друже?

Він аж підкинувся; горло його здушило.

— Це ви, Сюзанно!

— Атож, я.

Він ніяк не міг відчинити дверці й приказував:

— А, це ви… це ви… заходьте.

Вона ввійшла й безсило впала на сидіння. Він крикнув візникові:

— Рушайте.

І карета поїхала.

Вона мовчки віддихувала. Він спитав:

— Ну, як же воно було?

Вона прошепотіла, зовсім непритомніючи:

— О, це був жах, особливо в мами.

Він тремтів від хвилювання:

— У мами? Що ж вона казала? Розкажіть мені.

— Ох, який жах! Я все обдумала заздалегідь, прийшла до неї і виклала їй свою справу. Вона зблідла, а тоді крикнула: "Ніколи, ніколи!" Я плакала, гнівалась, що ні за кого, крім вас, не віддамся. Мені здавалось, що вона поб’є мене. Вона мов божеволіла, казала, що завтра ж зашле мене в монастир. Такою я ніколи не бачила її, ніколи! Тоді й тато прийшов на її крик. Він не так обурився, як вона, але заявив, що ви не досить добра партія. Вони обурили мене, і я кричала голосніше за їх обох. І тато драматичним тоном, який йому зовсім не личить, звелів мені йти геть. Тоді я остаточно вирішила тікати з вами. І ось я тут. Куди ми їдемо?

Він ніжно оповив її стан і жадібно, з неспокійним серцем слухав її розповідь, почуваючи злісну ненависть до її батьків. Але їхня дочка — у нього. Тепер вони поскачуть. Він відповів:

— На потяг ми вже спізнились; карета довезе нас до Севра, де ми перебудемо ніч. А завтра поїдемо до Лярош-Гійон. Це гарненьке село на березі Сени між Мантом та Боньєром.

Вона прошепотіла:

— У мене ж речей немає. Нічого немає.

Він безтурботно посміхнувся:

— Чи ба, ми там улаштуємось.

Карета котилась вулицями. Жорж узяв руку дівчини й почав поволі, шанобливо цілувати. Не знав, що їй казати, бо не звик до платонічних пестощів. Та зненацька йому здалось, що вона плаче. Він злякано спитав:

— Що це вам, любенька?

Вона відповіла крізь сльози:

— Мабуть, бідна мама й заснути не зможе, коли примітить, що я втекла.

Мати її справді не спала.

Коли Сюзанна вийшла з кімнати, пані Вальтер лишилась наодинці з чоловіком. Вона спантеличено, пригноблено спитала:

— Боже мій! Що ж це таке?

Вальтер гнівно скрикнув:

— Те, що інтриган цей приворожив її! Через нього вона й Казолеві відмовила. На посаг ласиться, сто чортів!

Він обурено ходив по кімнаті й казав:

— Ти теж весь час принаджувала його, лестила йому, пестила його, не знала, як йому догодити. З ранку до вечора тільки, бувало, й чуєш: "Любий друже, Любий друже". От, тепер і маєш.

Вона прошепотіла, пополотнівши:

— Я?.. Я його принаджувала?

Він крикнув їй:

— Та ти ж! Усі ви показились через нього, Марель, Сюзанна й інші. Ти думаєш, я не бачив, що ти й двох днів без нього пробути не можеш?

Вона трагічно випросталась:

— Я не дозволяю вам так зі мною розмовляти. Ви забуваєте, що я не у вашій крамниці виховувалась.

Він спочатку спинився спантеличено, потім скажено вилаявся і вийшов, грюкнувши дверима.

Лишившись на самоті, вона інстинктивно глянула на себе в дзеркало, мов хотіла побачити, чи ніщо в ній не змінилось, — такою неможливою, страхітною здавалась їй ця подія. Сюзанна закохана в Любого друга, і Любий друг хоче одружитися з Сюзанною! Ні, вона помилилась, це неправда! Цілком природно, що дівчинка не байдужа до цього гарного хлопця, вона надіялась, що їй дозволять віддатись за нього. Але він? Він, певно, до цього зовсім не причетний! Вона міркувала так схвильовано, як

буває з тими, кого раптово прибило важке горе. Ні, Любий друг нічого, мабуть, не знав про Сюзаннину витівку.

І вона довго думала про те, винний чи не винний цей чоловік. Який це негідник, коли він сам усе підстроїв! І що буде далі? Скільки небезпек і мук вона передбачала!

Та коли він нічого не знає, то все ще можна полагодити. На півроку поїхати з Сюзанною в подорож, та й уже. Але сама вона як з ним потім бачитиметься? Бо не переставала любити його. Ця пристрасть увійшла в неї, мов вістря стріли, якої назад не вирвеш.

Жити без нього неможливо. Краще смерть.

Страх і невпевненість опосіли її. В голові починало болісно стукати, думки ставали важкими, турботними, гнітючими. Вона плуталась у здогадках, розпач брав її від невідомості. Глянула на годинника — минула вже перша. Вона подумала: "Я не можу лишитись так, я божеволію. Треба дізнатись. Розбуджу Сюзанну й розпитаю її".

Скинула черевики, щоб не робити шелесту, й пішла з свічкою в руках до доччиної кімнати. Тихенько відчинила двері, зайшла й глянула на ліжко. Воно не було постелене. Спочатку вона не зрозуміла, подумала, що дівчинка ще й досі сперечається з батьком. Але зразу ж страшна підозра охопила її, і вона подалась до чоловіка. Вбігла в кімнату бліда й задихана. Вальтер ще читав, лежачи. Він злякано спитав:

— Ну що? Що тобі?

Вона прожебоніла:

— Ти бачив Сюзанну?

— Я? Ні. Навіщо?

— Вона… вона… вийшла, її немає в кімнаті.

Він схопився з ліжка, взув пантофлі й без штанів, розвіваючи сорочкою, і собі кинувся до доччиної кімнати.

Ввійшовши, він зразу збагнув усе. Дочка втекла.

Він упав на крісло й поставив долі лампу. Прийшла й дружина. Вона прошепотіла:

— Ну?

Йому бракувало сили відповісти; він уже не гнівався й зітхнув:

— Кінець, вона в нього. Ми пропали.

Вона не зрозуміла.

— Як пропали?

— А так. Тепер він уже мусить одружитися з нею.

Вона несамовито крикнула:

— Він! Ніколи! Ти збожеволів!

Він сумно відповів:

— Голосінням не зарадиш. Він викрав її, він її знечестив. Найкраще — це віддати її йому. Коли добре все зробити, то ніхто й не знатиме про цю пригоду.

Вона приказувала, тремтячи від страшного хвилювання:

— Ніколи! Ніколи він не візьме Сюзанни! Я ніколи не згоджусь!

Вальтер пригнічено прошепотів:

— Та він уже її взяв. Кінець. Він триматиме й ховатиме її, аж поки ми не поступимось. Так щоб уникнути скандалу, треба поступитися зразу.

Дружина його, знемагаючи від своєї невисловної туги, приказувала:

— Ні, ні! Я ніколи не згоджусь!

Він нетерпляче відповів:

— Та тут нема про що говорити. Мусимо. Ох, шахрай, як він нас обморочив… А все-таки він спритний. Ми могли б знайти когось багато кращого становищем, але не розумом та майбутнім. Це людина з майбутнім. Він буде депутатом і міністром.

Пані Вальтер скрикнула в дикій нестямі:

— Я ніколи не дозволю йому побратись з Сюзанною!.. Чуєш!.. Ніколи!

Він обурився зрештою і, як людина практична, взяв Любого друга під свою оборону.

— Та мовчи ж… Кажу тобі, що треба… конче треба. І хто зна? Може, ми й не шкодуватимемо. Ніколи не знаєш того, чого такий молодець доскочить. Бачила, як він трьома статтями скинув того дурня Ляроша, і якими ще гідними статтями, а це важко було в його становищі обдуреного чоловіка. У всякому разі, ми в його руках. Цього вже не зміниш.

Їй хотілось кричати, битись об землю, рвати на собі волосся. Нарешті вона розпачливо промовила:

— Він не візьме її… Я… не хочу!

Вальтер підвівся, взяв лампу й сказав:

— Слухай, ти уперта, як і всі жінки. Ви чините, як вам підказує чуття. Ви не вмієте миритись з обставинами… ви уперті! А я кажу, що він одружиться з нею… Так треба.

І вийшов, човгаючи пантофлями. Пройшов, мов кумедний привид, у нічній сорочці по широкому коридору розлогого сонного будинку й тихо зайшов до своєї кімнати.

Пані Вальтер стояла, приголомшена несусвітним болем. Вона ще не гаразд усе зрозуміла. Вона тільки мучилась. Потім їй здалося, що не може тут стояти до ранку, їй безтямно хотілось тікати, бігти куди очі, шукати допомоги, рятунку.

Думала, кого може до себе покликати. Кого? Не знаходила. Священика! Так, священика! Впасти йому до ніг, признатись йому у всьому, висповідати йому свій гріх і свій розпач. Він зрозуміє, що той негідник не може побратись із Сюзанною, і не допустить до цього.

Їй негайно треба священика! Але де ж його знайти? Куди піти? Проте так вона не могла лишатись.

Тоді перед її очима промайнув, ніби видиво, ясний образ Ісуса, що йшов по хвилях. Вона побачила його так виразно, немов дивилась на картину. Отже, він кликав її. Він казав їй: "Прийди до мене. Схились навколішки до моїх ніг. Я заспокою тебе, я навчу тебе, що робити".

Вона взяла свічку, вийшла й подалась до оранжереї. Ісус був геть у кінці її, в кімнатці, що зачинялась заскленими дверима, щоб вогкість не зіпсувала полотна.

Кімнатка ця нагадувала каплицю серед дивовижного лісу.

Увійшовши до зимового саду, який бачила завжди в ясному освітленні, пані Вальтер злякалась його темної глибочини. Важкі випари тропічних рослин нависали густим туманом. Двері скрізь були зачинені, і повітря цього дивного гаю, замкнене під скляною банею, душило груди, дурманило, п’янило, було насолодне й болісне, оповивало тіло невиразним почуттям збудної сласності й смерті.

Нещасна жінка поволі йшла, схвильована темрявою, де в миготінні свічки перед нею зринали чудернацькі рослини на взір страхіть, облудних істот, несвітських потвор.

Раптом вона побачила Христа. Розчинила двері до кімнати й упала перед ним навколішки.

Спочатку вона безтямно молилась, шепотіла слова любові, жагучі й розпачливі благання. Коли ж запал її поклику втишився, підвела на нього очі й завмерла зі страху. Він так нагадував Любого друга у відблисках тремтячого світла, що, здавалось, не Бог уже, а коханець на неї дивився. Це були його очі, його чоло, вираз його обличчя, його холодний та гордовитий вигляд.

Вона бурмотіла: "Ісусе! Ісусе! Ісусе!" А ім’я Жорж тремтіло їй на устах. Зненацька вона подумала, що, може в цей самий час Жорж володів її дочкою. Він сам з нею десь у кімнаті. Він! Він! З Сюзанною!

Вона казала: "Ісусе!.. Ісусе!.." Але думала про них, про свою дочку й про свого коханця! Вони самі, в кімнаті… вночі. Вона бачила їх. Бачила їх так виразно, що вони стояли перед нею замість картини. Вони

всміхаються. Цілуються. В кімнаті темно, завіса над ліжком відхилена. Вона підвелася, щоб підійти до них, щоб узяти дочку за волосся й вирвати з його обіймів. Вона схопить її за горло, задушить її, свою дочку, свою ненависну дочку, що тому чоловікові віддавалась. Ось торкнулась уже…

Її руки вдарились об полотно, її пальці черкнулись ніг Христа.

Вона голосно скрикнула й упала горілиць. Свічка, перекинувшись, погасла.

Що було далі? Їй довго ввижалось щось чудернацьке й страшне. Перед очима її весь час стояли Жорж і Сюзанна, обнявшись із Ісусом Христом, що благословляв їхнє злочинне кохання.

Вона невиразно почувала, що лежить не у своїй кімнаті. Хотіла схопитись бігти, але не могла. Якесь заціпеніння охопило її, скувало їй тіло, лишивши на волі тільки думку — тривожну, пригнічену гидкими, нереальними, фантастичними видивами, пойняту нездоровим сном, чудним, часом і смертельним сном, що нагонять на людину усипливі тропічні рослини з химерними обрисами й дурманною запашністю.

Вранці пані Вальтер підняли непритомну, напівзадушену коло "Ісуса на хвилях". Вона так захворіла, що навіть боялись за її життя. Тільки другого дня вона цілком прийшла до пам’яті. І почала тоді плакати.

Слугам пояснили, що Сюзанну несподівано вислали до монастиря. Пан Вальтер отримав від Дю Руа довгого листа і відповів згодою на його шлюб з дочкою.

Любий друг кинув це послання в поштову скриньку, коли виїздив із Парижа, бо приготував його заздалегідь увечері. В ньому він писав дуже шанобливо, що давно вже дівчину любив, що жодної змови між них не було, але коли вона прийшла до нього по своїй волі й сказала: "Я буду

вашою дружиною", він визнав за собою право затримати її, ба навіть переховати до того часу, коли одержить відповідь від батьків, яких законна воля не менше для нього важила, ніж воля його нареченої.

Він просив, щоб пан Вальтер відповів йому до запитання, а вже один з приятелів має переслати йому цього листа.

Коли одержав те, чого хотів, привіз Сюзанну в Париж і відрядив до батьків, вважаючи за краще самому до певного часу не з’являтись.

Вони пробули шість днів на березі Сени в Лярош-Гійоні.

Ніколи дівчині ще не було так весело. Вона уявляла себе пастушкою. Він видавав її за сестру, і вони жили у вільній і чеснотній близості, в якомусь закоханому товаришуванні. Він уважав за найкраще поводитись з нею шанобливо. Другого дня по приїзді вона купила селянську білизну та одежу й почала вудити рибу, надівши величезного бриля, прикрашеного степовими квітками. Місцевість її зачарувала. Там була старовинна башта й старовинний замок з чудовими гобеленами.

Жорж, купивши в місцевого крамаря куртку, гуляв із Сюзанною пішки то по березі, то на човні. Вони раз у раз захоплено цілувалися, — вона безневинно, він, ледве стримуючись. Та він умів собою володіти і коли сказав їй: "Завтра вертаємось до Парижа, батько ваш дав згоду", — вона наївно прошепотіла:

— Уже? Мені так весело бути вашою дружиною.

X

У маленькому помешканні на Константинопольській було темно, бо Жорж Дю Руа й Клотільда де Марель, здибавшись на порозі, швидко зайшли до кімнати, і вона сказала йому, не давши часу відчинити віконниці:

— Так женишся з Сюзанною Вальтер?

Він лагідно признався й додав:

— А ти хіба не знала?

Вона відказала, стоячи проти нього люта й ображена:

— Ти женишся з Сюзанною Вальтер! Це занадто! Це занадто! Ось уже три місяці ти морочиш мене, щоб потаїти це від мене. Всі це знають, крім мене. Чоловік мені про це сказав.

Дю Руа засміявся, хоч і трохи ніяково, поклав капелюха на ріжок коминка й сів у крісло. Вона дивилась йому у вічі й роздратовано, тихо промовила:

— Відколи ти покинув свою дружину, ти лагодив цю штуку, а мною до часу користувався як коханкою. Який же ти негідник!

Він спитав:

— Чому це? Дружина мене зраджувала. Я спіймав її, дістав розлуку й женюся з іншою. Що тут дивного?

Вона шепотіла, тремтячи:

— Ох, який ти хитрий і небезпечний негідник!

Він знову засміявся:

— Чорт бери! Нездари та йолопи завжди в дурні шиються.

Але вона не кидала своєї думки:

— Як я тебе з самого початку не розкусила? Та ні, я й подумати не могла, що ти такий мерзотник.

Він прибрав гідного вигляду.

— Прошу тебе зважати на слова, які ти вживаєш.

Вона обурилась на цю образу:

— Що? Ти хочеш, щоб я в рукавичках з тобою розмовляла! Ти поводишся зі мною, як наволоч, з самого першого дня знайомства, а хочеш, щоб я тобі про це не казала? Ти всіх дуриш, усіх використовуєш, скрізь уриваєш насолоду та гроші і хочеш, щоб я поводилась з тобою, як з порядною людиною?

Він підвівся, губи його тремтіли:

— Мовчи, а то я виряджу тебе звідси.

Вона пробурмотіла:

— Вирядиш звідси… Вирядиш звідси… Ти вирядиш мене звідси… ти… ти?..

Вона вже не могла говорити, задихаючись від гніву, і раптом, ніби лють її відразу прорвалась, крикнула:

— Вирядиш звідси? Так ти забув, що я платила за це помешкання з першого ж дня! А, правда, вряди-годи ти перебирав його на себе. Але хто ж його найняв?.. Я… Хто його зберіг?.. Я… І ти хочеш вирядити мене звідси? Мовчи ж, негіднику! Думаєш, я не знаю, як ти вкрав у Мадлени половину Водрекової спадщини? Думаєш, не знаю, як ти з Сюзанною спав, щоб присилувати її віддатись за тебе…

Він схопив її за плечі й почав трясти:

— Не згадуй про неї! Я забороняю тобі!

Вона крикнула:

— Ти спав з нею, я знаю!

Він ладен був слухати будь-що, але ця брехня розлютила його. Правда, яку вона йому в вічі кричала, озивалась дрожем обурення в його серці, але за наклеп на дівчину, що мала йому дружиною стати, йому скажено схотілось побити її. Він сказав:

— Мовчи… Бережись… Мовчи…

І тряс її, як гілку трясуть, щоб попадали овочі.

Розпатлана, з божевільними очима, вона гупала щосили:

— Ти спав з нею!

Він випустив її і одважив їй такого ляща, що вона покотилась до стіни. Та Клотільда обернулась до нього, сп’ялась на кулаки й верескнула ще раз:

— Ти спав з нею!

Він кинувся на неї і, підгорнувши під себе, заходився стусати її так, мов бився з чоловіком.

Вона раптом замовкла й почала стогнати під ударами. Не ворушилась уже. Сховала обличчя в куток між стінами й паркетом та жалісно квилила.

Він перестав її товкти й підвівся. Потім пройшовся по кімнаті, щоб опанувати себе, і, щось надумавши, пішов до другої кімнати, налив у миску холодної води й змочив собі голову. Тоді вимив руки й вийшов подивитись, що вона робить, ретельно витираючи пальці.

Вона не зворухнулась. Лежала долі й тихо плакала. Він спитав:

— Ти довго ревтимеш?

Вона не відповідала. Він стояв серед хати, трохи зніяковівши, трохи засоромившись над тілом, що коло нього валялось. Потім зненацька зважився і взяв з коминка капелюх.

— Прощай. Ключа віддаси швейцарові, коли очуняєш. Ради твоєї втіхи я чекати не буду.

Він вийшов, зачинив двері й сказав швейцарові:

— Пані ще лишилась. Вона зараз піде. Перекажіть господареві, що з першого жовтня я звільняю помешкання. Маємо шістнадцяте серпня, отже, термін ще не настав.

І швидко подався, бо мав негайно сходити до крамниці і ще дещо купити для подарунка нареченій.

Весілля призначено на двадцяте жовтня по закінченню парламентських канікул. Відбутись воно мало в церкві Мадлени. Багато точилось розмов, та правди ніхто не знав. Ширились найрізноманітніші чутки. Шепотілись, що й викрадення було, але ніхто цього не був певен.

Слуги казали, що пані Вальтер, яка вже й словом не згадує про свого майбутнього зятя, того вечора, як шлюб цей вирішено, стерялась від горя, вирядивши опівночі свою дочку до монастиря. А сама трохи не вмерла. Певна річ, вона ніколи вже не одужає. Виглядає тепер старою

жінкою, волосся її посивіло, стала зовсім святенницею і причащалась щонеділі.

На початку вересня у "Французькому житті" оповіщено, що барон Дю Руа де Кантель стає головним редактором газети, а пан Вальтер залишає собі тільки директорство.

Тоді було найнято цілий загін відомих фейлетоністів, хронікерів, публіцистів, мистецьких і театральних критиків, яких переманили грошима з великих газет — старих газет, могутніх і сталих.

Давні журналісти, журналісти поважні й шановні, не знизували вже плечима, розмовляючи про "Французьке життя". Газета здобула швидкий і цілковитий успіх, і тому від зневаги, з якою ставилися серйозні літератори до неї спочатку, не залишилося й сліду.

Весілля її головного редактора було, мовляв, "паризькою подією", бо Жоржем Дю Руа та Вальтерами з певного часу почали дуже цікавитись. Усі ті, чиї імена здибуєш по хроніках, збиралися на цьому весіллі побувати.

Відбулося воно ясного осіннього дня.

О восьмій годині ранку, на Королівській вулиці служники церкви Мадлени, звертаючи увагу перехожих, розстилали на високих сходах широкого червоного килима, — отож вони ніби оповіщали парижан про те, що тут відбудеться пишна церемонія.

Службовці, йдучи до контор, робітниці, прикажчики спинялись, дивились і думали про те, скільки грошей витрачають багатії на освячення свого шлюбного співжиття.

Коло десятої години почали юрмитися цікаві. Постоявши кілька хвилин, сподіваючись, що все, може, зразу й почнеться, вони розходились.

На одинадцяту годину прибув загін кінної поліції і негайно почав розгонити юрбу, бо коло церкви раз у раз створювалося стовпище.

Незабаром з’явились перші з запрошених, ті, хто хотів зайняти зручне місце, щоб усе бачити. Вони посідали на бічних стільцях у головному притворі.

Потроху збиралися й інші: жінки, що шелестіли шовковим убранням, суворі чоловіки, майже всі лисі, що йшли церемонною світською ходою, прибираючи в цьому місці ще поважнішого вигляду.

У церкві поволі повнішало. Сонячне проміння освітлювало крізь величезні розчинені двері перші лави. І проти ясного отвору головного входу темнуватий крилас здавався жовтим, вогким і блідим у відблиску безлічі свічок із вівтаря.

Знайомі вітались, кивали одне одному і збирались гуртками. Літератори, не такі шанобливі, як світські, розмовляли півголосом. Роздивлялись на жінок.

Норбер де Варен, шукаючи собі приятеля, постеріг Жака Ріваля в середньому ряді стільців і підійшов до нього.

— Ну, — мовив він, — майбутнє належить крутіям.

Той, не бувши такий заздрий, відповів:

— Тим краще для нього. Життя його забезпечено.

І почали називати присутніх. Ріваль спитав:

— А не знаєте, що сталося з його дружиною?

Поет посміхнувся:

— Так і ні. Кажуть, вона дуже відлюдно живе на Монмартрі. Але… є одне "але"… з якогось часу я подибую в "Пері" політичні статті, що страшенно нагадують статті Форестьє та Дю Руа. Пише їх такий Жан Дедоль, молодий, гарний і розумний хлопець з тієї самої породи, що й наш приятель Жорж, Дедоль познайомився з його колишньою дружиною. Звідси я висловлюю, що вона любить новаків і любитиме їх до загину. До того ж вона й багата. Водрек та Лярош-Матьє недурно були друзями її дому.

Ріваль заявив:

— А Мадленочка не погана. Гостра й хитра! В натурі вона, певно, чарівна. Але скажіть, як це сталося, що Дю Руа вінчається після розлуки?

Норбер де Варен відповів:

— Тому вінчається, що перший раз не вінчався.

— Як саме?

— Наш Любий друг, з байдужості чи з ощадності, вирішив, що для шлюбу з Мадленою Форестьє досить самої мерії. Отже, він обійшовся без священицького благословення, а для нашої святої матері церкви такий шлюб є звичайнісіньке співжиття. Тобто тепер він з’являється до церкви як нежонатий, і вона ущедрятиме його всіма своїми пишнотами, які пані Вальтер дорогенько коштуватимуть.

Гомін численної юрби більшав під банею. Дехто розмовляв мало не вголос. Показували знаменитостей, що пишались, задоволені з оглядин, і старанно стежили за своїми раз і на все виробленими манерами, бо звикли отак виставлятись на всіх святах, де вони, здавалось їм, були неодмінною прикрасою, мистецьким безділлям. Ріваль вів далі:

— Скажіть мені, мій любий, — ви часто буваєте в патрона, — чи правда, що пані Вальтер ніколи не розмовляє з Дю Руа?

— Ніколи. Вона не хотіла віддавати йому малу. Але він, здається, тримав батька в руках, ніби завдяки тому, що дізнався про якісь трупи, трупи, поховані в Марокко. Отже, загрожував старому страшними викриттями. Вальтер згадав приклад Ляроша-Матьє і негайно поступився. Але мати, як і всі жінки, вперта, заприсяглась, що не мовить і слова своєму зятеві. Страшенно смішно, коли вони сходяться вкупі. Вона виглядає мов статуя, статуя Помсти, а він сам дуже ніяковіє, хоч і добре тримається, бо вміє собою володіти!

До них підходили привітатись товариші. Чути було уривки політичних розмов. А невиразний, як шум далекого моря, гук юрби, що зібралась коло церкви, котився у двері разом з промінням, здіймався під банею понад стриманішим гомоном обраних, що зібрались у храмі.

Зненацька швейцар ударив тричі об підлогу деревком алебарди. Всі обернулись, зашелестіли спідниці, й заторгались стільці. І в ясному світлі головного входу з’явилась дівчина під руку з батьком.

Вона й досі нагадувала цяцьку — чарівну білу цяцьку, прибрану в помаранчеві квіти.

Вона спинилась хвилину на порозі, а коли ступила перший крок у церкву, могутньо гукнули органи, оповіщаючи про вхід молодої гучними металевими голосами.

Вона пішла, опустивши голову, але ніяк не збентежена, трохи схвильована, мила, чарівна лялька-наречена. Жінки посміхались і шушукали, дивлячись на неї. Чоловіки шепотіли: "Чудова, чарівна". Пан Вальтер ішов прибільшено гідно, трохи блідий, з показними окулярами на носі.

Позад них чотири дружки, всі в рожевому й усі гарні, були почетом цієї лялькової королеви. Бояри, добре дібрані й однотипні, виступали немов вивченою балетною ходою.

За ними йшла пані Вальтер, спираючись на руку батька свого другого зятя, маркіза де Лятур-Івелена, сімдесятдволітнього діда. Вона не йшла, а чвалала, трохи не мліючи на кожному кроці. Здавалося, ноги її липнуть до тахлів, відмовляються рухатись, і серце її б’ється в грудях, як спіймане звірятко.

Вона схудла. Від сивого волосся обличчя її здавалось ще блідішим і ще запалішим. Дивилась перед себе, щоб нікого не бачити, щоб думати, може, тільки про свою муку.

Потім з’явився Жорж Дю Руа з невідомою старою дамою.

Він підносив голову, не одвертаючи, проте, пильного, твердого погляду з-під трохи наморщених брів. Вуса його немов настовбурчились на губі. Всі визнали його за красеня. Поставу мав горду, стан тонкий, ноги стрункі. На ньому добре сидів фрак, прикрашений, як краплею крові, червоною стрічкою Почесного легіону. Потім ішли родичі: Роза з сенатором Рісоленом — вона вийшла заміж півтора місяця тому, — та граф де Лятур-Івелен із віконтесою де Персемюр.

Нарешті сунув чудернацький похід спільників та друзів Дю Руа, яких він познайомив із своєю новою родиною, — відомі в паризькому півсвіті особи, що негайно стають близькими приятелями, а при нагоді й далекими родичами багатих вискочнів, підупалі дворяни, зубожілі,

заплямовані й, що найгірше, — часом ще й жонаті. Це були пан де Бельвіль, маркіз де Банжолен, граф та графиня де Равенель, герцог де Раморано, князь Кравалов, шевальє Вальреалі, потім запрошені Вальтера: принц де Герш, герцог та герцогиня де Ферасін, прекрасна маркіза де Дюн. Кілька родичів пані Вальтер йшли посередині з виглядом вихованих провінціалів.

А органи все співали, сповнювали величезну будівлю гучними й ритмічними звуками, що стелили до неба людську радість і печаль. Вхідну браму зачинили, і раптом стало темно, мов сонце вигнано за двері.

Тоді Жорж став навколішки з дружиною проти освітленого вівтаря. Новий єпископ Танжерський, в митрі і з патерицею в руці, вийшов із ризниці, щоб з’єднати їх у ім’я вічного.

Він поставив звичайні питання, обмінив каблучки, промовив слова, що в’яжуть, як ланцюги, і звернувся до молодих із християнською промовою. Говорив про вірність довго, пишно. Це був високий, гладкий чоловік, чудовий прелат з величним черевом.

Почулись ридання, і дехто обернувся. Плакала пані Вальтер, затуливши руками обличчя.

Вона мусила поступитись. Що їй було робити? Але з того дня як прогнала зі своєї кімнати дочку, що вернулась, з того дня, як сказала пошепки Дю Руа, що церемонно вклонився їй знову, перед нею з’явившись: "Ви найпідліший з усіх, кого я знаю, не говоріть до мене ніколи, бо я не відповім вам", — вона терпіла несосвітенну і невтішну муку. Ненавиділа Сюзанну гострою ненавистю; це було складне почуття, в якому безнадійна жага сусідувала з разючими ревнощами, чудними ревнощами матері і коханки, постійними, лютими, палющими, як роз’ятрена рана.

І от єпископ вінчає їх, її дочку та її коханця, перед двотисячною юрбою і перед нею! І вона нічого не може сказати? Не може перешкодити цьому? Не може крикнути: "Та чоловік же цей мій, він мій коханець. Союз, що ви благословляєте, — безчестя!"

Деякі з жінок розчулено шепотіли:

— Бідна мати, яка вона зворушена.

Єпископ промовив:

— Ви належите до найщасливіших на землі, до найбагатіших і найшанованіших. Ваш хист, пане, підніс вас над юрбою, і ви пишете, навчаєте, радите, ведете за собою народ, мусите доконати велике діло, подати іншим великий приклад…

Дю Руа слухав його, п’яний з гордощів. До нього, саме до нього казав так прелат римської церкви. А за спиною він почував натовп, виборний натовп, що зібрався ради нього. Йому здавалось, що сила якась його захоплює, підносить. Він ставав одним з володарів землі — він, він, син бідних кантельських селян.

Він зненацька побачив їх у вбогому шинку на верховині горба над великою руанською долиною, батьків своїх, що частують тамтешніх селюків. Він послав їм п’ять тисяч франків із спадщини графа де Водрека. А тепер пошле п’ятдесят тисяч. Вони куплять невеличкий маєток, будуть задоволені й щасливі.

Єпископ кінчив свою орацію. Один зі священиків у золоченій єпітрахілі зійшов у вівтар. І органи знову почали славити молодих.

Часом з них здіймались протяглі викрики, розлогі й розкотисті, як хвилі, такі гучні та могутні, що здавалось, зрушать, висадять покрівлю й розіллються по синьому небі. Їхній протяглий гук геть сповнював церкву,

проймав трепетом тіло і душу. Потім вони зненацька вщухли і тонкі, гнучкі гами розсипались у повітрі, торкаючись вуха легкими подихами; грацiйні, дрібненькі, пурхливі співи линули, як пташки, і раптом ця кокетна музика знову ширилась, набираючи страшної сили та повноти, немов піщинка, яка оберталась відразу в цілий світ.

Потім над схиленими головами забриніли людські голоси. Співали оперові артисти — Ворі та Ландек. Тонка запашність ладану повивала повітря, а в олтарі відбувалась божественна відправа; богочоловік, з поклику свого священика, сходив на землю, щоб благословити тріумф барона Жоржа Дю Руа.

Любий друг, стоячи навколішки коло Сюзанни, схилив чоло. В цю мить він почував себе майже віруючим, майже релігійним, глибоко вдячним божеству, що так йому сприяло, що було до нього прихильне. І, не тямлячи гаразд, до кого саме звертається, він подякував йому за свій успіх.

Коли відправа кінчилась, Жорж подав руку дружині й перейшов до ризниці. Тоді почавсь безкраїй похід присутніх. Жорж, не тямлячись із радощів, уявляв себе королем, якого народ проголошує. Він потискував руки, бурмотів невиразні слова, відповідав на привітання: "Ви дуже ласкаві".

Зненацька він побачив пані де Марель, і як тільки він згадав про всі їхні поцілунки, пестощі, про її пустощі, згадав згук її голосу, смак її уст — йому у крові здійнялося раптове бажання знову нею володіти. Вона була гарна, елегантна зі своїм хлоп’ячим виглядом і жвавими очима. Жорж думав: "Яка ж все-таки чудова з неї коханка".

Вона підійшла трохи боязко, трохи стурбовано і подала йому руку. Він узяв її і затримав. Тоді почув обережний поклик від цих жіночих пальців, тихий потиск, що прощає і знову манить. І він теж цю ручку потиснув, мов казав: "Я досі люблю тебе, я твій".

Їхні очі скинулись, усміхнені, блискучі, закохані. Вона шепнула своїм ніжним голосом:

— До побачення, пане.

Він весело відповів:

— До побачення, пані.

І вона пішла.

Підходили інші. Юрба котилась до нього рікою. Нарешті порідшала. Відійшли останні з присутніх. Жорж знову взяв Сюзанну під руку й рушив із церкви.

Вона була повнісінька, бо кожен знову зайняв своє місце, щоб побачити, як вони вкупі йтимуть. Він ішов поволі, спокійною ходою, піднісши чоло, втупивши погляд в осяяний просвіт дверей. Почував, що по тілу йому котиться довгий дрож, той холодний дрож, що дає його безмежне щастя. Нікого не бачив. Думав тільки про безмежне щастя. Нікого не бачив. Думав тільки про себе.

Коли вийшов на поріг, побачив збиту юрбу, чорну, галасливу юрбу, що прийшла сюди задля нього, задля нього, Жоржа Дю Руа. Народ паризький дивився на нього й заздрив.

Потім, підвівши очі, побачив геть за майданом Згоди палату депутатів. І йому здалось, що зараз одним скоком перемайне з церкви в Бурбонський палац.{33}

Він поволі сходив приступками між двома живоплотами глядачів. Але їх не бачив; тепер думка його сягала в минуле, і перед його засліпленими сонцем очима плив образ пані де Марель, що чепурить перед дзеркалом кучері на скронях, завжди розкошлані після ліжка.

Примітки

1

Сен-Потен — святий пліткар (франц.).

2

Покаянна молитва (латин.).

3

Сповідаюся Богові всемогутньому… Блаженній Марії Пріснодіві… (латин.).

4

Форестьє (forestier) — лісник (франц.).

Коментарі

1

Мюзар (1793–1859) — французький музикант, організатор популярних балів і маскарадів у Парижі в 30–40 роках. (Тут і далі приміт. Кіри Шахової).

2

Італійці — так скорочено називали Італійську Оперу — театр у Парижі.

3

Сен-Лазар — паризька в’язниця для повій.

4

Лурсін — лікарня в Парижі для пацієнтів з венеричними захворюваннями.

5

Дюваль — кухмістер, який створив у Парижі цілу мережу дешевих їдалень, що існували з другої половини XIX ст.

6

Фервак — французький журналіст, писав у 70–80-х роках для газети "Фігаро" репортажі про світське життя.

7

Сорок дідів. — Стільки членів має постійно Французька академія, куди обирають видатних представників національної культури, науки і політичних діячів країни, їх ще називають "безсмертними".

8

Гійєме (1842–1918) — французький художник, приятель Мопассана.

9

Арпіньї (1849–1916) — французький пейзажист, один з представників "барбізонської школи".

10

Гійоме (1840–1887) — французький художник-орієнталіст і літератор.

11

Жервекс (1852–1929) — французький художник, малював жанрові та історичні полотна, друг Мопассана, автор портрета письменника.

12

Бастьєн-Лепаж (1848–1884) — французький художник.

13

Бугро (1829–1904) — французький художник-неокласик.

14

Жан-Поль Лоранс (1838–1921) — французький історичний живописець.

15

"Сині". — Французькі революційні війська XVIII ст. носили сині мундири і дістали прізвисько за їх кольором. У провінції Вандея контрреволюційні селяни чинили запеклий опір "синім", селянські загони очолювали місцеві дворяни і священики.

16

Жан Беро (1849–1935) — французький художник, знайомий Мопассана.

17

Ламбер (1825–1900) — французький художник-анімаліст.

18

Детай (1848–1912) — французький художник-баталіст.

19

Лелуар (1853–1940) — французький художник, друг Мопассана.

20

Цезарева жінка… — Відомий вислів "Цезарева дружина повинна бути вище всяких підозр" приписують самому Юлію Цезарю. Цими словами він начебто пояснив своє розлучення, запідозривши жінку в подружній зраді.

21

Гастін-Ренет — паризький зброяр.

22

Граф Паризький — титул онука короля Луї-Філіппа принца Луї-Філіппа — Альбера Орлеанського (1838–1894), який претендував на французький престол.

23

Базен (1811–1888) — французький маршал.

24

Кольбер (1619–1683) — міністр Людовіка XIV, видатний політик, відомий, зокрема, як реорганізатор французького флоту.

25

Сюфрен (1726–1788) — французький адмірал, переможно воював проти англійців у водах Індії.

26

Дюперре (1775–1846) — французький адмірал, один із завойовників Алжиру.

27

Поль та Віржині — герої популярного у Франції сентиментального роману-ідилії з тою ж назвою Бернардена де Сент-П’єра (1737–1814).

28

Ватто (1684–1721) — один з найвідоміших французьких художників, автор глибоко поетичних жанрових картин, так званих "галантних свят", костюми для яких вигадував сам.

29

Еск, тобто есквайр — англійський титул дворян-поміщиків.

30

Оран — назва алжирського міста.

31

Дідони, а не Джульєтти… — Дідона — цариця, легендарна засновниця Карфагена, кохала Енея, про що розповідає Вергілій в "Енеїді". Коли Еней покинув її для подальших мандрів, покінчила життя самогубством. Джульєтта — юна героїня трагедії В. Шекспіра "Ромео і Джульєтта", яка, дізнавшися про смерть коханого, випила отруту. В Мопассана протиставлено кохання зрілої жінки і зовсім молодої дівчини.

32

…мова… Камбронова… — Наполеонівський генерал П’єр Камброн (1770–1842), який командував одним з підрозділів гвардійців-ветеранів у битві при Ватерлоо, на пропозицію ворогів скласти зброю відповів брутальною лайкою.

33

Бурбонський палац — місцеперебування французького парламенту — палати депутатів.